

Ortofonia

języków zachodniosłowiańskich

(poprawna wymowa języka czeskiego,
słowackiego i polskiego)

Pavlína Kuldánová

Patrik Petráš

Milena Hebal-Jezierska

• Visegrad Fund

• •

Ostrava 2022

Book is one of the outputs of the project *Orthoepy of West Slavonic Languages*. This project was made possible through Standard Grant No. 21910068 from the International Visegrad Fund.

The project is co-financed by the Governments of Czechia, Hungary, Poland and Slovakia through Visegrad Grants from International Visegrad Fund. The mission of the fund is to advance ideas for sustainable regional cooperation in Central Europe.

www.visegradfund.org

Recenzenci:

PhDr. Jitka Veroňková, Ph.D. (Univerzita Karlova, Praha)

prof. PaedDr. Ľubomír Kralčák, PhD. (Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre)

prof. dr hab. Jolanta Tambor (Uniwersytet Śląski w Katowicach)

Tłumacze z języka czeskiego:

Teresa Piotrowska-Małek (rozdział nr 1.1, 2.1)

Milena Hebal-Jezierska (rozdział nr 3, 6.1)

Tłumacze z języka słowackiego:

Sylwia Sojda (rozdział nr 1.2, 2.2, 6.2)

Janusz Szablewski (rozdział nr 4)

© Pavlína Kuldanová, Patrik Petráš, Milena Hebal-Jezierska

© Ostravská univerzita

© Okładka i skład: Dominika Remiášová

ISBN 978-80-7599-330-4 (online ; pdf)

ISBN 978-80-7599-328-1 (online ; pdf ; wydanie w języku czeskim)

ISBN 978-80-7599-329-8 (online ; pdf ; wydanie w języku słowackim)

ISBN 978-80-7599-331-1 (online ; pdf ; wydanie w języku angielskim)

10.15452/Ortoepiepl.2022

Ta publikacja podlega licencji Creative Commons „Uznanie autorstwa-użycie niekomercyjne 4.0“. Więcej na stronie <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.pl>.

Spis treści

Wstęp	9
Symbole zastosowane w rozdziałach dotyczących czeszczyzny	
(Pavĺina Kuldanová).....	12
Symbole zastosowane w rozdziałach dotyczących słowacczyzny	
(Patrik Petráš).....	13
Symbole zastosowane w rozdziałach dotyczących polszczyzny	
(Milena Hebal-Jeziarska).....	15
1. Terminologia.....	23
1.1. Podstawowe terminy używane w czeskiej literaturze przedmiotu	
(Pavĺina Kuldanová).....	23
1.1.1. Literacki język czeski, uzus – norma – kodyfikacja	24
1.1.2. Rozwój naukowej teorii języka literackiego i jego kultury	26
1.1.3. Kultura w zakresie wymowy i ortoepii	31
1.1.4. Polityka językowa.....	33
1.2. Podstawowe terminy używane w słowackiej literaturze przedmiotu	
(Patrik Petráš)	34
1.2.1. Język literacki, uzus – norma – kodyfikacja	34
1.2.2. Kultura językowa i dbałość o język literacki	42
1.2.3. Kultura dźwiękowa i ortofonia języka słowackiego	44
1.2.4. Polityka językowa na Słowacji.....	45
1.3. Podstawowe terminy używane w polskiej literaturze przedmiotu (Milena	
Hebal-Jeziarska).....	48
1.3.1. <i>Język literacki/język ogólny/język ogólnopolski</i> , czyli o rozwarstwieniu	
językowym polszczyzny	49
1.3.2. Kultura języka	51
1.3.3. Kodyfikacja	56
1.3.4. Ortofonia czy ortoepia?	58
1.3.5. Polityka językowa.....	59
2. Historia kodyfikacji wymowy czeskiej, słowackiej i polskiej	61
2.1. Historia kodyfikacji wymowy czeskiej (Pavĺina Kuldanová).....	62
2.2. Historia kodyfikacji wymowy słowackiej (Patrik Petráš)	64

2.2.1. Kodyfikacja języka literackiego przez Antona Bernoláka	65
2.2.2. Kodyfikacja słowackiego języka literackiego przez Ľudovíta Štúra	68
2.2.3. Reforma języka literackiego Hodžy i Hattali.....	71
2.2.4. Język literacki w okresie funkcjonowania Macierzy Słowackiej.....	72
2.2.5. Język literacki w okresie martińskim	73
2.2.6. Język literacki w okresie międzywojennym	74
2.2.7. Język literacki współcześnie.....	75
2.2.8. Rozwój ortofonii słowackiej od XX wieku.....	76
2.3. Historia kodyfikacji wymowy polskiej (<i>Milena Hebal-Jezierska</i>).....	78
2.3.1. Początki kodyfikacji wymowy polskiej	78
2.3.2. Publikacje dotyczące wymowy polskiej	81
2.3.3. Zjawiska fonetyczne poruszane w prawidłach wymowy polskiej oraz słownikach poprawnej wymowy (wybrane zagadnienia)	86
3. Charakterystyka i wymowa czeskich głosek (<i>Pavĺina Kuldánová</i>)	93
3.1. Poprawna wymowa czeskich samogłosek	94
3.2. Wymowa grup samogłoskowych w języku czeskim	97
3.3. Charakterystyka spółgłosek	100
3.3.1. Podział spółgłosek według miejsca artykulacji	100
3.3.2. Podział głosek	101
3.3.3. Podział czeskich głosek ze względu na udział wiązań głosowych	101
3.3.4. Poprawna wymowa czeskich spółgłosek	102
3.4. Wymowa grup spółgłoskowych w czeszczyźnie.....	107
3.4.1. Asymilacja	108
3.4.2. Upraszczenie grup spółgłoskowych	112
3.4.3. Wstawianie głosek	114
3.5. Zasady wymowy wyrazów obcych w języku czeskim	115
3.6. Norma zjawisk ponadsegmentalnych w języku czeskim	121
3.6.1. Akcent wyrazowy	122
3.6.2. Intonacja.....	124
4. Charakterystyka i wymowa słowackich głosek (<i>Patrik Petráš</i>).....	129
4.1. Samogłoski słowackie	129
4.1.1. Charakterystyka samogłosek słowackich.....	130
4.1.2. Wymowa samogłosek.....	132
4.2. Spółgłoski słowackie	136

4.2.1. Klasyfikacja spółgłosek słowackich.....	137
4.2.2. Ortofonia spółgłosek słowackich	139
4.2.3. Wymowa spółgłosek i grup spółgłoskowych	144
4.3. Zjawiska ponadsegmentalne w języku słowackim	159
4.3.1. Akcent	160
4.3.2. Akcent zdaniowy, logiczny i emfaza	162
4.3.3. Melodia zdania.....	162
4.3.4. Pauza	165
5. Charakterystyka i wymowa polskich głosek (Milena Hebał-Jezińska).....	167
5.1. Podział głosek.....	167
5.2. Samogłoski	168
5.2.1. Samogłoski podstawowe	169
5.2.2. Niesamodzielne warianty samogłosek	172
5.2.3. O samogłoskach nosowych	173
5.3. Półsamogłoski.....	180
5.4. Spółgłoski	180
5.4.1. Podział spółgłosek	182
5.4.2. Charakterystyka spółgłosek.....	185
5.5. Wymowa grup spółgłoskowych, samogłoskowych i mieszanych.....	196
5.5.1. Wymowa grup spółgłoskowych zawierających spółgłoski odmienne pod względem dźwięczności	196
5.5.2. Wymowa dwóch sąsiadujących ze sobą takich samych samogłosek	197
5.5.3. Wymowa dwóch takich samych spółgłosek występujących koło siebie (geminat spółgłoskowych)	198
5.5.4. Ekwiwalenty foniczne połączeń liter <i>au</i> w wyrazach rodzimych i obcych	198
5.5.5. Ekwiwalenty foniczne połączeń literowych <i>eu</i> w wyrazach rodzimych i obcych	199
5.5.6. Ekwiwalenty foniczne połączeń literowych: <i>ai, ei, oi, ui, ii, yi</i>	199
5.5.7. Ekwiwalenty foniczne połączeń literowych <i>ao, eo, uo, ae, oa, ua</i> – wymowa literowa	200
5.5.8. Wymowa wyrazów obcych zawierających samogłoskę, literę <i>m</i> lub <i>n</i> oraz spółgłoskę szczelinową.....	201
5.5.9. Ekwiwalenty foniczne litery <i>ń</i> przed <i>s, z, sz</i>	201
5.5.10. Połączenia <i>bi</i> + samogłoska w wyrazach obcych	201

5.5.11. Ekwiwalenty foniczne sekwencji liter <i>ke, ge</i> jako <i>ke, kie, ge, gie</i>	201
5.5.12. Wymowa rzeczowników zakończonych na <i>-izm/-yzm</i> – formy miejscownika liczby pojedynczej.....	202
5.5.13. Ekwiwalenty foniczne grupy nagłosowej <i>sp-</i> w leksemie <i>spieszyć się</i>	202
5.5.14. Udźwięcznianie spółgłosek w wyrazach zapożyczonych	202
5.5.15. Dopuszczalne uproszczenia niektórych głosek i grup spółgłoskowych	203
5.6. Akcent.....	203
5.7. Intonacja	204
6. Aktualne problemy ortofonii języka czeskiego, słowackiego i polskiego	205
6.1. Aktualne problemy ortofonii czeskiej (<i>Pavĺina Kuldanová</i>).....	205
6.1.1. Uchybienia w zakresie wymowy popełniane przez nauczycieli i studentów kierunków pedagogicznych	207
6.1.2. Uchybienia w zakresie wymowy popełniane przez redaktorów i dziennikarzy	208
6.1.3. Uchybienia w zakresie wymowy popełniane przez aktorów	210
6.2. Aktualne problemy ortofonii słowackiej (<i>Patrik Petráš</i>).....	212
6.2.1. Głoski współczesnego języka słowackiego	214
6.2.2. Poziom ponadsegmentalny współczesnego języka słowackiego	218
6.3. Aktualne problemy ortofonii polskiej (<i>Milena Hebal-Jeziarska</i>).....	225
6.3.1. Wymowa samogłosek.....	225
6.3.2. Wymowa głosek w wygłosie.....	226
6.3.3. Ekwiwalenty foniczne liter <i>q</i> i <i>ę</i>	227
6.3.4. Ekwiwalenty foniczne sekwencji liter <i>dź, drz</i>	229
6.3.5. Wymowa wybranych leksemów zawierających połączenia <i>au, eu, ou, ai, oi, ei, oi</i>	230
6.3.6. Wymowa liczebników	230
6.3.7. Wymowa wybranych leksemów	230
7. Bibliografia	232

Wstęp

Niniejsza publikacja dotyczy wymowy literackiej trzech języków zachodniosłowiańskich, które mimo bliskości genetycznej i geograficznej różnią się nie tylko realizacją dźwiękową niektórych głosek czy grup głoskowych, ale również podejściem środowiska językoznawczego czeskiego, słowackiego i polskiego do pojęcia literackości oraz ortoepii¹.

Autorzy książki, która jest jednym z efektów projektu *Orthoepy of West Slavonic Languages* wspieranego przez Międzynarodowy Fundusz Wyszehradzki, skupili swoją uwagę na wyżej wymienionych tematach. Przy projekcie współpracowali pracownicy naukowcy z Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu w Ostrawie, Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Konstantyna Filozofa w Nitrze oraz Instytutu Sławistyki Zachodniej i Południowej Uniwersytetu Warszawskiego, którzy mają doświadczenie nie tylko w nauczaniu studentów rodzimych i zagranicznych dźwiękowej strony języka, ale również zajmują się dbałością o kulturę języka mówionego w szkołach, w teatrach czy zainteresowanych tą problematyką osób pracujących w instytucjach państwowych lub sferze biznesu.

Swoją wiedzę i umiejętności wykorzystali w różnych działaniach realizowanych w ramach projektu – podczas warsztatów praktycznej wymowy organizowanych dla studentów wszystkich trzech uczestniczących uniwersytetów (spotkały się one z bardzo pozytywną reakcją studentów), przy opracowywaniu zeszytu ćwiczeń wykorzystywanego w tych projektach oraz w dalszej nauce prowadzonej na poszczególnych uczelniach. Inspiracją były również opinie kolegów z uczelni partnerskich wyrażane podczas spotkań naukowych. Umożliwiły one dyskusje nad badaną problematyką i dostarczyły przydatnych rekomendacji zarówno dla koncepcji książki, jak i praktycznego nauczania.

Opublikowane wyniki projektu (monografia i wcześniej wydany zeszyt ćwiczeń²) dotyczące aktualnego standardu ortoepicznego języka czeskiego, polskiego i słowackiego mogą przynieść korzyści każdemu, kto chce poprawić swoją wymowę, niezależnie od tego, czy jest obcokrajowcem uczącym się tych języków czy też rodzimym użytkownikiem języka. Przedstawienie w jednym tomie zasad wymowy trzech języków (w szerszym kontekście i w aspekcie porównawczym) może służyć zarówno ekspertom, zajmującym się tą problematyką, studentom, jak i mówcom reprezentującym różne zawody (np. nauczycielom,

¹ Odmienne rozumienie terminu **ortoepia** (z gr. *orthos*, tj. poprawny, oraz *epein*, tj. mówić) w środowisku polskim w porównaniu z czeskim i słowackim zostało przybliżone w rozdziale 1.

² Kuldánová, Pavlína, Olšiak, Marcel, Hebal-Jezierska, Milena. *Orthoepy of West Slavonic Languages – Practical Exercises. Workbook for practising standard Czech, Slovak and Polish pronunciation* [online]. Ostrava: Ostravská univerzita, 2020. Dostępne online: <https://dokumenty.osu.cz/pdf/kcd/orthoepy/workbook-orthoepy-practical-exercises.pdf>.

tłumaczom i redaktorom telewizyjnym oraz radiowym itp.), a także pracownikom zatrudnionym w handlu i w biznesie.

Oprócz zasad ortofonicznych obowiązujących w opisywanych językach, które zostały omówione w poszczególnych rozdziałach (nr 3, 4, 5), monografia zawiera również wgląd w historię prób kodyfikacyjnych podejmowanych w Czechach, na Słowacji i w Polsce (rozdział 2) oraz w zjawiska problematyczne zachodzące w wymowie czeskiej, słowackiej i polskiej (rozdział 6). Pierwszy rozdział natomiast omawia podstawową terminologię stosowaną w poszczególnych krajach.

Wnioski wynikające z porównania podtematów przedstawionych w ramach poszczególnych rozdziałów stanowią dodatkową korzyść dla Czytelników. Niektóre różnice między wymienionymi językami są bardziej, inne mniej zaskakujące i znane, ale wszystkie są interesujące z porównawczego punktu widzenia.

Różnice dotyczą znaczeń terminów podstawowych, takich jak *ortoepia*, *norma*, *kodyfikacja* czy *język literacki*, które zostały tu przedstawione w kontekście narodowych teorii kultury języka. Odmierna jest też polityka językowa (w Czechach, w przeciwieństwie do Słowacji i Polski, używanie języka nie jest regulowane przez ustawę o języku).

Kodyfikacja reguł wymowy literackiej odbywała się w różnych warunkach politycznych, społecznych i kulturowych, różny jest także okres obowiązywania obecnych kodyfikacji wymowy i ich treści. Porównanie repertuaru zjawisk segmentalnych (głosek), zasad ich artykulacji w toku mowy, a także zestawu cech i jednostek ponadsegmentalnych (prozodycznych) skutkować będzie różnicami ilościowymi i jakościowymi: język czeski i słowacki mają bogatszy system samogłoskowy niż polski. Język polski natomiast ma liczniejszy system spółgłosek. Różnice zachodzą również przy łączeniu głosek w sylaby, słowa i frazy, np. w asymilacjach lub realizacji tzw. zwarcia krtaniowego. Inne są również warunki akcentowania. Pewne różnice widoczne są już w opisach systemów fonetycznych (w klasyfikacji niektórych głosek), jak również w konieczności zastosowania dużej liczby symboli do transkrypcji polskiej wymowy. Przy prezentacji wszystkich trzech środowisk językowych podjęto wyraźny wysiłek, aby przedstawić współczesną normę wymawianiową opartą o odpowiednią literaturę przedmiotu i wyniki najnowszych badań fonetycznych. Ostatni rozdział odzwierciedla podejście poszczególnych autorów do badań dźwiękowej strony języka, zwłaszcza ortofonii ich języków ojczystych, jak również indywidualnej działalności dydaktycznej prowadzonej w tej dziedzinie. Efektem jest prezentacja najczęstszych odchyłeń od normy ortofonicznej w poszczególnych językach.

Należy wspomnieć o jeszcze jednej różnicy – rozdziały dotyczące wymowy czeskiej i słowackiej skupiają się bardziej na poprawnej wymowie, podczas gdy część dotycząca wymowy polskiej jest bardziej „fonetyczna”, teoretyczna. Wynika to z faktu, że w Polsce istnieje wiele poradników dotyczących praktycznej realizacji głosek, opracowywanych głównie przez logopedów i aktorów, brakuje natomiast publikacji na temat różnic w opisach polskiej artykulacji głosek oraz wyników nowych badań rozproszonych w wielu publikacjach.

Rzadko też w Polsce na uniwersyteckich studiach filologicznych – w przeciwieństwie do sytuacji w Czechach i na Słowacji – prowadzi się naukę poprawnej wymowy w ramach oddzielnego przedmiotu. Uwzględnia się ją na zajęciach z fonetyki lub kultury języka, co wymaga odpowiedniego wsparcia teoretycznego. Warunki czeskie i słowackie różnią się nie tylko z powyższego punktu widzenia, ale także większym występowaniem specjalistycznych publikacji poświęconych fonetyce niż poradników ortofonicznych. W opisach każdego z języków uwzględniono zatem odmienne potrzeby „narodowe”.

Na zakończenie chcielibyśmy dodać (z uśmiechem): „ORTOEPIA NIE JEST ORTOPEDIĄ!” Autorzy niniejszej publikacji często spotykali się z tą zamianą terminów podczas swojej pracy i musieli wyjaśniać, z czym tak naprawdę mają do czynienia. Dla czytelników tej pozycji znaczenie tego terminu będzie jasne.

Symbole zastosowane w rozdziałach dotyczących czeszczyzny

Pavčina Kuldanová

Do opisu dźwiękowego poziomu czeszczyzny została zastosowana uproszczona, tzw. czeska fonetyczna transkrypcja, która wykorzystuje litery czeskiego alfabetu (litery ze znakami diakrytycznymi). Głoski, które nie mają swojego grafemu, są oznaczone następującymi symbolami.

Tabela 1: Symbole zastosowane w rozdziałach dotyczących czeszczyzny

Symbol	Transkrypcja przykładu	Zapis ortograficzny	Głoska
ou, au, eu	[ženou, auto, euro]	<i>ženou, auto, euro</i>	dyftong
r, l, m	[vrt, vlk, osm]	<i>vrt, vlk, osm</i>	spółgłoska zgłoskotwórcza
ř	[tři]	<i>tři</i>	bezdźwięczne ř
ť, ď, ň	[dítě, ňit]	<i>dítě, nit</i>	miękkie ř, ď, ň
3	[pozim]	<i>podzim</i>	dźwięczny wariant c
ž	[léžba, žem]	<i>ležba, džem</i>	dźwięczny wariant č
x	[xata]	<i>chata</i>	bezdźwięczne ch
ɣ	[abiɣ dal]	<i>abych dal</i>	dźwięczne ch występujące przed dźwięczną spółgłoską właściwą
ŋ	[ban̩ka, tan̩go]	<i>banka, tango</i>	n występujące przed k albo g
m̩	[tram̩vaj, kom̩fort]	<i>tramvaj, komfort</i>	m występujące przed v albo f
ʔ	[kʔoknu]	<i>k oknu</i>	zwarcie krtaniowe
Pozostałe symbole			
'	['slovo]	<i>slovo</i>	akcent wyrazowy główny
˙	['česko ˙slovenská]	<i>československá</i>	akcent wyrazowy poboczny

Symbole zastosowane w rozdziałach dotyczących słowacczyny

Patrik Petráš

Do opisu dźwiękowego poziomu słowacczyny została zastosowana uproszczona, tzw. słowacka fonetyczna transkrypcja, która wykorzystuje litery słowackiego alfabetu (litery ze znakami diakrytycznymi). Głoski, które nie mają swojego grafemu, są oznaczone następującymi symbolami.

Tabela 2: Symbole zastosowane w rozdziałach dotyczących słowacczyny

Symbol	Transkrypcja przykładu	Zapis ortograficzny	Głoska/głoski
ia, ie, iu, uo	[vi̯ac, vi̯em, čiu, ku̯oň]	<i>viac, viem, čiu, kôň</i>	dyftongi <i>ia, ie, iu, ô</i>
u	[praɯda, ženoɯ]	<i>pravda, ženou</i>	v albo u znajdujące się na końcu sylaby
w	[wzduch, šéwdirigent]	<i>vzduch, šéfdirigent</i>	v i f występujące przed spółgłoską dźwięczną
m̥	[am̥fora, tam̥von]	<i>amfora, tam von</i>	m występujące przed v lub f
i̯	[kra̯j, meda̯jla]	<i>kraj, medaila</i>	j lub i znajdujące się na końcu sylaby
ʒ	[meʒa, prinʒvo̯šiel]	<i>džekať, princ vošiel</i>	dz
ž	[žem, punžvo̯ňja]	<i>džem, punč vonia</i>	dž
r, l, ř, í	[vr̩t] [vl̩k] [vr̩tať] [vl̩ča]	<i>vrt, vlk, vrtať, vlča</i>	spółgłoski zgłoskotwórcze <i>r, l, ř, í</i>
ť, ď, ň, ľ	[ťahá, tiež, ďasno, deň, ňuchať, niť, veľa, ľes]	<i>ťahá, tiež, ďasno, deň, ňuchať, niť, veľa, les</i>	spółgłoski miękkie <i>ť, ď, ň, ľ</i>
x	[xata, druχpapi̯era]	<i>chata, druh papiera</i>	bezdźwięczne <i>ch</i>
ɣ	[druχvina, váɣhučí]	<i>druh vína, váh hučí</i>	dźwięczny wariant występujący przed <i>ch</i> , wariant głoski <i>h</i> występujący przed następnym <i>h</i>
ŋ	[baŋskí]	<i>banský</i>	n występujące przed <i>s, z, š, ž</i>
ŋ	[baŋka]	<i>banka</i>	n występujące przed <i>k, g</i>
ɲ	[broɲchitída]	<i>bronchitída</i>	n występujące przed <i>ch</i> (bezdźwięcznym i dźwięcznym wariantem)
>n, >c	[dʰe>ní, su>cu]	<i>denný, sudcu</i>	wymowa głoski podwójonej
ʔ	[ʔa teraz]	<i>a teraz</i>	zwarcie krtaniowe

Pozostałe symbole:

- miejsce głównego akcentu wyrazowego: 'slovo
- miejsce pobocznego akcentu wyrazowego: 'polo , vodič
- miejsce akcentu zdaniowego : Zostal 'doma.
- miejsce akcentu logicznego: Zostal ''doma.
- melodia opadająca, kadencja konkluzywna, opadająca semikadencja: ↘
- melodia rosnąca, antykadencja, rosnąca semikadencja: ↗
- równa (niepodniesiona) semikadencja: →
- równa podniesiona semikadencja: ↗
- krótka pauza (w granicach zdania): |
- długa pauza (między zdaniami): ||
- symbol oznaczający wymowę płynną: ~
- symbol wyższego stylu wymowy: *

Symbole zastosowane w rozdziałach dotyczących polszczyzny

Milena Hebal-Jezierska

W rozdziałach dotyczących polszczyzny zastosowane są dość skomplikowane symbole na oznaczenie głosek. Poniżej znajduje się wyjaśnienie, jaka głoska kryje się za konkretnym symbolem. Zbiór znaków nie jest inwentarzem polskich głosek, ale zestawem symboli znajdujących się w części poświęconej polszczyźnie. W tabeli głoski przedniojęzykowo-dziąsłowe są opisane jako dziąsłowe, a przedniojęzykowo-zębowe – jako zębowe (według Ostaszewskiej, Tambor, 2012). Dla głosek [ʃ] i [l] podaję również miejsce artykulacji na podstawie badań A. Lorenc (2018). Przykłady wyrazów, w których realizowane są zmiękczone głoski sonorne ubezdźwięcznione, zostały zaczerpnięte z publikacji A. Rosińskiej-Mamej (2014). Dziękuję pani profesor Jolancie Tambor za wskazówki i uwagi do tekstu.

a) Oznaczenia samogłosek

tylda nad samogłoską – unosowienie samogłoski, np. *ã ě õ ĭ ŷ ü*,
jedna kropka nad samogłoską – podwyższenie artykulacji, np. *è, ò*,
dwie kropki nad samogłoską – centralizacja głoski, np. *ä, ö, ü*.

b) Oznaczenia półsamogłosek i spółgłosek

kreska lub przecinek pod głoską – ubezdźwięcznienie,
apostrof obok głoski – zmiękczenie,
kreska nad głoską – miękkość,
kropka pod głoską – dziąsłowość,
tylda nad spółgłoską/półsamogłoską – nosowość,
łuczek pod głoską – półsamogłoskowość,
kropka nad głoską – gardłowość.

Tabela 3: Symbole oznaczające półsamogłoski

Symbol przyjęty w części poświęconej językowi polskiemu	Przykład transkrypcji	Zapis ortograficzny	Cechy głoski
ɤ	[ɤafka]	ławka	półsamogłoska ustna, tylna, dźwięczna
ũ	[avãũs]	awans	półsamogłoska nosowa, tylna, dźwięczna
ɯ̯	[pomysɯ̯]	pomysł	półsamogłoska ustna, tylna, bezdźwięczna
ɤ'	[ɤ'ikent]	weekend	półsamogłoska ustna, tylna, dźwięczna, zmiękczone
ɪ̯	[ɪ̯utro]	jutro	półsamogłoska ustna, przednia, dźwięczna
ĩ̯	[koĩ̯sk'i]	koński	półsamogłoska nosowa, przednia, dźwięczna

Tabela 4: Symbole oznaczające spółgłoski. Tabela jest zestawem symboli zebranych z cytowanych w niniejszej publikacji prac. W niektórych przypadkach zawiera różne znaki oznaczające głoskę występującą w tym samym kontekście fonetycznym. Jest to związane z odmiennymi klasyfikacjami głosek proponowanych przez różnych badaczy.

Symbol przyjęty w części poświęconej językowi polskiemu	Przykład transkrypcji	Zapis ortograficzny	Cechy głoski
b	[butka]	budka	dźwięczna, dwuwargowa, zwarta, twarda
b'	[b'iskup]	biskup	dźwięczna, dwuwargowa, zwarta, zmiękczone

c	[car]	car	bezdźwięczna, zębowa, zwarto-szczelinowa, twarda
c'	[c'is]	cis	bezdźwięczna, zębowa, zwarto-szczelinowa, zmiękczona
č	[čapka]	czapka	bezdźwięczna, dźiąsłowa, zwarto-szczelinowa, twarda
č'	[č'ip]	czip	bezdźwięczna, dźiąsłowa, zwarto-szczelinowa, zmiękczona
ć	[ćästko]	ciastko	bezdźwięczna, prepalatalna, zwarto-szczelinowa, miękka
d	[dar]	dar	dźwięczna, zębowa, zwała, twarda
d'	[d'inozaʁ]	dinozaur	dźwięczna, zębowa, zwała, zmiękczona
ḑ	[ḑzevo]	drzewo	dźwięczna, dźiąsłowa, zwała, twarda
ʒ	[ʒban]	dzban	dźwięczna, zębowa, zwarto-szczelinowa, twarda
ʒ'	[noz' i ʒén]	noc i dzień	dźwięczna, zębowa, zwarto-szczelinowa, zmiękczona
ǰ	[ǰiś]	dziś	dźwięczna, prepalatalna, zwarto-szczelinowa, miękka
ǰ̣	[ǰuma]	dżuma	dźwięczna, dźiąsłowa/zadźiąsłowa, zwarto-szczelinowa, twarda
ǰ'	[ǰ'ip]	dżip	dźwięczna, dźiąsłowa, zwarto-szczelinowa, zmiękczona

f	[fama]	fama	bezdźwięczna, wargowo-zębowa, szczelinowa, twarda
f̣	[f̣ilm]	film	bezdźwięczna, wargowo-zębowa, szczelinowa, zmiękczone
g	[gus]	guz	dźwięczna, tylnojęzykowa, zwarta, twarda
ǰ	[ǰigant]	gigant	dźwięczna, postpalatalna, zwarta, mięka
gʲ	[gʲigant]	gigant	dźwięczna, tylnojęzykowa, zwarta, zmiękczone
x	[xata]	chata	bezdźwięczna, tylnojęzykowa, szczelinowa, twarda
ǰ̣	[ǰ̣iny]	Chiny	bezdźwięczna, postpalatalna, szczelinowa, mięka
xʲ	[xʲiny]	Chiny	bezdźwięczna, tylnojęzykowa, szczelinowa, zmiękczone
ɣ	[boydan]	Bohdan	dźwięczna, tylnojęzykowa, szczelinowa, twarda
ǰ̣̥	[daǰ̣̥ ɫana]	dach Jana	dźwięczna, postpalatalna, szczelinowa, mięka
ǰ̣̥ʲ	[daǰ̣̥ʲ ɫana]	dach Jana	dźwięczna, tylnojęzykowa, szczelinowa, zmiękczone
k	[kot]	kot	bezdźwięczna, tylnojęzykowa, zwarta, twarda
ǰ̣̥̥	[ǰ̣̥̥iśc]	kiśc	bezdźwięczna, postpalatalna, zwarta, mięka

k'	[k'isć]	kiść	bezdźwięczna, tylnojęzykowa, zwarta, zmiękczona
l	[las]	las	dźwięczna, półotwarta, boczna, dźiąsłowa/zadźiąsłowa, twarda
l'	[l'is]	lis	dźwięczna, półotwarta, boczna, dźiąsłowa, zmiękczona
l̥	[myśl̥]	myśl	ubezdźwięczniona, półotwarta, boczna, dźiąsłowa, twarda
l̥'	[wymyśl̥'ce]	wymyślcie	ubezdźwięczniona, półotwarta, boczna, dźiąsłowa, zmiękczona
m	[mama]	mama	dźwięczna, półotwarta, nosowa, dwuwargowa, twarda
m'	[m'ila]	mila	dźwięczna, półotwarta, nosowa, dwuwargowa, zmiękczona
m̥	[pasm̥]	pasm	ubezdźwięczniona, półotwarta, nosowa, dzwuwargowa, twarda
m̥'	[m̥'ścićel]	mściciel	ubezdźwięczniona, półotwarta, nosowa, dzwuwargowa, zmiękczona
n	[noga]	noga	dźwięczna, półotwarta, nosowa, zębowa, twarda
n̥	[poŋček]	pączek	dźwięczna, półotwarta, nosowa, dźiąsłowa, twarda
n̥	[p'ösŋka]	piosnka	ubezdźwięczniona, półotwarta, nosowa, zębowa, twarda
ń	[ńitka]	nitka	dźwięczna, półotwarta, nosowa, prepalatalna, miękka

ń	[pleśń]	pleśń	ubezdźwięczniona, półotwarta, nosowa, prepalatalna, miękka
ŋ	[baŋk]	bank	dźwięczna, półotwarta, nosowa, tylnojęzykowa, twarda
ŋ	[p'ösŋka]	piosnka	ubezdźwięczniona, półotwarta, nosowa, tylnojęzykowa, twarda
ń	[bańki]	bańki	dźwięczna, półotwarta nosowa, postpalatalna, miękka
ŋ'	[baŋ'ki]	bańki	dźwięczna, półotwarta nosowa, tylnojęzykowa, zmiękczone
ń	[čosńkēm]	czosnkiem	ubezdźwięczniona, półotwarta nosowa, postpalatalna, miękka
ŋ'	[p'ösŋki]	piosnki	ubezdźwięczniona, półotwarta nosowa, tylnojęzykowa, zmiękczone
p	[pole]	pole	bezdźwięczna, dwuwargowa, zwarta, twarda
p'	[p'ik]	pik	bezdźwięczna, dwuwargowa, zwarta, zmiękczone
r	[rak]	rak	dźwięczna, półotwarta, drżąca, dźwiękowa, twarda
r'	[r'ikša]	riksza	dźwięczna półotwarta, drżąca, dźwiękowa, zmiękczone
ɾ	[v'jätɾ]	wiatr	ubezdźwięczniona półotwarta, drżąca, dźwiękowa, twarda
ɾ'	[p'jötɾ'kēm]	Piotrkiem	ubezdźwięczniona, półotwarta, drżąca, dźwiękowa, zmiękczone

ř			dźwięczna, półotwarta, drżąca, gardłowa, twarda
ṛ̌			ubezdźwięczniona, półotwarta, drżąca, gardłowa, twarda
ṛ̌̌			ubezdźwięczniona, półotwarta, drżąca, gardłowa, zmiękczone
s	[sul]	sól	bezdźwięczna, zębowa, szczelinowa, twarda
s'	[s'inus]	sinus	bezdźwięczna, zębowa, szczelinowa, zmiękczone
š	[šal]	szal	bezdźwięczna, dźwięczna, szczelinowa, twarda
š'	[š'iša]	szisza	bezdźwięczna, dźwięczna, szczelinowa, zmiękczone
ś	[śl'imak, śostra]	ślimak, siostra	bezdźwięczna, prepalna, szczelinowa, miękka
t	[tom]	tom	bezdźwięczna, zębowa, zwarta, twarda
t'	[t'ik]	tik	bezdźwięczna, zębowa, zwarta, zmiękczone
ṭ	[ṭšeba]	trzeba	bezdźwięczna, dźwięczna, zwarta, twarda
v	[vata]	wata	dźwięczna, wargowo-zębowa, szczelinowa, twarda
v'	[v'ixer]	wicher	dźwięczna, wargowo-zębowa, szczelinowa, zmiękczone
z	[zux]	zuch	dźwięczna, zębowa, szczelinowa, twarda
z'	[z'imabve]	Zimbabwe	dźwięczna, zębowa, szczelinowa, zmiękczone

ž	[žarno]	ziarno	dźwięczna, prepalatalna, szczelinowa, miękka
ž	[žuk]	žuk	dźwięczna, dźwiękowa, szczelinowa, twarda
ž'	[ž'igolo]	žigolo	dźwięczna, dźwiękowa, szczelinowa, zmiękczona

1. Terminologia

By ułatwić orientację w opisywanej problematyce, zostanie tu przedstawione rozumienie podstawowych pojęć, które może być różne w zależności od używanych środków językowych: terminu **język literacki** i pojęć związanych z jego określeniem (**uzus – norma – kodyfikacja**), które zostały wypracowane w ramach **teorii kultury języka** i które stanowią obraz współczesnej **polityki językowej** w naszych krajach.

1.1. Podstawowe terminy używane w czeskiej literaturze przedmiotu

Pavčina Kuldanová

Niełatwe jest zdefiniowanie niektórych podstawowych i dla naszego kontekstu istotnych pojęć używanych w czeskim środowisku językowym – związane jest to zarówno z rozwarstwieniem czeskiego języka narodowego (z jego zróżnicowaniem funkcjonalnym i regionalnym, z jego wariantowością), jak i z niejednoznacznością terminologiczną. Na temat złożoności tej kwestii i sytuacji w czeskiej socjolingwistyce i teorii językowej kultury, związanej ze skomplikowaną czeską sytuacją językową, pisały np. O. Müllerová i J. Hoffmannová na łamach czasopisma „Slovo a slovesnost” (1997): „W przestrzeni między językiem literackim (*spisovná čeština*) i terytorialnymi dialektami w nie do końca określonych ramach pojawiają się koncepcje czeskiego potocznego języka literackiego (*hovorová čeština*) (lub też stylu mówionego – *hovorový styl*), języka potocznego nieliterackiego (*obecná čeština*), języka codziennego (*běžně mluvený jazyk*), a także »średniej warstwy«. Różnie traktowane są koncepcje standardu i niestandardu³”; standard część lingwistów utożsamia z językiem literackim, inni – z mówionym, kolejni włączają doń także zjawiska nieliterackie, łączy się go z uzusem codziennej komunikacji (por. też Nekula, Šichová, 2017; Svobodová i in., 2011; i wielu innych).

O stopniowym rozmywaniu się pojęcia rozwarstwienia językowego pisze też I. Nebeská (2017a): „Granice czeskiego języka literackiego nie są ostre, między środkami językowymi uważanymi za literackie i środkami uznawanymi za nieliterackie istnieje szerokie pasmo przejściowe. Kryteria literackości nie zostały w klasycznej teorii języka literackiego [tj. w teorii Praskiego Koła Lingwistycznego (*Pražský lingvistický kroužek*) – uzupełnienie P.K.], ani też później, wyraźnie określone. Powoduje to już od dawna problemy teoretyczne (a także niekiedy i problemy u użytkowników języka). W różnych czasach próbowano sobie z nimi radzić,

³ Oryg. „V prostoru mezi spisovnou češtinou a teritoriálními dialekty (...) se vágně pohybují koncepty *hovorová čeština* (ev. i *hovorový styl*), *obecná čeština*, *běžně mluvený jazyk*, ev. i „*střední vrstva*”. Různě se zachází s koncepty *standardu* a *nestandardu*...”

w szczególności za pomocą terminów: *potoczny język literacki (hovorová čeština), demokratyzacja czeskiego języka literackiego, zakres normy literackiej i standard*⁴.

Poniżej spróbujemy przyjrzeć się rozumieniu niektórych z wymienionych koncepcji przez pryzmat naukowej teorii języka literackiego.

1.1.1. Literacki język czeski, uzus – norma – kodyfikacja

Sama próba określenia tego, co jest literackie, a zatem czym jest **literacki język czeski**, nie jest sprawą łatwą. Zazwyczaj literacki język czeski definiowany jest jako system środków językowych (bogato rozwarstwionych pod względem stylu, funkcji i regionu) używanych w skali ogólnonarodowej, przede wszystkim w wypowiedziach pisanych i w oficjalnych wypowiedziach mówionych, jako podstawowy, regulowany system języka narodowego, wariant kulturalny z wyższym prestiżem społecznym, który również „pełni funkcję integracyjną, reprezentacyjną dla narodu i kulturotwórczą. Jest skodyfikowany w gramatykach, słownikach, zasadach pisowni i wymowy⁵” (Nebeská, 2017a). Największe kontrowersje przy charakterystyce tego wariantu języka narodowego, stojącego ponad wszystkimi innymi systemami, związane są z jego regulowaniem (tj. interwencjami, teoretycznymi działaniami dokonywanymi przez uznawanych specjalistów, instytucjonalną kodyfikację) (Nebeská, 2017c).

Kodyfikacja obejmuje zatem określenie istniejącej formy języka literackiego, tj. jego **normy**, i jej opis w poradnikach kodyfikacyjnych.

Norma języka literackiego (norma literacka) już od dawna jest centralnym pojęciem teorii i praktyki kultury języka (stojącym pomiędzy **uzusem**, tj. zbiorem środków językowych używanych przez społeczność językową bez względu na to, czy są odpowiednie czy nieodpowiednie, i **kodyfikacją**). Norma literacka obejmuje zbiór środków języka literackiego, które są przez większość użytkowników uznawane za obowiązujące dla wybranych sytuacji komunikacyjnych, uznawana jest za kryterium **poprawności językowej**. Niektóre zjawiska są skodyfikowane (opisane) w autorytatywnych poradnikach – kodyfikacja umacnia w ten sposób normę literacką. „Norma jest przedmiotem prac lingwistów, którzy mogą w nią poprzez kodyfikację interweniować, wspierać jej istnienie, systemowość i decydować o tym, które

⁴ Oryg. „Hranice spisovné češtiny jsou neostré, mezi prostředky pociťovanými jako spisovné a prostředky pociťovanými jako nespisovné je široké přechodné pásmo. Kritéria spisovnosti nebyla v klasické teorii spisovného jazyka [tj. v teorii Pražského lingvistického kroužku; doplněno P. K.] ani později zřetelně vymezena; tento nedostatek dlouhodobě působí teoretické (a někdy i uživatelské) problémy. V různých dobách se překlentoval zejména pomocí termínů hovorová čeština, demokratizace spisovné češtiny, rozpětí spisovné normy a standard”.

⁵ Oryg. „plní i funkci integrační, národně reprezentativní a kulturotvornou. Je kodifikována v mluvnících, slovnících, pravidlech pravopisu a výslovnosti”.

warianty są jej częścią, a które nie⁶” (Nebeská (2017d). Autorami poradników kodyfikacyjnych są zespoły pracowników akademickich (szczególnie związanych z Instytutem Języka Czeskiego Akademii Nauk Republiki Czeskiej (Ústav pro jazyk český AV ČR), którzy normę tylko opisują lub też ją za ich pośrednictwem regulują – na ten temat bardziej szczegółowo wypowiedział się J. Kraus (2017): „Poradniki kodyfikacyjne różnią się w zależności od tego, czy ich autorzy stawiają sobie za cel opisywanie języka literackiego (tak jak jest to na wyższych płaszczynach językowych, w słownikach i gramatykach) czy dokładne regulowanie sposobu jego użycia poprzez określenie zasad (szczególnie w zakresie ortografii i wymowy). Najbardziej wiążącym środkiem kodyfikacyjnym tradycyjnie jest w czeskim środowisku poradnik *Pravidla českého pravopisu* (Zasady czeskiej ortografii), których obligatoryjność dla szkolnictwa i ogólniej publicznych wypowiedzi pisemnych wyrażona jest w klauzuli Ministerstwa Szkolnictwa, Młodzieży i Kultury Fizycznej. Przestrzeganie tych zasad uznaje się za ogólnie obowiązujące też w oficjalnych tekstach administracyjno-prawnych, w mediach, wydawnictwach itp. Część lingwistów czeskich to zwolennicy tzw. minimalnej interwencji, którzy domagają się osłabienia i rozluźnienia zasad regulacji językowej i uzasadniają swą postawę przenikaniem zjawisk uznawanych za Nieliterackie do komunikacji publicznej, nasilające się też w pisanym języku, w szczególności pod wpływem nowoczesnych technologii komunikacyjnych⁷”.

Współczesna koncepcja literackiego języka czeskiego opiera się zatem na teorii języka literackiego (teorii literackości), „programie troski specjalistów o kulturę języka literackiego i kulturę wypowiedzi stworzonego przez Praskie Koło Lingwistyczne⁸” (Nebeská, 2017b). O niej mowa będzie w kolejnej części.

⁶ Oryg. „Norma je předmětem odborné péče lingvistů, kteří do ní mohou pomoci kodifikace zasahovat, podporovat její ustálenost, systémovost a rozhodovat o tom, které varianty do ní patří a které nikoli”.

⁷ Oryg. „Kodifikační příručky se liší podle toho, zdali si jejich autoři kladou za cíl spisovný jazyk popisovat (tak je tomu u vyšších jazykových rovin, ve slovnících a gramatikách), nebo způsob jeho užití pomocí pravidel přesně regulovat (zejména v pravopisu a výslovnosti). Největším stupněm kodifikační závaznosti se v českém prostředí tradičně vyznačují *Pravidla českého pravopisu*, jejichž závaznost pro oblast školství a obecněji i veřejného písemného projevu je vyjádřena doložkou Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy. Jejich dodržování se obecně chápe jako závazné i v oficiálních textech administrativně právních, v masových médiích, nakladatelstvích apod. Naproti tomu čeští lingvisté, kteří jsou stoupenci tzv. minimální intervence, vyžadují oslabení a uvolnění jazykové regulace a zdůvodňují svůj postoj pronikáním jevů považovaných za nespisovné do oblasti veřejné komunikace, které sílí i v jazyce psaném, zejména pod vlivem moderních komunikačních technologií”.

⁸ Oryg. „programu odborné péče o kulturu spisovného jazyka a kulturu vyjadřování”.

1.1.2. Rozwój naukowej teorii języka literackiego i jego kultury

Teoria kultury języka została sformułowana przez członków Praskiego Koła Lingwistycznego na przełomie dwudziestych i trzydziestych lat XX wieku. Zakorzeniła się w lingwistyce tak mocno i głęboko, że do dziś się do niej odwołujemy, nie tylko w czeskim i najbliższym słowiańskim kontekście (także słowackim i polskim, por. rozdział 1.2. i 1.3.), ale również w odleglejszych częściach świata.

Kultura języka jako znaczący element zainteresowań lingwistów została przez Koło po raz pierwszy kompleksowo zaprezentowana w ramach zbiorowo opracowanych *Tezí předložených 1. sjezdu slovanských filologů v Praze r. 1929* (*Tez przedstawionych pierwszemu zjazdowi filologów słowiańskich w Pradze w 1929 r.*), które były – mówiąc słowami Josefa Vachka – „pierwszą zbiorową kodyfikacją zasad szkoły praskiej⁹” (Vachek, 1970, s. 67), prezentacją jej strukturalno-funkcjonalnego pojmowania języka. Temat kultury języka jest treścią dziewiątej tezy nazwanej *Význam funkční lingvistiky pro kulturu a kritiku jazyků slovanských* (*Znaczenie lingwistyki funkcjonalnej dla kultury i krytyki języków słowiańskich*), którą otwiera definicja: „Kultura języka to dążenie do tego, by w języku literackim zarówno pisanym, jak i mówionym, wspierać te cechy, których wymaga specjalna funkcja języka literackiego¹⁰” (Vachek, 1970, s. 57–58). Następnie bardziej szczegółowo komentowane są owe specjalne funkcje, takie jak stabilność (*ustálenost*), trafność (*výstižnost*) i indywidualność (*osobitost*) i wyrażone są wymogi ich wyrażenia w wymowie, składni i morfologii; dotyczy to też języka mówionego i troski o czystość językową.

Te najwcześniejsze sformułowania zostały bardziej szczegółowo opracowane w tomie *Spisovná čeština a jazyková kultura* (*Czeski język literacki i kultura języka*), wydanym w roku 1932, wkrótce po zorganizowaniu znaczącego cyklu wykładów z debatami o czeskim języku literackim i kulturze języka, którymi członkowie Koła reagowali na purystyczną praktykę czasopisma *Naše řeč*, a konkretnie jego redaktora Jiřího Hallera. Tom ten, poza artykułem Viléma Mathesiusa *O požadavku stability ve spisovném jazyce* (*O wymogu stabilności w języku literackim*), pracą Bohuslava Havránka *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultury* (*Zadania języka literackiego i jego kultury*), artykułem Romana Jakobsona *O dnešním brusičství českém* (*O współczesnym puryzmie czeskim*), Miloša Weingarta *Zvukové kultury českého jazyka* (*Dźwiękowe kultury języka czeskiego*) i artykułem Jana Mukařovského

⁹ Oryg. „prvou soubornou kodifikací zásad pražské školy”.

¹⁰ Oryg. „Kultura jazyková je péče o to, aby byly v jazyce spisovném, a to jak v knižním, tak i hovorovém, posilovány ty vlastnosti, kterých vyžaduje speciální funkce spisovného jazyka”.

o języku literackim i poetyckim, zawierał również *Obecné zásady pro kulturu jazyka* (*Ogólne zasady kultury języka*), które stanowią podstawę prezentowanej teorii.

We wstępie owych *Ogólnych zasad* czytamy: „Przez kulturę języka literackiego rozumiemy świadomą troskę o język literacki, która może wyrażać się poprzez: 1. teoretyczne prace językoznawcze, 2. szkolne nauczanie językowe i 3. praktykę literacką¹¹” (Havránek, Weingart, 1932, s. 245). Następnie stwierdzono, że przedstawione zasady dotyczą punktu pierwszego, a zatem teoretycznej pracy językoznawczej, która skutecznie ingeruje w język literacki i może działać na jego korzyść lub niekorzyść. Może mu pomagać, przyczyniając się do tego, by język literacki jak najlepiej odpowiadał swym zadaniom, co można uczynić „Przez wsparcie stabilności języka literackiego oraz wsparcie jego zróżnicowania funkcjonalnego (dyferencjacji) i jego stylistycznego bogactwa: niezbędnym warunkiem obu tych aspektów jest jak najlepsze teoretyczne poznanie współczesnego języka literackiego, to znaczy jego istniejącej normy¹²” (Havránek, Weingart, 1932, s. 245). Na około dwunastu stronach formatu A5 opracowano następnie poszczególne aspekty tego podstawowego określenia: za podstawę poznania normy współczesnego języka literackiego uznana została w szczególności „przeciętna praktyka literacka w ciągu ostatnich pięćdziesięciu lat”, uzupełniona o „świadomość językową” warstw intelektualnych dotyczącą języka literackiego i o ich „językową praktykę ustną” (Havránek, Weingart, 1932, s. 246–247). Są tu określone zasady normatywnych ingerencji teoretycznych w dziedzinie ortografii, wymowy, morfologii, składni i leksyki, które mają prowadzić do stabilizacji języka, a także zasady wspierające funkcjonalne i stylistyczne bogactwo języka literackiego. W artykule *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura* (*Zadania języka literackiego i jego kultura*) Bohuslava Havránka, który wraz z Vilémem Mathesiussem uznawany jest za naczelnego twórcę teorii kultury języka, znajdujemy szczegółowe opracowanie ogólnych zasad dotyczących języka literackiego. Praca Havránka zaczyna się od definicji kultury języka literackiego (w podobnej wersji jak w *Zasadach ogólnych*) zakończonej informacją o celu „świadomej troski o język literacki”, którym jest „kultywowany język i językowa kultura u tych, którzy w praktyce używają języka literackiego¹³” (Havránek, Weingart, 1932, s. 32). Havránek zamyka też cały artykuł uwagą o wysokiej randze użytkowników języka: „Teoretyk może jedynie wspierać kulturę języka; realizować kulturę

¹¹ Oryg. „Kulturou spisovného jazyka rozumíme vědomé pěstění spisovného jazyka; to se může díti: 1. teoretickou prací jazykovědnou, 2. školskou výchovou jazykovou a 3. spisovatelskou praxí”.

¹² Oryg. „1. podporou ustálenosti (stability) spisovného jazyka a 2. podporou jeho funkčního rozlišení (diferenciace) a jeho stylistické bohatosti; nezbytnou podmínkou pro obojí je co nejdokonalejší teoretické poznání současného spisovného jazyka, totiž existující jeho normy”.

¹³ Oryg. „kultivovaný jazyk a jazyková kultura u těch, kteří jazyka spisovného v praxi užívají”.

języka mogą tylko ci, którzy języka literackiego używają w mowie i piśmie¹⁴” (Havránek, Weingart, 1932, s. 84).

Z wymienionych źródeł wynika, że **klasyczna (oryginalna) koncepcja kultury języka** dotyczyła wyłącznie języka literackiego, bowiem to on został wybrany do realizacji zadań związanych z życiem kulturalnym i organizacyjnym społeczeństwa; zostały określone pojęcia uzus – norma – kodyfikacja; podstawą określenia normy stała się praktyka literacka z ostatnich pięćdziesięciu lat, świadomość językowa warstw intelektualnych na temat normy literackiej i ich praktyka mówionego języka; za istotne narzędzie uznawano działalność kodyfikacyjną i popularyzatorską, szkolną i pozaszkolną edukację językową.

W kolejnych latach (w szczególności po drugiej wojnie światowej) teoria kultury języka przestała się ograniczać wyłącznie do języka literackiego, systemu językowego i końcowego stanu języka – w centrum jej zainteresowań stanął proces, przebieg komunikacji; obok kultury języka (jako systemu środków językowych) pojawiła się kultura mowy (kultura wypowiedzi ustnych, wypowiedzi językowych). Różnica między nimi wynika nie tylko z przeciwstawienia „langue” i „parole”, ale także z tego, że kultura języka ma najczęściej charakter instytucjonalny (słowniki językowe i poradniki kodyfikacyjne są zatwierdzane przez prestiżowe instytucje), zaś kultura wypowiedzi tworzona jest przez wszystkich użytkowników języka, w szczególności tych, których publiczne, oficjalne wystąpienia w największym stopniu wpływają na współczesny uzus i stosunek do języka ludzi takich jak np. nauczyciele, pracownicy mediów, redakcji, wydawnictw, pisarze, tłumacze, politycy itd. (Kraus, 2004, s. 128–129).

Zadania współczesnej teorii kultury języka trafnie sformułował Jiří Kraus, który określił cztery zakresy jej zainteresowań (Karlík, Nekula, Pleskalová, 2002, s. 238; por. też Kraus, 2004, s. 139):

1. Stan środków języka narodowego, w szczególności jego najbardziej rozwiniętej pod względem funkcji i stylu formy – języka literackiego.

2. Rozwój i kultywowanie możliwości wyrażania języka literackiego za pośrednictwem słowników, gramatyk, zasad czy zaleceń ortografii i wymowy itp.

(Sukces tych działań uwarunkowany jest przez dobrą znajomość i respektowanie współczesnego uzusu językowego i postaw użytkowników języka wobec jego realnych zmian rozwojowych. Aspekt ten jest często areną starć postaw konserwatywnych i progresywnych, otwartości i rezerwy wobec wpływów obcojęzycznych, różnych stopni tolerancji i in.).

¹⁴ Oryg. „Kulturu jazykovou (...) může teoretik jazyka jen podporovat; realizovat kulturu jazykovou a kultivovaný jazyk mohou jenom ti, kdož spisovným jazykem píší a mluví”.

1. Stan i poziom wypowiedzi językowych w różnych sytuacjach komunikacyjnych w sferze publicznej i prywatnej, w formie pisanej i mówionej.

2. Kulturowanie i rozwój umiejętności wypowiadania się i nawyków, które stosują użytkownicy języka w najróżniejszych sferach porozumiewania się publicznego i prywatnego.

Z przytoczonego powyżej wyliczenia jasno wynika, że istotne jest nie tylko kulturowanie języka jako systemu (zgodnie z poglądem, że poziom języka stanowi odwzorowanie kulturalnego poziomu społeczności, która go używa), ale także dbałość o jego praktyczną realizację, wypowiedzi mówionych i pisanych.

Zmiany w teorii możemy jeszcze bardziej poglądowo uzasadnić przez wyliczenie podstawowych cech pokazujących, na co kładziono największy nacisk w okresie klasycznym i współcześnie.

Klasyczna teoria akcentowała (opracowano na podstawie Havránek, Weingart, 1932):

- język literacki; „langue”; określiła pojęcia: uzus – norma – kodyfikacja (w centrum uwagi stała norma języka literackiego); za podstawę normy uznawano praktykę literacką ostatnich pięćdziesięciu lat, świadomość językową warstw intelektualnych (wykształconych) na temat normy literackiej i ich praktykę wypowiedzi; język literacki używany w mowie – funkcjonalny język mówiony; istotnym narzędziem była działalność kodyfikacyjna, popularyzacyjna, edukacja szkolna i pozaszkolna; stosowano racjonalne, ekonomiczno-instrumentalne podejście do języka (w ramach programu narodowego kulturowania języka); wytworzenie stylu konwersacyjnego (stylu konwersacji towarzyskiej).

W odróżnieniu od tego współczesna koncepcja obejmuje:

- nie tylko język literacki, ale też inne formy języka narodowego (stosunki między standardem i substandardami); „parole”; kulturę języka i kulturę wypowiedzi; widoczne jest współczesne („postmodernistyczne”) odrzucanie norm, problemowe widzenie kodyfikacji (preskrypcji); zmiana w widzeniu praktyki ustnej (komunikacyjna substandaryzacja); spojrzenie na język potoczny (propagowanie języka potocznego kosztem literackiego); znaczącą rolę ma „przeżywanie języka” – postawy ludzi wobec języka (nie są w stosunku do niego obojętni, w jego użytkowaniu widoczne są ich umiejętności, zwyczaje i stany emocjonalne); interdyscyplinarne spojrzenie na kulturę

języka, rozwój nowych dyscyplin (socjolingwistyka, psycholingwistyka), powstanie lingwistyki tekstu – zainteresowanie wyższymi płaszczyznami budowy tekstu.

Istotną rolę odegrał też **kontekst epoki** – w obu wypadkach teoria rozwija się w warunkach nowo powstałych państw, z odmiennym zapleczem społecznym i ideowym.

Pierwsza teoria Koła:

- rodzi się po rozpadzie Austro-Węgier i utworzeniu nowego państwa czechosłowackiego (1918), w okresie „pokonywania uczucia małości narodowej” (Daneš, 2009, s. 10); jako odbicie „niechęci wobec przesadnej patriotycznej egzaltacji” (Daneš, 1996, s. 21) członkowie Koła preferują czysto racjonalne podejście do języka; była reakcją na puryzm i jego ocenę poprawności środków językowych zgodnie z zasadą czystości historycznej i ludowości – przeciwstawiono temu nowe podejście do języka: zasadę synchroniczną i funkcjonalną; nawiązała do ówczesnych trendów ideowych krajowych i światowych, w szczególności do Josefa Zubatego, Václava Ertla i jego teorii dobrego autora, do Grigorija Vinokura, do realizmu Masaryka.

Współczesna teoria:

- rozwija się po zmianie warunków polityczno-ekonomicznych i społecznych po Listopadzie 1989 i po rozpadzie Czechosłowacji i powstaniu samodzielnej Republiki Czeskiej (1993); od dziewięćdziesiątych lat XX wieku widoczne staje się nierespektowanie norm, niechęć do norm i autorytetów; w opozycji do tego stoją dążenia do preskrypcji – deskrypcji¹⁵; nie spełniło się oczekiwanie świadomego użytkownika języka literackiego i rozszerzenia jego funkcjonalnego wykorzystania na całym obszarze językowym (w zmienionym klimacie społecznym preferowana jest spontaniczność przed świadomym użytkowaniem języka literackiego); luka pomiędzy środkami

¹⁵ Negatywny stosunek do teorii kultury języka i preskrypcyjnego charakteru kodyfikacji zaczęły być intensywniej widoczne w sześćdziesiątych i osiemdziesiątych – dziewięćdziesiątych latach XX wieku, a żywe są do dziś (wraz z próbami przeforsowania języka potocznego od lat sześćdziesiątych, co udało się jednak w pełni dopiero po zmianach lat dziewięćdziesiątych, w okresie odejścia od norm). Tendencje te reprezentują takie postaci jak P. Sgall, F. Čermák, J. Hronek, V. Cvrček czy P. Vybíral, przybrały one postać „konceptu minimalnej interwencji” V. Cvrčka, zgodnie z którą autor opracował też pracę gramatykę współczesnego języka czeskiego (Cvrček, V. i in. *Mluvnice současné češtiny I. Jak se píše a jak se mluví*. Praha: Karolinum, 2010), opisującą język nie „tak jak powinien wyglądać, ale jak naprawdę wygląda”, a zatem współczesny uzus. Dyskusje specjalistów, które rozpoczęły się po wydaniu prac Cvrčka w r. 2008 i 2010, w jasny sposób pokazały słabe miejsca tego podejścia (przede wszystkim ze względu na nieuwzględnienie przemyślanej koncepcji naukowej przy opisie języka czeskiego w gramatyce i ze względu na niereprezentatywność materiałów korpusowych – w szczególności wykorzystane korpusy komunikatów mówionych nie reprezentują całego obszaru językowego Czech i Moraw).

skodyfikowanymi i praktyką językową pomału się zmniejsza (Karlík, Nekula, Pleskalová, 2002, s. 486).

1.1.3. Kultura w zakresie wymowy i ortoepii

Wyżej wspomniany rozwój społeczny, kulturowy i językowy znalazł swoje odbicie także w jednym z elementów kultury języka – **kultury w zakresie wymowy**. Jej problematyka była od czasów powojennych szczegółowo badana naukowo i dokładnie opracowywana i opisywana (zasady wymowy literackiej zostały skodyfikowane ostatni raz w drugiej połowie XX wieku), w następstwie rozwoju technicznego i naukowego nastąpił z jednej strony rozwój mediów dźwiękowych, z drugiej udoskonalili się możliwości badań, ale podstawowe wymogi kultywowanego dźwięku mowy w przestrzeni publicznej zostały zachowane. Dowodzi tego dobrze porównanie z pojęciem kultury wymowy czeskiego języka literackiego opracowanym przez Praskie Koło Lingwistyczne.

Poglądy Koła na kulturę dźwiękową jako nieodłączną część kultury języka zostały zwięźle sformułowane w pracy *Obecné zásady pro kulturu jazyka (Ogólne zásady kultury jazyka)*¹⁶ i szczegółowo opisane w artykule Miloša Weingarta *Zvuková kultura českého jazyka (Kultura wymowy języka czeskiego)* w tomie *Spisovná čeština a jazyková kultura (Czeski język literacki i kultura języka)*. Jest to najobszerniejszy tekst całego tomu, w którym autor szczegółowo analizuje różne aspekty dźwiękowej strony języka; jego stosunek do wymogów dotyczących tego elementu kultury języka nie stracił według nas niczego ze swej aktualności.

We wstępie artykułu Weingart wymienia użycia języka literackiego odbierane nie wzrokowo, ale słuchowo, a zatem użycia mówionego języka literackiego w specjalnych funkcjach, do których zalicza następujące: głośne czytanie jakiegokolwiek tekstu literackiego, wypowiedzi nauczycieli i uczniów we wszystkich szkołach, publiczne wykłady, postępowania sądowe i urzędowe, wypowiedzi publiczne w życiu politycznym i gospodarczym, wystąpienia urzędowe w wojsku, wypowiedzi duchownych, prezentacje utworów literackich, teatr, film dźwiękowy, język literacki reprodukowany w radiu i w gramofonie.

Następnie pokrótce formułuje ogólne cechy współczesnego „nowego okresu kulturowego” i porównuje je z epoką XIX wieku, do której czasy mu współczesne nawiązują.

¹⁶ „Za podstawę wymowy literackiej należy uznać wymowę warstw intelektualnych posługujących się językiem literackim, a nie wymowę ludową któregoś z dialektów, także ludową wymowę znaczących centrów, takich jak centrum praskie; (...) Literacka wymowa potrzebuje opracowanego zróżnicowania funkcjonalnego w zależności od różnych celów wystąpień językowych. (...) Obok znormalizowanej, właściwej wymowy języka literackiego należy się systematycznie zajmować jego dźwiękową finezją (eufonia, kalilogia)” (Havránek, Weingart, 1932, s. 251).

W kolejnych rozdziałach wyjaśnia następnie swoje pojmowanie kultury dźwięku, przybliża historię zainteresowania specjalistów tą dziedziną języka (od J. Husa po swe czasy), w szczególności jednak prezentuje szczegółowe zasady ortoepii oraz właściwej techniki głosowej i dykcji.

Stara się także odpowiedzieć na pytanie, „jaki jest współczesny stan kultury wymowy języka czeskiego”, konstatuje przy tym, że „kultura wymowy czeskiego języka literackiego jest niedoskonała, możemy o niej mówić właściwie tylko w wyjątkowych przypadkach” (Weingart, 1932, s. 160), a swe twierdzenie uzasadnia oceną wypowiedzi określonych typów mówców w różnych środowiskach, takich jak: wystąpienia parlamentarne i ogólnie, w życiu publicznym, szkoła (studenci i nauczyciele), radio (mówcy z różnych zawodów, pisarze i inni przedstawiciele inteligencji), aktorzy (dramatyczni w teatrze, aktorzy w filmie dźwiękowym i w radiu).

Współczesne ujęcie **ortoepii** jako nieodłącznej części kompleksowej kultury języka możemy wraz z M. Krčmovą (2017) przedstawić w następujący sposób: do ortoepii (inaczej mówiąc wymowy literackiej) należy też ortofonia, tj. nauka o należytych tworzeniu i brzmieniu głosek: zasady ortofonii określają stosunek do regionalnych, gwarowych i socjalnych odmian głosek, a także do indywidualnych realizacji.

Właściwa ortoepia zawiera z jednej strony zasady właściwego wykorzystania ortofonicznie tworzonych w wypowiedzi głosek (w połączeniach głosek, w wyrazach), z drugiej zasady właściwego akcentowania (wyrazowego i zdaniowego), logicznego podziału i modulacji wypowiedzi ciągłej. Zasady literackiej wymowy mają w języku czeskim status kodyfikacji, tj. norm ogólnie przyjętych i obowiązujących. Przy określaniu zasad ortoepii należy najpierw „jak najdogłębniej poznać realną normę, tj. istniejący stan wymowy w wypowiedziach publicznych wraz z jej znajomością. Za podstawę przyjmuje się normę nosicieli języka literackiego w centrum kulturowym, normę innych centrów uznaje się za dublet wymowy”. Norma ta w czeskim środowisku językowym wykrystalizowała się dopiero w XX wieku: „dopiero powstanie ogólnospołecznej sfery wypowiedzi mówionych na wysokim poziomie, umożliwione przez rozwój technik przekazu, wytworzyło stopniowo sytuację, w której normę tę należało opisać i skodyfikować, by stanowiła wskazówkę dla kolejnych użytkowników tej formy języka narodowego. W starszych okresach (od XIX wieku) podobna potrzeba pojawiała się w mowie scenicznej, ale wynik nie miał ogólnonarodowego charakteru¹⁷” (Krčmová, 2017).

¹⁷ Oryg.: „teprve vznik celospolečenské sféry kultivovaných mluvených projevů, který nastává s rozvojem sdělovací techniky, vytvořil totiž postupně i situaci, v níž tuto normu bylo nutno popsat a kodifikovat, aby byla

Dla języka czeskiego istotne jest także określenie relacji między normą wymowy i normą ortograficzną, bowiem wzajemnie na siebie wpływają. W wypadku wyrazów rodzimych można bez większych problemów „do formy pisanej przyporządkować właściwą wymowę (nie może być jednak odwrotnie), w wypadku słów zapożyczonych możliwe jest to tylko w części przypadków i znalezienie zasad ich sformułowania jest trudne. Dlatego opisy obu grup słów ujmowane są w odrębnych opracowaniach lub przynajmniej w odrębnych częściach jednego opracowania¹⁸” (ibid.; wspomniane rozwiązanie zastosowaliśmy też w niniejszej publikacji). Jednocześnie należy sobie uświadomić, w jakich typach komunikatów powinna być przestrzegana kodyfikowana wymowa – czeskie zasady ortoepii dotyczą „wypowiedzi literackich przygotowanych wcześniej i neutralnych emocjonalnie, w spontanicznych, choć publicznych wypowiedziach przestrzegane są mniej dokładnie. Przy tym wymowa standardowa jest zróżnicowana stylowo, rozróżnia się podstawowy (neutralny) styl wymowy, specjalny (staranny, uroczysty, eksplicytny) i szybki (codzienny, implicytny). Poza granicami języka literackiego jest wymowa niedbała, nacechowana lub wymowa gwarowa: we wszystkich tych przypadkach mamy do czynienia z wymową substandardową” (ibid.).

1.1.4. Polityka językowa

Na zakończenie tego rozdziału należałoby jeszcze powiedzieć, że przy porównywaniu różnych w kolejnych epokach podejść do teorii kultury języka nie można zapomnieć o zestawieniu **polityki językowej w różnych okresach**. Republika Czechosłowacka po swym powstaniu w roku 1918 musiała rozwiązywać kwestie koegzystencji co najmniej dwóch języków – czeskiego i słowackiego, co znalazło odzwierciedlenie także i w rozwiązaniach prawnych. W Konstytucji z lutego 1920 (obowiązującej do roku 1948) i w ustawie o języku używano określeń: naród czechosłowacki, język czechosłowacki, który był definiowany jako urzędowy język większościowy, składający się z dwóch języków – czeskiego i słowackiego. Pozycja języka czeskiego była silniejsza niż słowackiego, jeszcze słabsza była pozycja kolejnych języków, np. licznej mniejszości niemieckiej czy węgierskiej, o innych językach mniejszości nie wspominając. Tą kwestią również (obok stratyfikacji języka narodowego czy teorii stylów funkcjonalnych) zajmowali się językoznawcy okresu międzywojennego. Po drugiej wojnie światowej zmienił się skład narodowościowy ludności, w znaczący sposób zmniejszyła się

orientací pro další uživatele této podoby národního jazyka. Ve starších dobách (od 19. stol.) se podobná potřeba jevila u jevištní řeči, ale výsledek celonárodního postavení neměl”.

¹⁸ Oryg.: „k psané podobě přiřadit správnou výslovnost (naopak to ovšem neplatí), u slov přejatých to však je možné jen někdy a nalezení pravidel a jejich formulace jsou obtížné. Proto se výklady o obou skupinách slov oddělují do samostatných prací, nebo alespoň do samostatných oddílů práce jediné”.

liczba użytkowników języka niemieckiego, znaczącego konkurenta języka czeskiego i słowackiego, a zmiany te znalazły swe odzwierciedlenie także w konstytucjach (1948, 1960, 1968, 1991, 1992). Współczesna czeska polityka językowa funkcjonuje bez ustawy o języku i bez pojęcia języka urzędowego (jest wynikiem prawa o języku zgodnego z duchem Konstytucji z grudnia 1992 roku), jest realizowana przez monolingwistyczne, jednonarodowe państwo, nie musi się określać wobec języka obcego (niemieckiego), nie musi walczyć o pozycję języka większościowego; z tego punktu widzenia język czeski znajduje się w stabilnej sytuacji językowej (parafrazowane na podstawie I. Bogoczovej, w: Svobodová i in., 2011, s. 59–62; zob. także Bogoczová, 2021). W inny sposób polityka językowa realizowana jest na Słowacji i w Polsce, jak pokażą to kolejne rozdziały.

1.2. Podstawowe terminy używane w słowackiej literaturze przedmiotu

Patrik Petráš

W podrozdziale 1.2. przedstawię, jak w słowackiej literaturze przedmiotu rozumiane są terminy *literackość* (spisovnosť) i *język literacki* (spisovný jazyk¹⁹). Wskażę też umiejscowienie języka literackiego w poszczególnych koncepcjach stratyfikacji języka narodowego. Z tą problematyką związane są pojęcia *uzus – norma – kodyfikacja*, stąd też ich przybliżenie w tym miejscu publikacji. W słowackiej literaturze przedmiotu panuje zróżnicowanie terminologiczne, głównie w zakresie pojmowania normy, dlatego przytaczam różne poglądy lingwistów. Zwracam też uwagę na kulturę dźwiękową i wyodrębnienie ortofonii jako nauki o poprawnej wymowie. Podrozdział kończy się charakterystyką sytuacji językowej czy polityki językowej na Słowacji, która zdecydowanie wpływa na obecny (i przyszły) status języka literackiego w społeczeństwie słowackim.

1.2.1. Język literacki, uzus – norma – kodyfikacja

Teoria języka literackiego (i ogólnie, kultury języka) na gruncie czeskim i słowackim ma swój początek w Praskim Kole Lingwistycznym (oryg. *Pražský lingvistický kroužek*, dalej PLK) (Dolník, 2010, s. 10), którego członkowie toczyli spór ze zwolennikami purystycznego podejścia do języka czeskiego. W PLK język literacki przeciwstawiał się językowi ludowemu (ibid., s. 23).

¹⁹ *Spisovný jazyk* – kultivovaná a kodifikovaná celospoločenská forma národného jazyka (KSSJ 4, 2003) (przyp. tł.).

Š. Ondruš (1987, s. 55) mówi o trzech podstawowych odmianach języka słowackiego ogólnonarodowego, przy czym za podstawową i najbardziej zróżnicowaną funkcjonalnie uważa właśnie **język literacki** (*spisovný jazyk*). Kolejne dwie odmiany to **dialekty terytorialne i socjalne** (*zemepisné a sociálne nárečia*).

Współczesna praca kodyfikacyjna z zakresu wymowy słowackiej, *Pravidlá slovenskej výslovnosti* (Král', 2009), definiuje słowacki język literacki jako „urzędowe, ogólnonarodowe i obowiązujące w kontaktach oficjalnych narzędzie porozumiewania się na całym terytorium Republiki Słowackiej i przez wszystkich jej obywateli (...)” (ibid., s. 17)²⁰.

Jednocześnie należy podkreślić, że język literacki jest zróżnicowany leksykalnie i stylistycznie w obrębie stylów funkcjonalnych. O ile w przeszłości dominującą pozycję zajmował język literatury pięknej, o tyle wraz z rozwojem ekonomicznym i postępem naukowo-technologicznym na czołowe miejsce wysuwa się styl naukowy wraz ze stylem publicystycznym i administracyjnym (Š. Ondruš, 1987, s. 56). Choć tezę tę wysunął autor jeszcze w latach 80. XX wieku, sądzę, że sytuacja dotycząca hierarchizacji stylów funkcjonalnych jest w dużym stopniu podobna, zauważa się współcześnie dominującą pozycję również stylu potocznego.

Jak twierdzi Ľ. Kralčák (2015, s. 79), „odmiana literacka stoi w podstawowej opozycji społeczno-komunikacyjnej z odmianą potoczną, na którą składają się formy pochodzenia literackiego i dialektalnego”²¹.

Uwagi te unaocniają potrzebę dokładniejszego zróżnicowania odmian języka narodowego. Podstawę pod nową koncepcję stworzył J. Horecký (1981, s. 118–119), który poza odmianą literacką języka narodowego wyróżnił odmianę standardową, substandardową oraz dialektalną (*štandardná, subštandardná a nárečová (dialektická) forma*). Poza tym podziałem autor wyróżnia język literatury pięknej, który uważa za bardzo specyficzną i jednocześnie trudną do wydzielenia formę egzystencji języka narodowego. Ta jednak pozostaje bardzo ważna dla jego funkcjonowania i dalszego rozwoju.

Bliska koncepcji J. Horeckiego jest teoria Š. Ondruša, który twierdzi, że „wynikiem zróżnicowania społecznego i przeobrażeń w hierarchii stylów funkcjonalnych języka literackiego jest też zróżnicowanie normy językowej”²² (Ondruš, 1987, s. 56). Autor

²⁰ Oryg.: „úradný, celospoločenský a v oficiálnom styku záväzný nástroj dorozumievania na celom území Slovenskej republiky a pre všetkých jej obyvateľov (...)”.

²¹ Oryg.: „v základnej sociálno-komunikačnej opozícii stojí spisovná forma oproti hovorovej forme, ktorú tvoria útvary, majúce spisovný i nárečový základ”.

²² Oryg.: „sociálna diferenciacia a prevrstvovanie v hierarchii funkčných štýlov spisovného jazyka má za následok aj diferenciaciu celkovej normy spisovného jazyka”.

wyodrębnia w ten sposób tzw. **normę substandardową języka literackiego** (*subštandardná norma spisovného jazyka*) (utożsamiając ją ze stylem potocznym, z możliwymi elementami odmian terytorialnych i socjalnych), **normę standardową języka literackiego** (*štandardná norma spisovného jazyka*) (obowiązującą w szkołach, mediach itd.) oraz tzw. **normę superstandardową języka literackiego** (*superštandardná norma spisovného jazyka*) (pożądaną w stylu artystycznym przedstawień teatralnych itd.). Również w tej koncepcji poza ogólną normą języka znajduje się język artystyczny – poezji.

W odniesieniu do stratyfikacji języka narodowego można stwierdzić, że J. Kačala (2021, s. 23) mówi o dwóch przeciwstawnych formach języka narodowego, mianowicie o języku literackim oraz o zestawie dialektów terytorialnych. Te formy według autora charakteryzują się „występowaniem własnej normy językowej, ewentualnie norm językowych oraz wzajemnym współfunkcjonowaniem oraz współoddziaływaniem w warunkach danej ogólnonarodowej formy językowej, ale głównie odrębną pozycją społeczną, odrębnymi funkcjami i zakresem czy sposobem używania”²³ (ibid.). Poza tymi formami, autor wyróżnia niepełne odmiany języka narodowego, do których zalicza różnorodne socjolekty (przede wszystkim slangi), interdialekty, mowę miejską i odmianę substandardową języka narodowego (ibid., s. 24).

Należy tu również bliżej omówić różnice między językiem literackim jako jedną z form języka narodowego a formą standardową języka narodowego. J. Horecký (1981, s. 119) stwierdza, że „formę literacką języka słowackiego (...) charakteryzuje całkowita zgodność z pracami kodyfikacyjnymi, prawidłami i poradnikami. Jest ona, lub powinna być, formą wyłącznie używaną w szkołach, środkach masowego przekazu i w języku literatury naukowej”²⁴. Wynika z tego, że za podstawowe **kryterium literackości** autor uważa przestrzeganie obowiązującej, **skodyfikowanej postaci języka** (*kodifikovaná podoba jazyka*). W innym miejscu wypowiada się cytowany autor również na temat stosunku między literacką a standardową formą języka: „Bardzo żywy jest wzajemny stosunek między formą literacką a standardową. Forma standardowa czerpie podstawowe środki wyrazu z formy literackiej, gdyż ta jest pierwszorzędnie używana w procesie kształcenia i w środkach masowego przekazu (w odmianie mówionej mniej niż w pisanej)”²⁵ (Horecký, 1979, s. 224). Dalej dodaje:

²³ Oryg.: „jestvovaním vlastnej jazykovej normy, prípadne jazykových noriem a vzájomným spolujestvovaním aj ovplyvňovaním sa v podmienkach daného celonárodného jazykového útvaru, ale najmä rozdielnym spoločenským postavením v danej pospolitosti, rozdielnymi funkciami a rozdielnym rozsahom či spôsobom používania”.

²⁴ Oryg.: „spisovná forma slovenského jazyka (...) je charakterizovaná celkovým dodržiavaním kodifikovaných pravidiel a poučiek. Je, resp. mala by byť formou výlučne používanou v škole, v masových komunikačných prostriedkoch i v jazyku odbornej literatúry”.

²⁵ Oryg.: „Veľmi živý vzájomný vzťah je medzi spisovnou a štandardnou formou. Štandardná forma berie základné vyjadrovacie prostriedky zo spisovnej formy, lebo spisovná forma sa prednostne využíva vo vyučovacom a vzdelávacom procese a v masových komunikačných prostriedkoch (v hovorenom slove menej než v písanom)”.

„Z drugiej jednak strony, wiele elementów przechodzi z formy standardowej do literackiej, odświeżając ją. W obecnej sytuacji językowej można (...) tę właśnie formę standardową uważać za podstawowy i najbardziej rozpowszechniony przejaw realizacji języka narodowego”²⁶ (ibid.). Jeśli rzeczywiście J. Horecký, już w 1979 roku, pisał o formie standardowej języka narodowego jako o najbardziej rozpowszechnionej, sądzę, że fakt ten jest jeszcze bardziej znaczący w obecnej sytuacji językowo-społecznej. Według J. Dolníka, to szerzenie się formy standardowej związane jest „również z dominacją jej odmiany mówionej, którą charakteryzuje mniej restrykcyjna norma”²⁷ (Dolník, 2010, s. 22).

Jak już wspomniano, różnica między formą literacką a standardową przejawia się też w sposobach ich realizacji. Choć obie formy języka narodowego mają postać pisaną i mówioną, w każdej z form dominuje inna: w języku literackim jest to przede wszystkim postać pisana, w formie standardowej przeważa postać mówiona. W przeciwieństwie do wyróżnionych, forma substandardowa ma, według J. Horeckiego (1981, s. 120), przeważnie tylko postać mówioną.

W porównaniu z dotychczas omówionymi podejściami, D. Slančová i M. Sokolová (1994, s. 225–227) używają terminu **wariant** (*varieta*), wyróżniając **wariant literacki** (*spisovná varieta*) jako ogólnonarodowy, kodyfikowany i prestiżowy. Z drugiej strony, **wariant codzienny (standardowy)** (*bežná (štandardná) varieta*) jest nieskodyfikowany i wyraźniej zróżnicowany terytorialnie na wariant zachodnio-, środkowo- i wschodniosłowacki. **Warianty substandardowe** (*subštandardné variety*) są na tyle wyraźnie zróżnicowane regionalnie, że wyróżnia się wariant substandardowy zachodnio-, środkowo- oraz wschodniosłowacki. Do **wariantów dialektalnych** (*nárečové variety*) autorki zaliczają niesystemowe semiwarianty socjalne (slangi, żargon, argot, mowa profesjonalna). Zwracają przy tym uwagę również na normatywność wyróżnionych wariantów: „Normy języka literackiego są mniej dynamiczne, mniej elastyczne i mniej różnorodne niż normy wariantów codziennego i substandardowego, gdyż są pod silniejszym wpływem oddziaływania norm społecznych i komunikacyjnych w sytuacjach, w których przeważnie używa się wariantu literackiego. Równocześnie są uzależnione od kodyfikacji, która zazwyczaj pozostaje w tyle za normą. (...) Normy wariantu codziennego i wariantów substandardowych są luźniejsze też w porównaniu z normami dialektalnymi (...)”²⁸ (ibid. s. 227).

²⁶ Oryg.: „Na druhej strane však mnohé prvky zo štandardnej formy prechádzajú do spisovnej formy a osviežujú ju. V súčasnej jazykovej situácii možno (...) práve túto štandardnú formu pokladať za základný a najrozšírejší prejav realizácie národného jazyka”.

²⁷ Oryg.: „aj s dominanciou jej hovorenej podoby, ktorá sa vyznačuje uvoľnenejšou normou”.

²⁸ Oryg.: „Normy spisovnej variety sú menej dynamické, menej pružné a variabilné ako normy bežnej a subštandardnej variety, pretože sú viazané silnejším pôsobením sociálnych a komunikačných noriem v situáciách, v ktorých sa spisovná varieta prevažne využíva. Zároveň sú viazané kodifikáciou, ktorá všeobecne

W tym kontekście Ľ. Kralčák (2015, s. 81) mówi o ekspansji funkcjonalnej między wariantami języka, która prawdopodobnie najwyraźniej przejawia się przez rozszerzanie sfery komunikacyjnej języka literackiego, głównie poprzez zastępowanie „językiem literackim, a dokładniej wariantem standardowym, tradycyjnej funkcji dialektu jako narzędzia porozumiewania się w codziennej komunikacji”²⁹ (ibid.).

W kontekście problematyki literackości i języka literackiego należy scharakteryzować pojęcia **uzuz – norma – kodyfikacja**. Aby wyjaśnić ich wzajemne powiązania, zacznę od przedstawienia **normy**, którą ogólnie charakteryzuje się jako zbiór pewnych zasad i praw regulujących nasze postępowanie (Findra, 2013, s. 17). J. Findra mówi o normach językowych (gramatycznych), stylowych i komunikacyjnych. W **normie językowej** „zakorzenione są reguły języka obowiązujące w konkretnym okresie rozwoju języka i społeczeństwa. Jeśli są skodyfikowane, stają się społecznie obowiązującymi. Użytkownik języka ma wybór między formami poprawnymi a niepoprawnymi”³⁰ (ibid.). Zasada **normy stylowej** według J. Findry polega na tym, że w trakcie rozwoju języka i praktyk komunikacyjnych jego użytkowników ustalają się zasady wyboru i wykorzystywania środków językowych, uważanych społecznie za właściwe i obowiązujące w poszczególnych sferach komunikacji. Chociaż normy stylowe są również społecznie obowiązujące i ustalone funkcjonalnie, w odróżnieniu od normy językowej są relatywnie mniej restrykcyjne, a autor wypowiedzi dokonuje wyboru w ramach kategorii odpowiednie – nieodpowiednie (ibid., s. 17–18). **Norma komunikacyjna** obejmuje dwa poprzednie rodzaje norm i ma jednocześnie związek z normą zachowania społecznego. Findra definiuje *normę komunikacyjną* jako „zbiór ustandaryzowanych zasad ustalonych na podstawie ponownego stosowania pewnych podejść tekstotwórczych w zróżnicowanych sferach życia społecznego i pracy we względnie podobnych sytuacjach komunikacyjnych”³¹ (ibid., s. 18). W kolejnych częściach tego opracowania termin *norma* będzie używany w znaczeniu normy językowej.

zaostáva za normou. (...) Normy bežnej variety a subštandardných variet sú voľnejšie aj v porovnaní s nárečovými normami (...).”

²⁹ Oryg.: „tradičnej funkcie dialektu ako dorozumievacieho nástroja v bežnej každodennej komunikácii spisovným jazykom, presnejšie štandardnou varietou”.

³⁰ Oryg.: „sú ukotvené zákonitosti jazyka platné v istom konkrétnom období vývinu jazyka a spoločnosti. Ak sú kodifikované, stávajú sa spoločensky záväznými. Používateľ jazyka sa potom rozhoduje na osi správne – nesprávne”.

³¹ Oryg.: „súbor štandardizovaných pravidiel, ktoré sa ustálili opakovaným uplatňovaním istých textotvorných postupov v diferencovaných sférach spoločenského života a práce a v relatívne podobných komunikačných situáciách”.

Kačala definiuje normę językową jako „zbiór środków i zasad obowiązujących w systemie językowym, które w danym społeczeństwie i na danym etapie rozwoju językowego są postrzegane jako ogólnie przyjęte, a zatem ogólnie obowiązujące”.³² (Kačala, 2021, s. 25).

W pracy *Pravidlá slovenskej výslovnosti* (Kráľ, 2009, s. 21) normy językowe definiuje się jako „życzenie lub nacisk pochodzący z praktyki społecznej – ze środowiska społecznego. Jest to nacisk (podświadomie odczuwana potrzeba) na używanie ustalonych środków językowych w ustalony sposób (na respektowanie norm językowych, ewentualnie kodyfikacji) i na jednorodne porozumiewanie się w całej społeczności”³³. W cytowanej pracy pisze się dalej, że norma językowa charakteryzuje się stałością i elastycznością i choć nie jest niezmienna, musi być wystarczająco ustalona. W związku z tym zwraca się tu uwagę na zasadę tzw. **elastyczności stabilności (stałości) języka (pružná stabilita (ustálenosť) jazyka)**³⁴. „Stabilność jest założeniem pewności użytkowników, elastyczność umożliwia stopniowe zmiany, zgodne ze zmieniającymi się potrzebami językowymi i wewnętrznym porządkiem (systemem) języka, tak aby zmiana nie była uważana za błąd”³⁵ (ibid., s. 22). W pracy kodyfikującej wymowę słowacką mówi się dalej, że „teoria językoznawcza sprzeciwia się częstym zmianom normatywnym, ponieważ mogłyby one być przyczynami niepewności użytkowników języka oraz rozchwiania norm językowych. Normy językowe (...) dodatkowo i w dłuższej perspektywie czasowej dostosowują się do zmian językowych, które już istnieją i obowiązują w praktyce językowej. Wynika z tego, że w języku literackim jest w kwestiach szczegółowych pewne napięcie między kodyfikacją a ustalającą się zmianą w praktyce językowej (uzusie językowym) czy między kodyfikacją a normą, która uwzględnia również uzus”³⁶ (ibid.).

Publikacja J. Dolníka opisująca kompleksowo teorię języka literackiego (z naciskiem na słowacki język literacki) zawiera następującą definicję norm językowych: „Normy językowe

³² Oryg.: „súbor prostriedkov a pravidiel platných v jazykovom systéme, ktoré sa v danom spoločenstve a v danej etape jazykového vývinu pokladajú za všeobecne prijaté, a teda za všeobecne platné a záväzné”.

³³ Oryg.: „ako požiadavka alebo tlak, ktorý vychádza zo spoločenskej praxe – zo spoločenského prostredia. Je to tlak (podvedome pociťovaná potreba i užitočnosť) používať ustálené jazykové prostriedky ustáleným spôsobom (rešpektovať jazykové normy, resp. kodifikáciu) a dorozumievať sa v celej spoločnosti jednotne”.

³⁴ Zasadę elastyczności stabilności normy językowej sformułował V. Mathesius w ramach czeskiej teorii języka literackiego, wypracowanej na przełomie lat 20 i 30 XX wieku przez PLK (Mathesius, 1932, s. 14–31).

³⁵ Oryg.: „Ustálenosť je predpokladom istoty používateľov, pružnosť umožňuje postupné zmeny podľa meniacich sa jazykových potrieb a v súhlase s vnútorným poriadkom (systémom) jazyka bez toho, aby sa istá (každá) variácia pokladala za chybu”.

³⁶ Oryg.: „jazykovedná teória sa bráni častým zmenám noriem, lebo tie by mohli byť príčinou neistoty používateľov jazyka a príčinou rozkolísania jazykových noriem. Jazykové normy (...) sa dodatočne a v dlhších etapách prispôsobujú pozorovaným jazykovým zmenám, ktoré vznikli a ktoré sa už všeobecne ustálili a prijali v kultivovanej jazykovej praxi. Z toho vyplýva, že v spisovnom jazyku je v jednotlivinách prirodzene a trvalo isté napätie medzi kodifikáciou a ustálujúcou sa zmenou v jazykovej praxi (jazykový úzom), resp. medzi kodifikáciou a normou, ktorá však prihliada aj na úzus”.

to aktualnie lub potencjalnie kodyfikowane standaryzacje form, ich znaczeń, kombinacji i cech ponadsemantycznych jednostek językowych, w których wyrażone są potrzeby i zainteresowania społeczne korelujące z funkcjami norm, a zatem jest w nich zawarta motywacja regulacyjna przestrzegania tych norm”³⁷ (Dolník, 2010, s. 101).

Dolník rozróżnia **normę** tzw. **idealną** oraz **realną** (tzw. *ideálna norma* a *reálna norma*). Normę idealną definiuje jako funkcjonalnie zdeterminowany zestaw standaryzacji o sile regulacyjnej, przy czym ów zestaw „odpowiada wyidealizowanemu wyobrażeniu o realizacji systemu języka i użytkowania języka”³⁸ (ibid., s. 105). Autor zwraca jednocześnie uwagę, że właśnie ta norma tradycyjnie funkcjonuje jako podstawowe kryterium wartościujące wystąpienia publiczne w słowackiej przestrzeni językowej. Podkreśla jednak, że naturalny język literacki jest związany z normą realną, która powstała na gruncie zróżnicowanego społeczeństwa. W tym kontekście J. Dolník także opisuje pojęcie elastycznej stabilności, która obejmuje dostosowywanie się normy do zmian w praktyce językowej. W odróżnieniu od normy idealnej, o granicach zróżnicowania i elastyczności normy realnej nie decyduje jedynie ta część społeczności językowej, która obejmuje tzw. świadomych użytkowników języka, ale wszyscy nosiciele danego języka. Do normy realnej zaliczają się wszystkie elementy należące do normy idealnej oraz elementy rozprzestrzenione i ustalone w praktyce językowej jako alternatywne wobec pewnych elementów zaczerpniętych z normy idealnej (ibid., s. 105–106).

Pod pojęciem **uzusu** kryją się zwyczaje językowe również będące wynikiem standaryzacji, stąd też J. Dolník charakteryzuje uzus jako „funkcjonalnie zdeterminowany zestaw standaryzacji”³⁹ (ibid., s. 107). Jak pisze dalej, zarówno realną normę literacką, jak i uzus charakteryzuje naturalna akceptacja standaryzowanych struktur językowych, różnią się natomiast tym, że znacząca socjolingwistycznie część użytkowników języka literackiego decyduje o tym, co należy do normy realnej, a co ustandaryzowało się poza tym kręgiem użytkowników i należy do uzusu. Uzus i norma realna znajdują się we wzajemnej relacji opozycji prywatywnej: uzus zawiera elementy normy realnej, ale też elementy standaryzowane wykraczające poza jej zakres (ibid., s. 108). Autor zwraca jednak uwagę również na inne wykorzystywanie uzusu (np. uzus literacki, uzus wydawniczy). Takie różnorodne zastosowanie uzusu charakteryzuje jako wynik „zwyczajów językowych związanych z pewnymi

³⁷ Oryg.: „Jazykové normy sú aktuálne alebo potenciálne kodifikované štandardizácie foriem, ich významov a ich kombinácií a suprasémantických príznakov jazykových jednotiek, v ktorých sú akumulované kolektívne potreby a záujmy korelujúce s funkciami noriem a teda je v nich zafixovaná motivácia ich rešpektovania, ktorá v danej societe nadobudla regulatívnu silu”.

³⁸ Oryg.: „zodpovedá idealizovanej predstave o realizácii jazykového systému a používaní jazyka”.

³⁹ Oryg.: „funkčne determinovaný sústav štandardizácií”.

użytkownikami i pewnymi sytuacjami komunikacyjnymi”⁴⁰ (ibid., s. 109). J. Kačala (2021, s. 32) mówi o istnieniu odrębnego uzusu literackiego, który jest zasadniczo powiązany z normą językową, lecz nie jest tak sformalizowany pod względem jej przestrzegania. Uzusem nazywa autor taką praktykę językową, w której mówiący „nie dąży do posługiwania się językiem literackim i przestrzegania normy literackiej, jest to zatem taka powszechna praktyka mówienia, która nie podlega ocenie pod względem kryteriów literackości” (ibid.).

Po przybliżeniu oczywistego stosunku pomiędzy normą (idealną i realną) a uzusem należy skupić uwagę na definicji **kodyfikacji** jako najwyższego stopnia instytucjonalizacji języka w obrębie triady uzus – norma – kodyfikacja. W pracy *Pravidlá slovenskej výslovnosti* (2009, s. 22) kodyfikację definiuje się jako „oficjalnie (instytucjonalnie) przyjęty i powszechnie obowiązujący opis norm językowych”⁴¹. Kačala definiuje kodyfikację języka literackiego jako „naukowy opis środków i zasad języka literackiego przygotowany przez odpowiednią instytucję naukową, przyjęty w odpowiednich aktach prawnych i upowszechniony w oficjalnie obowiązujących pracach normatywnych”⁴² (Kačala, 2021, s. 29).

W ujęciu J. Dolníka (2010, s. 162), norma jest właściwością każdego wytworu językowego, ale **norma języka literackiego** jest wspierana **instytucjonalnie**, w oparciu o badania naukowe. Autor definiuje kodyfikację jako oficjalizację „norm wyrażonych explicite w języku literackim jako instytucji społecznej. Dzięki tak rozumianej oficjalizacji, normy języka zyskują status dokumentów urzędowych, co potwierdza ich umocowanie społeczne oraz prestiż języka literackiego i jego wartość kolektywną”⁴³ (ibid., s. 162–163).

Kodyfikacja ma na Słowacji postać zinstytucjonalizowaną, co oznacza, że jej obowiązywanie określa instytucja. Na stronie Ministerstwa kultury Republiki Słowackiej⁴⁴ jest napisane: „Obowiązującą kodyfikację ogłasza organ centralnej administracji państwowej, jakim jest Ministerstwo Kultury Republiki Słowackiej, będące organem administracji państwowej odpowiedzialnym za dbałość o język państwowy”. Ministerstwo Kultury przyjęło skodyfikowaną postać języka państwowego, zawartą w następujących pracach normatywnych:

⁴⁰ Oryg.: „jazykové zvyklosti viazané na istých používateľov a na isté komunikačné situácie”.

⁴¹ Oryg.: „oficiálne (inštitucionálne) schválený a všeobecne záväzný opis jazykových noriem”.

⁴² Oryg.: „vedecký opis prostriedkov a pravidiel spisovného jazyka pripravený zodpovednou odbornou inštitúciou, prijatý príslušnou štátnou ustanovizňou a sprístupnený v oficiálne platných kodifikačných príručkách”.

⁴³ Oryg.: „explicitne zobrazených noriem spisovného jazyka ako sociálnej inštitúcie. Oficializáciou nadobúdajú normy spisovného jazyka status úradných smerníc, čím sa úradne potvrdzuje ich spoločenská vážnosť a súčasne prestížnosť spisovného jazyka, a teda aj jeho kolektívna hodnota”.

⁴⁴ Kodifikovaná podoba štátneho jazyka [online]. Dostępne online: <https://www.culture.gov.sk/posobnost-ministerstva/statny-jazyk-narodnostne-mensiny-a-zahranicni-slovaci/statny-jazyk/kodifikovana-podoba-statneho-jazyka/> [dostęp: 10.8.2021 r.]. Oryg.: „Záväznosť kodifikácie vyhlasuje orgán ústrednej štátnej správy, u nás je to Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky, ktoré je ústredným orgánom štátnej správy na úseku starostlivosti o štátny jazyk”.

Pravidlá slovenského pravopisu (2013), *Krátky slovník slovenského jazyka* (2020), *Pravidlá slovenskej výslovnosti* (2009) i *Morfológia slovenského jazyka* (1966)⁴⁵.

1.2.2. Kultura jazykova i i dbalosť o jazyk literacki

Z pojęciami uzus – norma – kodyfikacja związane jest pojęcie **kultury językowej** (*jazyková kultúra*). Według J. Kačali (2021, s. 39), wymiar językowo-kulturowy jest jednym z podstawowych wymiarów konceptu współczesnego języka literackiego. Autor zwraca też uwagę na wieloznaczność połączenia *kultura jazykova* w literaturze lingwistycznej i mówi o próbach terminologicznego oddzielenia *kultury jazyka* i *kultury jazykovej*. Takie pojęcie można znaleźć w pracy Á. Kráľa (1990, s. 26), który definiuje **kulturę języka** (*kultúra jazyka*) jako „proces, stopień i stan doskonalenia języka, w szerszym ujęciu jest to również wynik przejawiający się w zróżnicowaniu i elastyczności jego środków”⁴⁶. Autor równocześnie przypomina, że kultura języka jako proces daje się obserwować tylko w dużych odcinkach czasowych (ibid.). Natomiast **kulturę językową** (*jazyková kultúra*) definiuje jako „poziom praktyki językowej społeczeństwa i obraz języka współczesnego, otrzymany dzięki wartościującemu uogólnieniu stanu (poziomu) używania środków językowych w praktyce, tj. w mowie”⁴⁷ (ibid., s. 27–28). Kulturę językową można rozumieć również jako naukę, a to jako „naukę o doskonaleniu mowy”⁴⁸ (ibid., s. 28). Według autora, na kulturę językową mają wpływ następujące czynniki: kultura języka (ważne jest głównie opracowanie i dostępność norm językowych), wykształcenie językowe, świadomość językowa oraz poziom kulturalny społeczeństwa (ibid.).

J. Kačala (2021, s. 39) zwraca uwagę, że z perspektywy współczesnego języka istotne jest to rozumienie kultury językowej, które oznacza zarówno świadome dbanie o rozwój naukowy, o wysoki poziom znajomości i używania języka literackiego, jak i kształcenia językowego w szkołach i poza nimi. Wtedy pielęgnowanie języka literackiego wyraża się poprzez badania naukowe nad językiem narodowym, działalność kodyfikacyjną, szeroko zakrojone i sprecyzowane działania językowo-kulturowe i językowo-wychowawcze.

J. Dolník (2010, s. 18) skłania się ku rozumieniu kultury językowej w ujęciu A. Jedlički (1979, s. 13), który zaliczył do niej zjawiska językowe (kultura jazykova sensu stricto)

⁴⁵ Dokument č. MK-3620/2021-110/6659 [online]. Dostępne online: https://www.culture.gov.sk/wp-content/uploads/2019/12/kodifikovana-podoba-vyhlasenie-2021_.pdf [dostęp: 10.8.2021 r.].

⁴⁶ Oryg.: „proces, stupeň a stav zdokonaľovania jazyka, v širšom zmysle je to aj výsledok prejavujúci sa v rozpracovanosti (diferencovanosti) a pružnej ustálenosti jeho prostriedkov”.

⁴⁷ Oryg.: „úroveň jazykovej praxe spoločnosti a súčasne dobový obraz jazyka získaný hodnotiacim zovšeobecnením stavu (úrovne) používania jazykových prostriedkov v praxi, t. j. v reči”.

⁴⁸ Oryg.: „učenie o zdokonaľovaní reči”.

i zjawiska mowy czy przejawów językowych (kultura mowy). Oba te obszary można jeszcze różnicować na kulturę jako stan (poziom języka i mowy) oraz kulturę jako czynność (pielęgnowanie języka i mowy). J. Dolník (2010, s. 13) pisze dalej, że o ile przedmiotem kultury jest język literacki, kultura mowy nie jest ograniczona do przejawów literackich. Odrębnie definiuje kulturę języka literackiego jako „stan normalności asymilacyjnej w procesie akomodacyjno-asymilacyjnym, w którym ów twór językowy permanentnie się znajduje”⁴⁹ (Dolník, 2010, s. 113). Pielęgnowanie języka literackiego widoczne jest w działaniach wspierających stan normalności asymilacyjnej, który koreluje ze stopniem rozwoju i demokratyzacji języka literackiego (ibid.).

Według Ľ. Kralčáka (2015, s. 53), pielęgnowanie języka literackiego w 2. połowie XX wieku zaczęto rozumieć jako punkt wyjścia dla teorii języka literackiego i kultury języka. Jak autor pisze dalej, przenikanie się dwóch koncepcji teoretycznych (teorii języka literackiego i teorii kultury języka) było programowo deklarowane na konferencji o kulturze słowackiego języka literackiego w 1966 roku w Smolenicach. W wystąpieniu J. Ružički *Problémy jazykovej kultúry* (1967) była mowa o wzajemnym przenikaniu się kultury języka z teorią języka literackiego, które stanowiło bazę dla dbałości o język, jego użytkowników i praktykę językową. To pielęgnowanie zakładało dwa podejścia: tzw. doskonalenie języka (głównie kodyfikacja) i kształcenie językowe (poradnictwo językowe, krytyka i propagowanie). Ľ. Kralčák (2015, s. 53) równocześnie konstatuje, że na tej podstawie ustaliły się zadania słowackiej lingwistyki preskryptywnej na kolejne lata. Jednocześnie, od lat 90. XX wieku, obok tradycyjnego pojmowania teorii języka i kultury języka zaczyna się kształtować socjolingwistyczna podstawa badania i teorii języka, która obejmuje podejście do zjawisk językowych nie tylko z perspektywy językowo-strukturalnej, ale też socjalno-komunikacyjnej.

Jak zauważa J. Horecký (2001, s. 48), kryteriów oceny środków językowych poszukuje się głównie w systemie i w normie, co powoduje, że głównym kryterium jest ich zgodność z normą i systemem, przy czym, według autora, często zadowalamy się zgodnością z obowiązującą kodyfikacją. J. Horecký wskazuje ponadto, że „podstawowym kryterium oceny (...) jest odpowiedniość, stosowność używanych środków oraz sposób, w jaki umożliwiają one odpowiednie zrozumienie dyskursu. Dlatego za najważniejsze kryterium decydujące o jakości środków językowych należy uznać ich adekwatność komunikacyjną”⁵⁰ (ibid., s. 29).

⁴⁹ Oryg.: „stav asimilačnej normálnosti v akomodačno-asimilačnom procese, v ktorom sa tento jazykový útvar permanentne nachádza”.

⁵⁰ Oryg.: „základným kritériom pri posudzovaní (...) je primeranosť, vhodnosť používaných prostriedkov, miera, v akej umožňujú správne pochopenie diskurzu. Preto za najvyššie kritérium pri rozhodovaní o kvalite jazykových prostriedkov treba brať ich komunikačnú adekvátnosť”.

1.2.3. Kultura dźwiękowa i ortofonia języka słowackiego

Oprócz kultury języka można wyróżnić odrębną **kulturę dźwiękową (zvuková kultúra)** języka słowackiego, która obejmuje „świadome doskonalenie przejawów ustnych poprzez dbałość o ich brzmienie i polepszanie artykulacji, zwiększanie wpływu komunikacyjnego dźwięków na słuchacza poprzez wykorzystywanie możliwości oddechowych, głosowych i artykulacyjnych mówiącego, przy zachowaniu wszystkich norm ortofonicznych (i innych)”⁵¹ (Král', 1984, s. 31). Á. Král' uważa sprawność ortofoniczną za obowiązkowy warunek kultury dźwiękowej. Poza normami ortofonicznymi, które uznaje za podstawowe kryterium kultury dźwiękowej, wśród innych kryteriów wymienia: zrozumiałość artykulacyjną; wyrazistość, logiczność i jednoznaczność intonacyjną; bogactwo intonacyjne; odpowiedność i oczywistość wypowiedzi; eufonię; oddychanie logicznie poprawne i niezakłócone; wykorzystywanie funkcjonalne właściwości głosu oraz neutralizację wpływu czytania na wypowiedź. Niezwykłą rolę w zakresie ortofonii i kultury dźwiękowej odgrywały w przeszłości teatry. Według Á. Král'a, jeszcze w latach 40. XX wieku, wzorem wymowy była tzw. wymowa sceniczna (ibid., s. 31–33). Współcześnie funkcję tę przejęły media elektroniczne, głównie radio, telewizja, coraz wyraźniejszą rolę odgrywają tzw. streamy internetowe.

Ortoepia zalicza się do fonetyki normatywnej, która opisuje zjawiska języka literackiego w celu ustalenia jego norm fonetycznych (Král', 1989a, s. 80). Pierwsze *Pravidlá slovenskej výslovnosti* (Král', 1984, s. 16) definiują ortoepię jako naukę „o normach dźwiękowych języka literackiego. Jest to zbiór zasad poprawnego tworzenia (generowania) i poprawnego brzmienia przejawów dźwiękowych w języku literackim z punktu widzenia ich właściwości dźwiękowych”⁵². Z cytowanej definicji wyodrębniają się dwa główne zakresy zainteresowania tej dyscypliny:

- a) poprawne tworzenie przejawów dźwiękowych (poprawne mówienie);
- b) poprawne brzmienie przejawów dźwiękowych.

Oprócz ortoepii wyróżnia się jeszcze **ortofonię**. W tym wypadku ortoepię rozumie się wężiej, ponieważ odnosi się ją tylko do poprawnego używania środków językowych, podczas gdy przedmiotem ortofonii jest ich poprawne tworzenie i brzmienie (ibid.).

⁵¹ Oryg.: „cieľavedomé zdokonaľovanie ústnych rečových prejavov zlepšováním artikulácie a starostlivosťou o znenie ústnych prejavov, zvyšovanie komunikačného účinku zvukovej reči na počúvajúceho využívaním dychových, hlasových a artikulačných možností hovoriaceho pri zachovaní všetkých ortoepických (a iných jazykových) noriem”.

⁵² Oryg.: „o zvukových normách spisovného jazyka. Je to súhrn pravidiel správneho tvorenia (generovania) a správneho znenia zvukových prejavov v spisovnom jazyku z hľadiska ich zvukových vlastností”.

Dalej zauważa się, że w definicji występuje pojęcie języka literackiego, co oznacza, że ortofonię można charakteryzować jako naukę o literackim mówieniu i brzmieniu wypowiedzi dźwiękowych. Trzeba jednak zauważyć, że ich wymowa jest zróżnicowana. Można w obrębie wypowiedzi literackich wyróżnić **styl neutralny** (*neutrálny štýl*), uważany za podstawową i najczęstszą postać języka literackiego. Większość przekazów ustnych jest realizowana w tym stylu. **Styl wyższy (wysoki)** (*vyšší (vysoký) štýl*) jest charakterystyczny dla wypowiedzi w stylu artystycznym i niektórych wystąpień okolicznościowych, a realizowany głównie na scenie. Zachowana jest tu precyzyjna wymowa, niższe tempo mowy, mniejsza dynamika i skala modulacji, w wymowie słów obcego pochodzenia jest preferowana ich oryginalna postać. Poza wskazanymi stylami literackimi można mówić też o **niższym stylu wymowy** (*nižší štýl výslovnosti*), stojącym na granicy między formami literackimi i nieliterackimi (Olśiak, 2015, s. 18).

1.2.4. Polityka językowa na Słowacji

J. Dolník opisuje politykę językową jako narzędzie świadomego wpływania na sytuację językową i definiuje ją jako „zbiór działań regulujących warunki funkcjonowania języków i wariantów językowych występujących w danym systemie państwowym”⁵³ (Dolník, 2010, s. 248). Przypomina jednocześnie, że termin ten używany jest głównie w lingwistyce środkowo- i wschodnioeuropejskiej, podczas gdy w językoznawstwie zachodnioeuropejskim i amerykańskim funkcjonuje termin *planowanie językowe – language planning* (ibid., s. 247).

Polityka językowa obejmuje, według autora, zbiór regulacji służących zachowaniu lub zmianie pozycji języka czy jego odmian funkcjonalnych oraz zachowaniu obszaru ich używania. Regulacje te są wydawane przez instytucje państwowe lub społeczne (ibid., s. 248). J. Dolník wskazuje, że polityka językowa najwyraźniej „przejawia się w okresie formowania się narodu lub innej struktury państwowej, kiedy dokonuje się standaryzacja języka lub jego odmian, tzn. kiedy język lub odmiana zyskuje status standardu / języka literackiego (...)”⁵⁴ (ibid.). Sposób uwydatniania interesów językowo-politycznych ma bezpośredni związek ze sposobem regulacji politycznych w danym społeczeństwie, dlatego podstawową jakością polityki językowej określają istniejące w niej tendencje autorytatywne lub demoratywne. Za najbardziej wyraziste narzędzie językowo-polityczne uznaje J. Dolník ustawę o języku (ibid., s. 249).

⁵³ Oryg.: „súhrn aktivít, ktorými sa regulujú podmienky na fungovanie jazykov a jazykových variet koexistujúcich v danom politickom útvare”.

⁵⁴ Oryg.: „prejavuje v období etablovania istého národa alebo formovania istého štátneho útvaru, keď sa stáva aktuálnou štandardizácia istého jazyka, resp. jazykovej variety, t. j. keď jazyk alebo varieta nadobúda status štandardu, resp. spisovného jazyka (...)”.

Każde państwo ma w tym zakresie własne rozwiązania, nie wszędzie istnieją odpowiednie akty prawne regulujące te kwestie⁵⁵.

Według Ł. Kralčáka (2015, s. 52), istotne dla obecnej sytuacji i funkcjonowania języka słowackiego i pozostałych języków używanych w Republice Słowackiej są głównie trzy ustawy: Konstytucja Republiki Słowackiej (Ústava Slovenskej republiky), ustawa Rady Narodowej Republiki Słowackiej nr 270/1995 o języku państwowym Republiki Słowackiej (zákon Národnej rady Slovenskej republiky č. 270/1995 Z. z. o štátnom jazyku Slovenskej republiky)⁵⁶ oraz ustawa nr 184/1999 o używaniu języków mniejszości narodowych (zákon č. 184/1999 Z. z. o používaní jazykov národnostných menšín⁵⁷).

Konstytucja RS z 1 września 1992 definiuje w par. 6, ust. 1 język słowacki jako język państwowy: „Na terytorium Republiki Słowackiej językiem państwowym jest język słowacki”⁵⁸. W dalszej części opracowania uwaga będzie poświęcona tylko ustawie o języku państwowym.

Ustawa definiuje status języka słowackiego jako języka państwowego na terytorium Republiki Słowackiej i określa obszary jego używania. W odrębnych częściach tego aktu prawnego ustawodawca odnosi się do używania języka państwowego w niektórych obszarach kontaktu publicznego (w § 5 np. programy radiowe i telewizyjne, reklamy itd.).

Ustawa ma jednocześnie charakter ochronny, na co wskazuje § 2 ust. 1:

„(1) Państwo

- a) stwarza w systemie szkolnym, naukowym oraz informacyjnym takie warunki, aby każdy obywatel Republiki Słowackiej mógł przyswoić sobie język państwowy używać go w mowie i piśmie,
- b) stwarza warunki do badań naukowych nad językiem państwowym i jego rozwojem historycznym, do badań nad gwarami miejskimi i socjalnymi, troszczy się o kodyfikację języka państwowego oraz podnoszenie kultury językowej”

⁵⁵ Więcej o historii prawodawstwa językowego na Słowacji i we wspólnym państwie czesko-słowackim w: Kačala (1993, s. 97–104).

⁵⁶ Zákon Národnej rady Slovenskej republiky č. 270/1995 Z. z. o štátnom jazyku Slovenskej republiky. Dostępne online: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1995-270> [dostęp: 12.8.2021 r.]. Ostatnia nowelizacja ustawy obowiązuje od 1.7.2016.

⁵⁷ Zákon č. 184/1999 Z. z. o používaní jazykov národnostných menšín. Dostępne online: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1999-184> [dostęp: 15.2.2022 r.]. Ostatnia nowelizacja ustawy obowiązuje od 1.1.2022.

⁵⁸ „Na území Slovenskej republiky je štátnym jazykom slovenský jazyk”. Ústava Slovenskej republiky z 1. septembra 1992. Dostępne online: https://www.slov-lex.sk/static/pdf/1992/460/ZZ_1992_460_20210101.pdf [dostęp: 13.8.2021 r.].

Ustępy 2 i 3 niniejszego paragrafu definiują status kodyfikacji w języku słowackim:

„(2) Z inicjatywy ośrodków naukowych i specjalistów zajmujących się językiem państwowym, skodyfikowaną postać języka zatwierdza i zamieszcza na swojej stronie internetowej Ministerstwo Kultury Republiki Słowackiej (...)”

„(3) Jakakolwiek ingerencja w skodyfikowaną postać języka, sprzeczną z jego zasadami, jest niedopuszczalna”⁵⁹.

Nadzór nad wypełnianiem obowiązków ustawowych zdefiniowanych w wybranych paragrafach i ustępach sprawuje Ministerstwo Kultury (poza niektórymi wyjątkami, np. dotyczącymi reklamy, gdzie nadzór sprawują instytucje według odrębnych przepisów). W § 9, określającym ten nadzór, w ustępie 1. jest napisane: „Wykonując kontrolę, ministerstwo uwzględnia postać skodyfikowaną języka zgodnie z § 2, ust. 2”⁶⁰.

W § 9a określa się również sankcje w przypadku stwierdzenia, że doszło do naruszenia obowiązujących zasad ustawowych. Leży to w kompetencji Ministerstwa Kultury. Do nałożenia kary może dojść w przypadku odkrycia naruszenia praw ustawowych w zakresie informacji administracji państwowej skierowanej do społeczeństwa lub informacji szczególnie istotnych (np. dotyczących zagrożenia życia, zdrowia, bezpieczeństwa obywateli itd.), o ile po pisemnym upomnieniu nie dojdzie w określonym terminie do naprawienia powstałego naruszenia. Doświadczenie wskazuje jednak, że zapis ten nie jest powszechnie egzekwowany.

Niektórzy lingwiści zastanawiają się jednak nad realną potrzebą takiej ustawy czy jej ewentualnym statusem w słowackiej sytuacji kulturalno-politycznej. Na przykład J. Dolník (2010, s. 249) twierdzi, „że język słowacki funkcjonował przed uchwaleniem ustawy tak samo dobrze jak i po nim, i nie ma żadnych przeszkód, aby dalej funkcjonował bez ograniczeń; chodzi bardziej o gest polityczny, którym manifestuje się praktyka polityczna polegająca na tym, że podmiot polityczny działa na korzyść narodu”⁶¹. Odnawia się też zastrzeżenia do pewnych postanowień ustawy. Dość intensywna dyskusja toczyła się np. w 2009 roku, przy okazji nowelizacji ustawy, wprowadzającej sankcje w formie kar. Część opinii publicznej

⁵⁹ Oryg.: „(2) Kodifikovanú podobu štátneho jazyka na podnet odborných slovackistických výskumných pracovísk a odborníkov v oblasti štátneho jazyka schvaľuje a zverejňuje Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky (...) na svojej internetovej stránke”. „(3) Akýkoľvek zásah do kodifikovanej podoby štátneho jazyka v rozpore s jeho zákonnosťou je nepripustný”.

⁶⁰ Oryg.: „Pri výkone dohľadu ministerstvo kultúry prihliadne aj na kodifikovanú podobu štátneho jazyka podľa § 2 ods. 2”.

⁶¹ Oryg.: „že slovenský jazyk fungoval pred prijatím jazykového zákona tak dobre ako po ňom a niet žiadnych prekážok, aby naďalej fungoval bez obmedzení, ide skôr o politické gesto, ktorým sa manifestuje podstata politickej praxe spočívajúcej v presvedčaní, že politický subjekt koná v prospech národa”.

wyraziła swoje niezadowolenie w stosunku do niektórych postanowień, w tym sankcji. W tym kontekście należy zaznaczyć, że według S. Ondrejoviča (2013, s. 29), pozytywnego stosunku do języka nie da się zbudować za pomocą kar⁶².

Wątpliwe wydają się również niektóre inne zapisy ustawy o języku państwowym. Przykładowo J. Dolník, w związku z przytoczonym § 2 ust. 3 („Jakkolwiek ingerencja w skodyfikowaną postać języka, sprzeczną z jego zasadami jest niedopuszczalna”) pyta: „Kto decyduje o tym, co jest sprzeczne z zasadami skodyfikowanej postaci języka?” (Dolník, 2010, s. 167–168). Według lingwisty, tą osobą jest kodyfikator, ponieważ to on przygotowuje prace normatywne. W związku z tym to, co jest niedopuszczalne w pracy kodyfikacyjnej, jest niezgodne, wg tych zapisów, z zasadami języka (ibid.). W tym kontekście należy przypomnieć stwierdzenie Slančovej i Sokolovej (1994, s. 227), które piszą, że kodyfikacja „zazwyczaj pozostaje w tyle za normą”.

Przytoczone informacje pokazują, że Słowacja zalicza się do tych krajów w Europie, w których język ma pozycję uprzywilejowaną, również dzięki ustawodawstwu.

1.3. Podstawowe terminy używane w polskiej literaturze przedmiotu

Milena Hebal-Jeziarska

W tej części książki przedstawię definicje terminów związanych z kulturą języka tak, jak są rozumiane w polskiej literaturze przedmiotu, w kontekście czeskich i słowackich ujęć omawianych pojęć. Dokładniej o czeskich i słowackich terminach piszą współautorzy w rozdziałach poświęconych tym zagadnieniom.

Przeanalizowane zostaną następujące terminy: *język ogólny/język literacki*, *kultura języka*, *kodyfikacja*, *ortoepia/ortofonia* oraz pojęcie polityki językowej z uwzględnieniem rozwiązań prawnych. Ze względu na to, że większość omówień i definicji wymienionych terminów posługuje się pojęciem *norma*, termin ten w różnych ujęciach również przedstawiam w niniejszym rozdziale. Dyskusja nad wskazaną terminologią w polskim językoznawstwie jest bardzo obszerna. Nie sposób jej tu całej przytoczyć. Przy wyborze treści kierowałam się slawistycznym, a nie polonistycznym punktem widzenia.

⁶² Rozwój ustawy o języku państwowym w związku z jego uprawnieniami sankcyjnymi był bardziej skomplikowany. Pierwotnie przyjęta w 1995 roku ustawa obejmowała sankcje, później ta część została usunięta, po czym znów wprowadzona. Szczegółowo o tych zmianach w: Ondrejovič (2013, s. 26; uwaga 1).

1.3.1. *Język literacki/język ogólny/język ogólnopolski, czyli o rozwarstwieniu językowym polszczyzny*

Pojęcia *dialekt kulturalny*, *język literacki*, *język ogólny*, *język ogólnonarodowy* są stosowane w polskiej literaturze przedmiotu do opisu rozwarstwienia językowego. Można je znaleźć w *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* (dalej: EJO) pod hasłem *dialekt kulturalny* (Saloni, 1999, s. 118).

Definicja języka literackiego sformułowana przez Z. Salonia jako „dialekt kulturalny danego języka narodowego, najczęściej tylko w wersji pisanej, stanowiący podstawę wykształcenia się literatury i rozwijający się wraz z nią” odpowiada najlepiej sytuacji czeskiej i częściowo słowackiej, w których stosuje się tu sformułowania *spisovná čeština*, *spisovná slovenčina*. Wcześniejsze znaczenie przymiotnika *spisovný* odnosiło się do pisania i literatury⁶³. Obecnie taką nazwę nosi ustna i pisemna ogólnonarodowa odmiana języka czeskiego i słowackiego, której używają wszyscy rodzimi użytkownicy języka i która jest poddawana kodyfikacji.

Z inną sytuacją mamy natomiast do czynienia w kontekście polszczyzny. W sytuacji współczesnego języka polskiego do nazwania odmiany języka, której używają wszyscy rodzimi użytkownicy języka, stosuje się obecnie wyrażenia **język ogólny/język ogólnopolski**⁶⁴, a nie *język literacki*, który wydawałby się najbardziej analogiczny do terminu czeskiego i słowackiego ze względu na odniesienie do literatury w nazwie.

W literaturze przedmiotu spotyka się również termin *język literacki*, którego znaczenie jednakże, wraz ze zmianą sytuacji językowej polszczyzny, zostało zawężone do odmiany elitarniej języka ogólnopolskiego (Gajda, 2001, s. 212). Przez wiele lat jednak pojęcie *język literacki* oznaczało również język ogólnopolski. Jeszcze w 1994 roku B. Walczak (1994, s. 35) pisał, że termin *język literacki* stosuje się w dwóch znaczeniach, szerszym: język ogólny, węższym: odmiana pisana języka ogólnego. W tym szerszym znaczeniu, moim zdaniem, funkcjonuje on również w potocznym użyciu przeciętnych użytkowników języka. Wskazują na to wyniki zaczerpnięte z korpusów języka polskiego.

⁶³ Definicja przymiotnika *spisovný*, zawarta w słowniku PSJČ (1935–1957), jest sformułowana następująco: *spisovný* – týkající se spisování, literatury ‘dotyczący pisania, literatury’.

⁶⁴ W EJO Zygmunt Saloni formułuje następującą definicję „język warstw wykształconych służący za podstawę kodyfikacji języka literackiego danego narodu albo pozostający w wyraźnym współoddziaływaniu z językiem literackim. W obrębie jednego języka etnicznego wyróżniać można w zależności od czynników historycznych i społecznych, różną liczbę dialektów kulturalnych. Jedyne dialekt kulturalny języka etnicznego (wyróżniamy w wypadku zróżnicowania mowy warstw wykształconych np. dla j. pol.) może też być nazywany językiem ogólnym lub ogólnonarodowym. Przykładami języków etnicznych o kilku dialektach kulturalnych może być j. ang., niemiecki”.

W Narodowym Korpusie Języka Polskiego (dalej: NKJP), który zawiera teksty wydane do 2010 roku, dominuje sformułowanie *język literacki*. Połączenie wyrazowe *język ogólnopolski* pojawia się sporadycznie w tekstach, natomiast sformułowanie *język ogólny*, również niewystępujące często, nie zawsze odnosi się do zróżnicowania współczesnej polszczyzny. Natomiast w korpusie Monco (teksty internetowe) jest widoczny stopniowy wzrost częstości użycia zestawienia *język ogólnopolski*, chociaż sformułowanie *język literacki* nadal dominuje.

Niemniej jednak w aktualnych publikacjach naukowych dotyczących zróżnicowania języka polskiego przyjmuje się terminy *język ogólny/językogólnopolski*⁶⁵ na odmianę, którą posługują Polacy bez względu na pochodzenie społeczne i terytorialne, wykonywany zawód oraz bez względu na wiek i płeć (Zdunkiewicz-Jedynak, 2008, s. 22). Nazwa ta wyparła wcześniej stosowany termin *język literacki*. O przyczynach tej sytuacji piszą, np. S. Gajda (2001, s. 207–219) oraz D. Zdunkiewicz-Jedynak (2008). Przed wojną język literacki był językiem warstw wykształconych, językiem elit, które wtedy stanowiły ziemiaństwo i szlachta. Niewielu Polaków potrafiło się wówczas posługiwać językiem literackim. J. Miodek (za Urbanek 1988, za Skudrzyk, Urban, 2010, s. 37) szacuje, że ok. 70% Polaków mówiło przed wojną gwara. Po wojnie sytuacja diametralnie się zmieniła. Inteligencji przedwojennej właściwie nie ma na skutek działań wojennych, eksterminacji i emigracji, a inteligencja powojenna, jak twierdzi J. Miodek, jest przeważnie inteligencją w pierwszym pokoleniu. Na zmianę sytuacji językowej miało wpływ wiele czynników, np. obowiązek edukacyjny, rozwój techniki, socjalizm. Gwary wymierają, a żaden z dialektów nie wybił się na językowe przodownictwo (Miodek 1988 za Urbanek 1988 za Skudrzyk, Urban, 2010, s. 37–38). Dochodzi do unifikacji języka (Miodek, 1988) oraz do jego deelitaryzacji i demokratyzacji (Gajda, 2001, s. 209). Jak pisze S. Gajda (2001, s. 209), pojawia się potrzeba wytworzenia nowego języka literackiego, którym będą posługiwali się wszyscy Polacy, a nie jak przed wojną niewielka część społeczeństwa. Pomimo przypisywania językowi literackiemu prestiżu, jakość języka nie jest wysoka. Następuje więc wyparcie języka literackiego przez język ogólny. We współczesnych opisach zróżnicowania polszczyzny to język ogólny znajduje się w centrum odmian. Język ogólny, jak twierdzi S. Gajda (2001, s. 212), oraz gwary ludowe, żargony i różne odmiany języka literackiego wzajemnie na siebie wpływają. Język literacki jest w tej strukturze językiem elitarnym przeznaczonym do „zaspokojenia wyższych potrzeb społecznych” (Gajda, 2001, s. 212).

⁶⁵ Termin *język ogólnopolski* został wprowadzony przez Z. Klemesiewicza (1961, s. 108).

Cechą języka ogólnego jest to, że można posługiwać się nim w różnych sferach komunikacyjnych. D. Zdunkiewicz-Jedynak (2008, s. 23) wyróżnia tu następujące odmiany: odmianę artystyczną, naukową, administracyjno-prawną (urzędową), publicystyczną, religijną i potoczną. Ponadto rozróżnia się polszczyznę oficjalną i nieoficjalną.

Odbiorca niniejszej publikacji, szczególnie nieobeznany z polską literaturą przedmiotu, powinien być świadom, że zróżnicowanie języka polskiego, a zatem i nazewnictwo poszczególnych odmian językowych jest zagadnieniem dyskutowanym od lat. Tematem tym zajmowało się wielu wybitnych polskich językoznawców, m.in. D. Butler, A. Furdal, S. Gajda, Z. Klemensiewicz, A. Markowski, W. Pisarek, J. Puzynina, T. Skubalanka, S. Urbańczyk, J. Warchała, A. Wilkoń. W zależności od przyjętej przez badacza perspektywy, daty wydania pracy przyjmuje się różne schematy rozwarstwienia współczesnej polszczyzny, wyróżnia się w niej odmienne style, a także inaczej definiuje się podstawowe pojęcia, np. język literacki, język narodowy, język ogólny (język ogólnopolski), język potoczny⁶⁶.

1.3.2. Kultura języka

Kultura języka jest terminem stosowanym przede wszystkim w krajach słowiańskich (Saloni, 1999, s. 321). Rozpowszechnili go językoznawcy należący do Praskiego Koła Lingwistycznego (oryg. *Pražský lingvistický kroužek*, dalej PLK). (Kraus, 2017) twierdzi, że jedną z inspiracji były dla nich prace rosyjskiego badacza Grigorija Winokura. Wykłady członków PLK zostały opublikowane w 1932 roku pod redakcją B. Havránka i M. Weingarta w książce *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Warto zauważyć, że teoria kultury języka czeskiego wyszła z przeciwstawienia się puryzmowi. A zatem wyżej wymieniona publikacja zawierała artykuły teoretyczne wyjaśniające, na czym powinna polegać kwalifikacja form poprawnych i niepoprawnych. Tymczasem w polskich publikacjach nacisk był położony przede wszystkim na praktyczną znajomość poprawnej polszczyzny. W Polsce określeniem terminu kultura języka zajęła się Halina Kurkowska w podręczniku wydanym pt. *Kultura języka polskiego* w 1971 roku (Markowski, 2005, s. 15). Definiowaniem tego terminu zajmowali później również inni językoznawcy, np. A. Markowski, J. Bartmiński, M. Bugajski, W. Pisarek, J. Puzynina, Z. Saloni. Dokładniej pisze o tym A. Markowski (2005, s. 15). Wydaje się, że podsumowanie tych ujęć zawarte jest w definicji podanej w EJO przez Saloniego, który wymienia dwa podstawowe znaczenia pojęcia kultura języka, tj. umiejętność posługiwania się

⁶⁶ Dokładne różnice i cechy wspólne klasyfikacji zróżnicowania polszczyzny podaje A. Wilkoń (2003, s. 51).

środkami językowymi oraz działalność, której celem jest rozwijanie wyżej wymienionej umiejętności.

Najszerszą, a zarazem najdokładniejszą definicję terminu *kultura języka* zamieszcza A. Markowski (2005, s. 15–16) w publikacji *Kultura języka polskiego*. Bierze on pod uwagę definicje sformułowane do tej pory przez polskich językoznawców oraz poświadczenia tekstowe, w których występuje to połączenie językowe. Wyróżnia zatem cztery znaczenia. Oprócz trzech podstawowych znaczeń podobnych do wcześniej formułowanych w literaturze przedmiotu wymienia dodatkowe znaczenie związane z przyjmowaną postawą wobec języka.

Na pierwszym miejscu wśród definicji pojęcia kultura języka stoi „umiejętność mówienia i pisanie poprawnego i sprawnego, czyli zgodnego z przyjętymi z danej społeczności regułami (normami) językowymi i wzorcami stylistycznymi” (Markowski, 2005, s. 15). Istotną kwestią jest rozdzielenie dwóch wymienionych wyżej umiejętności. O ile **poprawność** jest związana z wiedzą, którą można nabyć w szkole, z publikacji, z porad językowych, o tyle umiejętność sprawnego posługiwania się językiem wydaje się bardziej skomplikowana, a zarazem zbliża się w pewnym sensie do czeskiego ujęcia kultury języka (proponowanego przez PLK) opartego na dopasowaniu środków językowych do funkcji językowej, rodzaju wypowiedzi. Tak rozumiem dalszą część wypowiedzi A. Markowskiego wyjaśniającą termin **sprawność językowa**: „Polega ona na doborze takich środków językowych, które pozwolą najlepiej dotrzeć do odbiorcy, spowodować jego właściwą (to znaczy taką, o jaką chodziło autorowi tekstu) reakcję i wywołać u niego pozytywną ocenę mówiącego (piszącego). Tekst sprawny językowo to taki, w którym autor przekazuje to, co chce przekazać (informacje, przeżycia, emocje itp.), w sposób najodpowiedniejszy w danej sytuacji komunikatywnej. Sprawność językowa to umiejętność wyboru spośród różnorodnych stylistycznie środków, co zakłada, rzecz prosta, znajomość wielu odmian i stylów języka” (Markowski, 2005, s. 19).

Jako drugie znaczenie terminu kultura języka A. Markowski proponuje **działalność kulturalnojęzykową**, czyli upowszechnianie wiedzy językowej.

Na trzecim miejscu A. Markowski wymienia **postawę wobec języka osób**, które się tym językiem posługują. Ma tu na myśli osoby mające wysokie umiejętności poprawnego i sprawnego pisanie i mówienia.

Na czwartym miejscu pojawia się *kultura języka* w rozumieniu nazwy **dyscypliny naukowej**, w tym przedmiotu akademickiego.

W korpusach języka polskiego Monco oraz NKJP znajdują się wypowiedzi poświadczające wszystkie wyżej wymienione znaczenia.

Kultura języka jest w tekstach synonimem pięknego wypowiedziania się, częścią kultury osobistej i patriotyzmu.

Na pierwszej stronie książeczki Iłakowiczówna napisała własną ręką: „Zupełnie obiecujący debiut. Znaczna *kultura języka*. Przyjemne zestawy słów”. (NKJP: Ryszard Matuszewski, *Alfabet : wybór z pamięci 90-latka*, 2004).

Dobrego zachowania i *kultury języka* młody człowiek powinien uczyć się w domu. (NKJP: Kamila Mróz, „Tygodnik Tucholski” nr 609).

Patriotyzm to także dbanie o *kulturę języka* polskiego. (NKJP: Barbara Niziołek, „Wychowawca” nr 182, 2008).

Wymienione wyżej definicje kultury języka nie wzbudzają raczej wątpliwości. Inne ujęcia, co najwyżej, określają precyzyjniej tę samą treść. Problem natomiast tkwi w pojęciu poprawności językowej rozumianej jako „umiejętność polegająca na używaniu każdego elementu językowego zgodnie z przyjętymi normami językowymi” (Markowski, 2005, s. 18). Kwestię sporną stanowią owe normy językowe, za którymi kryje się kolejny termin niezmiernie istotny w polskim językoznawstwie. To od definicji normy często zależy podejście rodzimych użytkowników języka polskiego do kultury języka, a ściślej biorąc, do poprawności językowej.

1.3.2.1. Pojęcie normy w kulturze języka polskiego

Jedną z pierwszych definicji normy zawierają *Prawidła poprawnej wymowy polskiej* Z. Klemensiewicza. Norma to wymowa rzeczywista, którą można zaobserwować u inteligencji. Z. Klemensiewicz (1930, s. 6) przekonuje, że norma nie jest teorią ani zachcianką pojedynczych osób. Twierdzi, że nakaz wymowy nierzeczywistej nie będzie miał posłuchu. Warto przypomnieć jednak, że takie postrzeganie normy było wówczas uprawnione. Zanim opublikowano pierwsze *Prawidła poprawnej wymowy polskiej*, językoznawcy przeprowadzili obserwacje, konsultacje, ankiety dotyczące wymowy (por. *Historia kodyfikacji wymowy polskiej*). Mieli również świadomość odrębności wymowy scenicznej od wymowy potocznej, dlatego w *Prawidłach...* została wprowadzona norma dwupoziomowa: wymowa sceniczna definiowana jako podniosła, umyślna, wymowa najwyższej doskonałości oraz wymowa potoczna oznaczająca wymowę poprawną, wymowę szkolną. W wielu przypadkach pewne zjawiska fonetyczne były dopuszczalne w wymowie szkolnej, natomiast w wymowie scenicznej już nie (por. *Historia kodyfikacji wymowy polskiej*). **Dwupoziomowość**, a nawet **wielopoziomowość normy**, choć nie jest tak nazwana, jest stosowana również w innych publikacjach dotyczących poprawnej wymowy. Różnią się tylko określenia stopnia

poprawności. B. Dunaj (2001, s. 65, 2016, s. 26) nazywa je **stylami wymowy**. Zestawia również ich nazewnictwo, które przedstawia się następująco:

Tabela 5: Style wymowy w publikacjach dotyczących wymowy (na podstawie: Dunaj, 2001, s. 65 oraz 2016, s. 26)

Publikacja	Typy wymowy
Klemensiewicz, <i>Prawidła poprawnej wymowy polskiej</i> (1930)	wymowa sceniczna, wymowa szkolna
Doroszewski, Wieczorkiewicz, <i>Zasady poprawnej wymowy polskiej</i> (1947)	wymowa odświętna, wymowa potoczna
Biedrzycki, <i>Fonologia angielskich i polskich rezonantów</i> (1978)	trzy podstawowe style: styl formalny, staranny konwersacyjny, szybki familiarny (w bardziej szczegółowym opisie autor wyodrębnił jeszcze dwa style: styl podniosły, szybki konwersacyjny)
Lubaś, Urbańczyk, <i>Podręczny słownik poprawnej wymowy polskiej</i> (1990)	styl bardzo staranny, staranny, potoczny, niestaranny

Wydaje się, że dwupoziomowość, a nawet wielopoziomowość, normy wymawianiowej wyprzedziła dwupoziomowość normy postrzeganej ogólnie jako jedno z centralnych pojęć należących do kultury języka. Prawdopodobnie jest to związane z większą wariantywnością zachodzącą w obrębie fonetyki niż w innych podsystemach języka (Markowski, 2016, s. 20).

Ze względu na to, że brakuje aktualnego słownika lub prawideł poprawnej wymowy polskiej, a części rozwiązań normatywnych trzeba szukać w słownikach, pokrótce przybliżę również definicję normy przyjętą obecnie w kulturze języka. Jest to zagadnienie dyskusyjne. Streszczeniem dyskusji toczącej się latami w polskim językoznawstwie jest artykuł E. Kołodziejek (2018), do którego odsyłam zainteresowanych szczegółami tej problematyki.

Najpopularniejsza definicja normy, obecna od wielu lat w literaturze przedmiotu, jest sformułowana jako zbiór elementów/jednostek/środków językowych zaaprobowanych przez społeczeństwo⁶⁷.

⁶⁷ Norma to zbiór zaaprobowanych przez dane społeczeństwo jednostek językowych oraz reguł określających zasięg realizacji związków między tymi jednostkami w tekstach. Wyrazem tej aprobaty jest społeczny zwyczaj używania określonych środków językowych – uzus językowy (Butler, Kurkowska, Satkiewicz, 1971, s. 18 za Rutkowski, Włoskiewicz, 2019, s. 142). Norma językowa to zbiór tych wszystkich środków danego języka (tzn. głosek, morfemów, wyrazów, sposobów ich wymawiania i łączenia w większe całości itp.), które dzięki aprobacie społecznej muszą być właśnie tak używane przez wszystkie osoby mówiące tym językiem, gdyż w przeciwnym wypadku odbiorca przeczuwa, że nie mówi się tak, „jak się powinno” (Urbańczyk (red.), 1978, s. 218–219, za

Definicja ta budziła i budzi do tej pory mnóstwo kontrowersji. Choć podobna do definicji Z. Klemensiewicza, to jednak wydaje się nie mieć takiego uzasadnienia, jak w przypadku ustaleń normy wymawianiowej na początku XX wieku. A zatem kontrowersje budzi mierzalność aprobaty społeczeństwa, elita, która miałyby być nosicielem normy, i wreszcie chwiejność rozstrzygnięć normatywnych. Wątpliwości w tej kwestii wyrażali m.in. J. Puzynina (1998), J. Liberek, D. Zdunkiewicz-Jedynak (2019, s. 75), M. Bańko (2008, 2019, s. 27).

W publikacjach zawierających informacje normatywne obecnie przyjmuje się najczęściej **normę dwupoziomową: normę wzorcową i normę użytkową (potoczną)**.

Według A. Markowskiego (2006, s. 1626–1629) norma wzorcowa obowiązuje w kontaktach oficjalnych. Jest akceptowana przez większość wykształconych Polaków. Do jej zrozumienia potrzebna jest znajomość historii języka oraz współczesnych tendencji rozwojowych polszczyzny. Norma potoczna natomiast jest zarezerwowana dla kontaktów nieoficjalnych. Opiera się przede wszystkim na kryterium rozpowszechnienia jakiejś formy językowej.

W polskiej literaturze przedmiotu pojawiło się jeszcze jedno istotne rozwiązanie ortoepiczne opierające się na idei wielopoziomowości normy. Jest to pojęcie **normy wielopunktowej**, wprowadzone przez Mirosława Bańkę w *Innym słowniku języka polskiego*. Polega ona na ocenie wyrazu z kilku punktów widzenia: jego zgodności z normą skodyfikowaną, jego rozpowszechnienia oraz akceptacji społecznej (Bańko, 2019, s. 27).

Użytkownicy języka polskiego, jak wynika z badań, raczej nie posługują się pojęciem normy, szczególnie normy skodyfikowanej w takim rozumieniu, jak ją przyjmuje kultura języka (Kłosińska, Hącia, Mandes, Adamczyk, Kiełpińska, 2017). Znajomość normy wzorcowej również nie jest wysoka, a używanie jej niektórych elementów wśród przeciętnych Polaków może wywołać zdziwienie. A. Rosińska-Mamej (2018) wymienia elementy normy wzorcowej, których jest wstyd studentom polonistyki używać w rozmowie z osobami, które nie są polonistami. Wywołują one bowiem odczucie śmieszności. Są uważane za dziwaczne i niepoprawne. Znajdują się poza normą, której wyobrażenie ma zwykły użytkownik polszczyzny. Taką „normę”, która jest oparta na przyzwyczajeniu i wewnętrznym poczuciu estetyki, nazywa K. Kłosińska ze swoim zespołem **dobrostanem językowym** (Kłosińska, Hącia, Mandes, Adamczyk, Kiełpińska, 2017). To naruszenie dobrostanu językowego, a nie normy skodyfikowanej wywołuje dyskomfort u rozmówcy. Dobrostan językowy to „stan

Kania, 1995, s. 32). Przez normę językową rozumie się zazwyczaj te wszystkie środki językowe, które są zaaprobowane społecznie, które są w użyciu w danym momencie i w danym społeczeństwie (Klebanowska, Kocharński, Markowski, 1985, s. 11, za Ruszkowski, 1995, s. 37).

dobrego samopoczucia psychicznego wywołanego obcowaniem z wypowiedziami akceptowanymi pod względem językowym bądź przeświadczenia (niekoniecznie wyrażanego wprost) o oczywistości danego sposobu użycia języka” (Kłosińska, Hącia, Mandes, Adamczyk, Kiełpińska, 2017).

1.3.3. Kodyfikacja

Termin *kodyfikacja* w polskim językoznawstwie pojawił się dość późno. W. Lubaś (1995, s. 30) pisze, że w słownikach nie ma terminu *kodyfikacja*, co ma świadczyć o tym, że termin ten, w przeciwieństwie do innych krajów, nie jest w Polsce popularny. Brak obecności tego pojęcia przez długi czas w polskim językoznawstwie ma według autora związek z polską niechęcią do sformułowań przyjętych z nauk prawnych i politycznych.

Sam termin *kodyfikacja językowa* w *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* ma następującą definicję:

„Nadanie normie językowej mocy obowiązującej przez sformułowanie, zapisanie i zatwierdzenie konkretnych zaleceń przez ciało oficjalne lub posiadające autorytet w danej społeczności językowej. Klasycznym przykładem kodyfikacji jest formułowanie, na podstawie istniejącej praktyki, obowiązujących reguł ortograficznych i interpunkcyjnych, a także kategoriyczne kwalifikowanie jednych form i konstrukcji jako poprawnych, innych – jako niepoprawnych” (Saloni, 1999, s. 302).

Tak sformułowana definicja znakomicie pasuje do sytuacji czeskiej i słowackiej, gdzie proces kodyfikacji jest scentralizowany. Zarówno w Czechach, jak i na Słowacji język kodyfikują językoznawcy zatrudnieni w konkretnych instytutach naukowych. Każda kodyfikacja jest zatem owocem pracy zespołu. W Czechach jest to Instytut Języka Czeskiego Czeskiej Akademii Nauk, Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, na Słowacji zaś Instytut Językoznawstwa Słowackiej Akademii Nauk, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra – Slovenskej akadémie vied. Ponadto wypracowane zalecenia muszą być zatwierdzone przez ministerstwo edukacji (w Czechach) lub ministerstwo kultury (na Słowacji). Użytkownik świadomy językowo jest w stanie wskazać datę obowiązującej kodyfikacji, publikacje, które zawierają formy ustalone podczas ostatniej kodyfikacji.

Sytuacja kodyfikacji polszczyzny wygląda diametralnie inaczej. Nie ma jednej instytucji ani konkretnego zespołu, który byłby odpowiedzialny za ten proces. Rolę opiniodawczo-doradczą pełni **Rada Języka Polskiego** powołana w 1996 roku, która ma za zadanie m.in. rozstrzygać wątpliwości językowe, ustalać zasady ortograficzne i interpunkcyjne, ale nie można stwierdzić, że jest to ciało, które jako jedyne ma moc kodyfikacyjną. Rada publikuje

uchwały ortograficzne i porady, które są obowiązujące. Niestety, przeciętny Polak nie wie o istnieniu Rady, a tym bardziej o uchwałach ogłaszanych na stronie www.rjp.pan.pl.

A zatem na pytanie, w której publikacji można znaleźć kodyfikację polszczyzny, trudno odpowiedzieć, wskazując jedną pozycję językoznawczą. **Autorytetem jest tu gramatyka, słownik, poradnik napisany przez językoznawcę⁶⁸. Problem stanowi dość duża liczba publikacji językoznawczych uznawanych za źródła normy skodyfikowanej.** Kolejnym problemem są różnice w rozstrzygnięciach normatywnych podyktowane różnymi kryteriami, którymi kierują się autorzy tych publikacji.

Można zatem stwierdzić, że kodyfikacja polszczyzny jest związana z konkretnym wydaniem słownika, gramatyki, poradnika zawierającego nowe informacje normatywne, natomiast kodyfikacja czeszczyzny i słowacczyzny – z reformą językową, która następnie jest publikowana w prawidłach ortograficznych lub/oraz w słowniku. Ponadto kodyfikacja polszczyzny tego samego okresu może się różnić w pewnych aspektach od siebie w zależności od opracowania. Niech przykładem będzie tu cytat z podręcznika do kultury języka A. Markowskiego (2005, s. 65): „Kodyfikację w zakresie wymowy i odmiany nazwisk obcych, obszerniejszą i częściowo różniącą się od tej, która jest zawarta w *Słowniku poprawnej polszczyzny*, zawiera *Słownik wymowy i odmiany nazwisk obcych* Izabeli i Jerzego Bartmińskich”.

Poniżej podaję wybrane aktualne słowniki zawierające najnowszą kodyfikację polszczyzny na podstawie publikacji A. Markowskiego (2018):

- *Wielki słownik poprawnej polszczyzny*, pod red. Andrzeja Markowskiego (2004);
- *Nowy słownik ortograficzny PWN*, pod red. Edwarda Polańskiego (1996);
- *Słownik interpunkcyjny języka polskiego* Jerzego Podrackiego (rozszerzone wydanie *Nowy słownik interpunkcyjny* z 2005 r.);
- Ten sam badacz wydał w 2010 r. współautorski słownik interpunkcyjny, zatytułowany *Gdzie postawić przecinek?*;
- *Słownik wymowy i odmiany nazwisk obcych* Izabeli i Jerzego Bartmińskich (1992).

⁶⁸ Na podstawie definicji kodyfikacji sformułowanej przez S. Gajdę (1979) za E. Kołodziejek (2019, s. 250) „Rejestracja normy dokonana przez językoznawców, uprawomocniona autorytetem gramatyki, słownika, poradnika, czyli norma skodyfikowana, przysługuje wyłącznie językowi literackiemu. Norma skodyfikowana nie przylega do normy zwyczajowej. Kodyfikacja jest celową ingerencją w rozwój języka, ma aspekt aksjologiczny, subiektywny, kształtuje wzorzec”.

Ponadto, jak twierdzi Markowski (2018), kodyfikacja polszczyzny jest zawarta również w słownikach ogólnych języka polskiego, ponieważ mają one z reguły charakter normatywny. Podaje tu następujące pozycje:

- *Inny słownik języka polskiego*, pod red. Mirosława Bańki (2000);
- *Uniwersalny słownik języka polskiego*, pod red. Stanisława Dubisza (2003);
- *Wielki słownik języka polskiego*, pod red. Piotra Źmigrodzkiego (2007–, publikacja internetowa).

Problem pojawia się natomiast przy identyfikacji publikacji, które mogłyby zawierać aktualną skodyfikowaną normę wymawianiową. I. Więcek-Poborczyk (2014, s. 48) twierdzi, że większość badaczy za źródło skodyfikowanej normy wymawianiowej uznaje dwa słowniki wymowy: *Słownik wymowy polskiej* z 1977 roku oraz *Podręczny słownik poprawnej wymowy polskiej* (1990). Słowniki te, jak opisałam w rozdziale dotyczącym historii kodyfikacji wymowy polskiej, zostały skrytykowane jako niezgodne z aktualnymi badaniami. Więcek-Poborczyk przy opisie współczesnej normy ortofonicznej korzysta z bardzo wielu źródeł włącznie z wymienionymi słownikami, dostępnymi gramatykami, podręcznikami do fonetyki, artykułami naukowymi poświęconymi poszczególnym zagadnieniom fonetycznym. Przy rozbieżnościach normatywnych kieruje się natomiast artykułami B. Dunaja w czasopiśmie „Język Polski” z roku 2003, 2004 i 2006. Zalecenia zawarte w tych pracach zostały zaakceptowane przez członków Komisji Kultury Języka Komitetu Językoznawstwa PAN (Więcek-Poborczyk, 2014, s. 51). Warto również wspomnieć o niezmiernie istotnej pracy A. Lorenc (2016) dotyczącej kodyfikacji głoski *l* oraz tak zwanych samogłosek nosowych. Lorenc przeprowadziła badania, stosując metody fonetyki eksperymentalnej. Wyniki jej badań przedstawiam w części poświęconej wymowie polskich głosek.

1.3.4. Ortofonia czy ortoepia?

Choć polskie, czeskie i słowackie leksemy: *ortoepia* (pl., słc.), *ortoepie* (cz.), pochodzą z języka greckiego *orthoépeia*, to ich znaczenia różnią się. W języku greckim *orthoépeia* oznacza poprawną wymowę; poprawne posługiwanie się formami językowymi (Saloni, 1999, s. 409). W języku czeskim i słowackim wyrazy *ortoepie/ortoepia* oznaczają wyłącznie poprawną wymowę, natomiast w języku polskim leksem *ortoepia* ma znaczenie o wiele szersze. Według EJO ortoepia to „dział językoznawstwa stosowanego, zajmujący się oceną tekstów językowych pod względem poprawności i formułowaniem wskazówek poprawnego stosowania elementów systemu językowego. **Działami ortoepii są ortografia i ortofonia.**

W zakresie szeroko rozumianej ortoepii mieści się także gramatyka normatywna” (Saloni, 1999, s. 409). A zatem polskim odpowiednikiem czeskiego leksemu *ortoepie* i słowackiego wyrazu *ortoepia* jest *ortofonia*, która jest definiowana jako „dział ortoepii zajmujący się poprawną wymową wyrazów danego języka i ich połączeń” (Saloni, 1999, s. 409).

Wyrazy *ortoepia* i *ortofonia* nie należą do często stosowanych w polszczyźnie. Używa się w niej raczej sformułowań **poprawna wymowa**, **poprawna polszczyzna**, np. *Podręczny słownik poprawnej wymowy polskiej*, *Słownik poprawnej polszczyzny*. Obecność leksemów *ortoepia* i *ortofonia* w nazwach publikacji przeznaczonych dla ogółu zdarza się sporadycznie i zdaje się, że należy do przeszłości. Przykładem prac zawierających w tytule wyżej wymienione wyrazy są prace pochodzące z pierwszej połowy XX wieku, np. *Słownik ortoepiczny* S. Szobera (1937), *Ortofonja polska*⁶⁹ T. Benniego (1924).

1.3.5. Polityka językowa

Z trzech języków, które są opisywane w niniejszej publikacji, język polski i słowacki są chronione prawnie poprzez uchwały o języku polskim/słowackim. Takiego rozwiązania prawnego brakuje w przypadku języka czeskiego.

W Polsce w 1999 roku została uchwalona **Ustawa o języku polskim**, która dotyczy:

- „1) ochrony języka polskiego;
- 2) używania języka polskiego w realizacji zadań publicznych;
- 3) używania języka polskiego w obrocie oraz przy wykonywaniu przepisów z zakresu prawa pracy na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej”⁷⁰.

W preambule ustawy czytamy, że język polski jest podstawowym elementem narodowej tożsamości oraz stanowi dobro kultury narodowej. Ustawodawca uzasadnia potrzebę uchwalenia ustawy przede wszystkim potrzebą ochrony języka polskiego. Odwołuje się do wydarzeń historycznych (zaborów i okupacji), podczas których dochodziło do prób likwidacji języka polskiego, a co za tym szło – i wynarodowienia Polaków. Ponadto, widzi potrzebę ochrony języka również ze względu na uczestnictwo Polski w budowie wspólnej Europy.

Z najważniejszych ustaleń zawartych w ustawie należy wymienić ochronę języka polskiego polegającą na dbałości o kulturę języka polskiego, promocję języka polskiego

⁶⁹ Zapis tytułu zgodny z ówczesną ortografią.

⁷⁰ Ustawa z dnia 7 października 1999 r. o języku polskim. Dostępne online: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19990900999/U/D19990999Lj.pdf> [dostęp: 30.01.2022 r.].

w świecie. Z tym wiąże się również ustawowe ustalenie sposobów urzędowego poświadczenia znajomości języka polskiego oraz regulacja kompetencji Rady Języka Polskiego.

Rada jest tu uznana za instytucję opiniotawczą-doradczą i ma obowiązek sprawozdawać Sejmowi stan ochrony języka polskiego co najmniej raz na dwa lata.

Ustawa również dokładnie reguluje kwestię przeprowadzania egzaminów państwowych z języka polskiego, doboru egzaminatorów itp.

Z innych ważnych ustaleń trzeba wspomnieć o obowiązku stosowania języka polskiego w obrocie z udziałem konsumentów. Nazewnictwo towarów i usług, oferty, ostrzeżenia, informacje dla konsumentów, instrukcje obsługi, opisy właściwości towarów, warunki gwarancji, faktury, rachunki itp. muszą być sporządzone w języku polskim (wyjątki od tych zasad są opisane w art. 7a). Złamanie tych przepisów grozi karą grzywny.

Część umów również musi być sporządzana w języku polskim. Język polski jest ustanowiony językiem urzędowym.

Wydaje się, że najmniej przestrzegane są przepisy dotyczące przeciwdziałaniu wulgaryzacji języka polskiego. Poziom brutalizacji polszczyzny w przestrzeni publicznej, w filmach, piosenkach jest coraz wyższy. Nie widać jednak chęci zapobiegania temu zjawisku.

2. Historia kodyfikacji wymowy czeskiej, słowackiej i polskiej

Historia fachowego zainteresowania „właściwą” wymową i określeniem zasad literackiej, standaryzowanej wymowy jest w każdym z opisywanych tu trzech sąsiednich krajów całkowicie odmienna. Związana jest z rozwojem historycznym naszych języków narodowych, który odbywał się w odmiennych warunkach politycznych, społecznych i kulturowych i który znalazł swe odbicie w różnym okresie ich istnienia jako języków o „narodowo reprezentatywnej” i prestiżowej funkcji kulturowej. Związana jest też z rozwojem zgłębiania języka w poszczególnych krajach, dążeniami do poznania wszystkich jego poziomów (w tym także badaniami fonetycznymi), z dążeniem do określenia i ustalenia norm, które mogły się stać podstawą kodyfikacji. Ta odrębność widoczna jest też w dziedzinie ortoepii, co pokazują kolejne podrozdziały.

Część poświęcona czeskiemu środowisku językowemu jest najmniej obszerna, w szczególności ze względu na fakt, że dany temat był już opracowany w kilku źródłach, z których najnowsze i najbardziej obszerne to Štěpánová (2019), ze starszych szczegółowych opracowań – Weingart (1932, s. 171–189), z mniej obszernych – np. w *Výslovnost spisovné češtiny I*. (Wymowa czeskiego języka literackiego) (1967, s. 77–81), Hůrková (1995, s. 8–15) lub Zeman (2008, s. 160–172). By uzasadnić tak wyraźną różnicę, możemy jeszcze powiedzieć, że ze względu na ogólny charakter i określony rozmiar publikacji odstąpiono od bardziej obszernego opisu tej problematyki, która w odróżnieniu od sytuacji słowackiej i polskiej nie jest „historią kilku kodyfikacji”, które można by było porównywać, ale kodyfikacją jedyną, dziś już pod wieloma względami przestarzałą.

Część poświęcona środowisku słowackiemu opracowana jest bardziej szczegółowo, ponieważ zawiera przegląd poszczególnych zmian kodyfikacji literackiego języka słowackiego od pierwszej oficjalnej kodyfikacji, ze szczególnym uwzględnieniem fonetyki. W niektórych aspektach należało uwzględnić też kontekst społeczno-polityczny. Porównanie systemu fonetycznego poszczególnych kodyfikacji słowackiego języka literackiego pomoże wytworzyć bardziej kompleksowy obraz systemu fonetycznego współczesnego języka słowackiego, w szczególności na tle jego rozwoju. Istotne było też podjęcie kwestii stosunków między językiem czeskim i słowackim w opisywanym okresie, ponieważ niektóre zmiany języka literackiego były motywowane właśnie dążeniem do delimitacji literackiego języka słowackiego od języka czeskiego. Należy sobie uświadomić, że rozwój kodyfikacji języka słowackiego odbywał się w odmiennych warunkach społeczno-kulturowych niż rozwój języka czeskiego czy polskiego. Najwyraźniejszą różnicą był fakt, że proces ten przebiegał w wielonarodowym

państwie, najpierw węgierskim, a później (aż do roku 1918) austro-węgierskim. Kolejne zmiany kodyfikacyjne nastąpiły we wspólnym państwie czechosłowackim aż do roku 1992. Wyjątkiem był krótki epizod pierwszej samodzielnej Republiki Słowackiej w latach 1939–1945. Zmiany te miały też wpływ na politykę językową wymienionych państw. W poszczególnych okresach historycznych język słowacki znajdował się pod wpływem innych języków, przede wszystkim łaciny i niemieckiego, a na początku XIX wieku możemy mówić o początku madziaryzacji na terenach słowackich (Pauliny, 1983, s. 139). W epoce wspólnego czechosłowackiego państwa słowacki znalazł się pod wpływem języka czeskiego, szczególnie w związku z intensywnymi kontaktami społecznymi.

O kodyfikacji polskiej wymowy zostało już wiele napisane. Trudno jednak znaleźć jedną publikację, w której będzie zawarta historia normatywizacji, najważniejsze prace poświęcone wymowie oraz zmiany fonetyczne, które zaszły przez lata. Niniejszy rozdział zbiera te wszystkie informacje. Poglębia również same dzieje kodyfikacji wymawianiowej, przybliżając czytelnikowi podejście do normy i języka lingwistów zajmujących się kodyfikacją wymowy na początku XX wieku.

2.1. Historia kodyfikacji wymowy czeskiej

Pavĺina Kuldanová

Najwcześniejsze próby unormowania czy kultywowania czeskiej wymowy zachowały się w pracach powstałych między XV i XIX wiekiem, które jednak nie opisywały jej kompleksowo. Jako pierwszy autor zajmujący się dźwiękową stron języka wymieniany bywa Jan Hus, niesystemowo czy marginalnie pisali też na ten temat Jan Blahoslav, Jan Amos Komensk, Josef Dobrovsk czy autorzy gramatyk lub poradników gramatycznych nazywanych „brusami” [brus – szlifierka, przyp. tłumacza].

Pierwszym bardziej systematycznym opracowaniem zasad normatywnej wymowy jest dzieło filozofa Josefa Durdka *Kallilogie ˇili o vyslovnosti (O poprawnej wymowie)* z r. 1873, wiekszym zainteresowaniem cieszy sie ta problematyka od XX wieku – zajmowali sie nia np. fonetyk Antonn Frinta czy lingwiści Miloš Weingart i František Travnıček. By uniknac subiektywnej oceny wymowy, w trzydziestych latach XX wieku rozpoczęto prace nad zbiorowym opracowaniem zasad literackiej wymowy, w których wzięli udział językoznawcy z Praskiego Koła Lingwistycznego i pracownicy Radia Czechosłowackiego – efektem ich współpracy było kilka artykułów między innymi o wymowie wyrazów zapożyczonych

(opublikowanych najczęściej w czasopiśmie *Slovo a slovesnost*; o działalności Praskiego Koła Lingwistycznego i jego teorii kultury języka por. powyżej, w rozdz. 1.1.).

Systematyczne opracowanie i kodyfikacja normy ortoepicznej są efektem prac komisji ortoepicznej, powołanej w roku 1942 przy Czeskiej Akademii Nauki i Sztuki, do której działalności nawiązała nowa komisja Instytutu Języka Czeskiego Czechosłowackiej Akademii Nauk powstała w roku 1952. Wydanie poradnika kodyfikacyjnego było ukoronowaniem wieloletnich dążeń do naukowego opracowania czeskiej normy w zakresie wymowy: w roku 1955 wyszła pod redakcją prof. Bohuslava Hály publikacja opisująca zasady wymowy wyrazów rodzimych pod tytułem *Výslovnost spisovné češtiny I. Zásady a pravidla. Výslovnost slov českých* (*Wymowa czeskiego języka literackiego I. Zasady i reguły. Wymowa wyrazów czeskich*), jej drugie, zmienione wydanie (które obowiązywało już – w odróżnieniu od wydania pierwszego – jako norma kodyfikacyjna) wyszło w roku 1967 w praskim wydawnictwie Academia; druga część zasad czeskiej wymowy literackiej obejmująca zasady wymowy wyrazów zapożyczonych i obszerniejszy słownik wymowy została opracowana przez członków komisji ortoepicznej pod kierownictwem prof. Milana Romportla i wydana w tym samym wydawnictwie w roku 1978 (*Výslovnost spisovné češtiny. Výslovnost slov přejatých. Výslovnostní slovník* (*Wymowa czeskiego języka literackiego (Wymowa wyrazów zapożyczonych. Słownik wymowy)*); por. też rozdział. 3.5.).

Czeski kodyfikacyjny poradnik wymowy jest już niestety pod wieloma względami niewystarczający – od jego wydania nastąpiły pewne przesunięcia w normie wymowy nie tylko w wyrazach zapożyczonych, ale i rodzimych: rozwój ten starają się pokazywać niektóre nowsze prace zajmujące się wymową, różnią się jednak niekiedy w ocenie wybranych zjawisk (np. jeśli chodzi o wymowę sylaby *mě*, pewnych typów grup spółgłoskowych na granicy słów lub użycia zwarcia krtaniowego). Również w związku z faktem, że poradnik nie jest ogólnie dostępny, można osobom zainteresowanym czeskimi zasadami ortoepii polecić zamiast niego – ze względu na brak nowszego tytułu o kodyfikacyjnej randze – np. następujące podręczniki: Z. Palková *Fonetika a fonologie češtiny* (*Fonetyka i fonologia języka czeskiego*) (1994; w szczególności rozdział *Ortoepie*, s. 320–345), J. Hůrková *Česká výslovnostní norma* (*Czeska norma wymowy*) (1995), niektóre gramatyki języka czeskiego czy podręczniki akademickie, wśród nich w szczególności prace M. Krčmowej (1992, 2008, 2009) lub skrypt J. Zemana *Základy české ortoepie* (*Podstawy czeskiej ortoepii*) (2008), także *Internetovou jazykovou příručku* (*Internetowy poradnik językowy*), w której znajdziemy krótsze, ale trafne opisy ortoepiczne dla rodzimego i obcego zasobu słownikowego i w której stopniowo uzupełniany jest zapis fonetyczny w wypadku trudniejszych w wymowie wyrazów; a dla przybliżenia

wymowy wyrazów zapożyczonych specjalistyczne prace V. Strahla, J. Zemana i innych autorów, ewentualnie słowniki wyrazów obcych – por. wykaz zalecanej literatury w rozdziale 7.

Osoby chcące lepiej zgłębić problematykę zainteresowania specjalistów czeską wymową, jej rozwojem od czasów średniowiecza po wiek XX, w którym skodyfikowano zasady ortoepii, odsyłam do monografii V. Štěpánovej *Vývoj kodifikace české výslovnosti (Rozwój kodyfikacji wymowy czeskiej)* (2019). Autorka szczegółowo opracowuje w niej tę tematykę, uzupełniając ją analizą najważniejszych poradników i przedstawia możliwości badań współczesnej normy wymowy, które mogłyby w bardziej precyzyjny sposób określić niektóre zasady ortoepii.

2.2. Historia kodyfikacji wymowy słowackiej

Patrik Petráš

Opisując historię ortofonii słowackiej, wychodzę od ramowej periodyzacji języka literackiego, której autorami są J. Kačala i R. Krajčovič (2006, s. 12–13). Wyróżniają oni **okres przed kodyfikacją** (*predpisovné obdobie*) (od początku IX wieku do końca XVIII wieku), dalej wewnątrznie podzielony na trzy etapy rozwoju języka: wczesny (IX–X wiek), starszy (XI–XV wiek) i młodszy (XVI–XVIII wiek) (*rané, staršie a mladšie predpisovné obdobie*) oraz **okres po kodyfikacji** (*spisovné obdobie*) (od końca XVIII wieku po czasy współczesne), w obrębie którego wyróżnia się: okres bernolakowski (*berňolákovské obdobie*; 1787–1844), okres szturowski (*štúrovské obdobie*; 1844–1852), okres reformatorski (*reformné obdobie*; 1852–1863), okres funkcjonowania Macierzy Słowackiej (*matičné obdobie*; 1863–1875), okres martinski (*martinské obdobie*; 1875–1918), okres międzywojenny (*medzivojnové obdobie*; 1919–1940) oraz okres współczesny (*súčasnité obdobie*; od r. 1940 do czasów współczesnych).

Z uwagi na tematykę niniejszej publikacji, przedmiotem zainteresowania będzie tylko okres po kodyfikacji. Co prawda, mówiąc o pierwszych kodyfikacjach języka literackiego, należy podkreślić, że miały one charakter kompleksowy, tzn. uwzględniały język całościowo, w jego obrębie skodyfikowano również system fonetyczny. Dlatego istotne jest opisanie tych kodyfikacji w danym kontekście, ze szczególnym uwzględnieniem fonetyki/poziomu dźwiękowego słowackiego języka literackiego. Prace dotyczące samej ortofonii słowackiej zaczynają się pojawiać dopiero w XX wieku. Rozwój kodyfikacji języka słowackiego omawiali w swoich publikacjach (kompleksowo lub charakteryzując konkretny etap rozwoju języka) liczni lingwiści słowaccy, przede wszystkim E. Pauliny (1971, 1983), V. Blanár, E. Jóna, J. Ružička (1974), J. Kačala i R. Krajčovič (2006), R. Krajčovič i P. Žigo (2006), A. Chomová (2016). Język skodyfikowany przez Bernoláka (*Berňolákovská spisovná slovenčina*) opisywał

Ľ. Kralčák (2009), szczegółowo opracowaną koncepcję kodyfikacji Štúra (*Štúrova kodifikácia*) znaleźć można w zespołowej publikacji obejmującej zbiór prac lingwistycznych Ľudovíta Štúra (Kralčák i in., 2015). Kompleksowego przeglądu rozwoju systemu fonetycznego i graficznego języka słowackiego, od pierwszej oficjalnej kodyfikacji aż po stan dzisiejszy, dokonał I. Očenáš (2007).

Problematyka periodyzacji języka słowackiego jest w literaturze solidnie opisana, dla przejrzystości wywodu omówię zatem w niniejszym rozdziale tylko podstawową charakterystykę kodyfikacji, ze zwróceniem szczególnej uwagi na system fonetyczny. Następnie przedstawię dwudziestowieczne prace obejmujące problematykę ortofonii.

2.2.1. Kodyfikacja języka literackiego przez Antona Bernoláka

Choć starania o kodyfikację (czy chociaż normalizację) słowackiego języka literackiego odnotowuje się jeszcze przed Antonem Bernolákiem⁷¹, to właśnie ją uznaje się za pierwszą oficjalną kodyfikację języka słowackiego (Kačala, Krajčovič, 2006, s. 62; Kralčák, 2009, s. 28). Jak pisze I. Očenáš (2007, s. 16), dotychczasową ortografię Słowaków Bernolák uważał za trudną i wadliwą z trzech przyczyn: 1. używanie niektórych niepotrzebnych znaków, 2. niedokładne wydzielanie liter; 3. występowanie niektórych niepotrzebnych „akcentów” (dzisiejsze znaki diakrytyczne w rozumieniu Bernoláka), podczas gdy te potrzebne są często źle używane. Bernolák na pierwszym miejscu plasował wymowę i to z wymowy miała wywodzić się ortografia (Pauliny, 1983, s. 163). Systematyczny opis języka literackiego skodyfikowanego przez Antona Bernoláka opracował Ľubomír Kralčák w monografii *Bernolákovská spisovná slovenčina* (2009).

Fonetyka w ścisłym związku z ortografią została skodyfikowana w zbiorowej pracy *Dissertatio philologico-critica de literis Slavorum, de divisione illarum, nec non accentibus* (Krytyczno-filologiczna rozprawa o słowackich literach, ich podziale i akcentach; oryg.: *Filogicko-kritická rozprava o slovenských písmenách, o ich rozdelení, ako aj o prízvukoch*, 1787; dalej: *Krytyczno-filologiczna rozprawa*) z poradnikiem ortograficznym *Linguae Slavonice per regnum Hungariae usitate compendiosa simul, et facilis Orthographia* (Krótka

⁷¹ Ľ. Kralčák (2009, s. 24–28) wskazuje w tym kontekście również wcześniejsze próby kodyfikacji języka czy przynajmniej jego normalizacji: Należy tu wspomnieć rękopis *Walaska sskola mravuv stodola* (1755), autorstwa Hugolína Gavloviča, który co prawda nie dążył programowo do reformy języka, ale jego forma ortograficzna zawierała już pewne elementy, które później kodyfikował A. Bernolák (np. zmiękczenie *ň, ě* zgodnie z wymową, niestosowanie grafemu *j* oznaczającego *i*). Do tych prób można też zaliczyć działalność kamedulskich mnichów, którzy przetłumaczyli na język słowacki *Pismo Świąte*, śpiewy religijne Ľudovíta Blošia oraz wydali słownik łacińsko-słowacki. Poważniejszą próbę skodyfikowania języka słowackiego realizował Jozef Ignác Bajza, który w swoim języku wydał powieść *René mládenca Príhodi, a Skúsenosti* (1783).

i jednocześnie łatwa ortografia języka słowackiego używanego w królestwie węgierskim; oryg.: *Stručná a zároveň ľahká ortografia slovenského jazyka používaného v uhorskom kráľovstve*, 1787; dalej: *Ortografia*). Opis normatywny zasad gramatycznych zawarł Bernolák w pracy *Grammatica Slavica (Gramatyka słowacka*; oryg.: *Slovenská gramatika*, 1790). W jego obrębie opisywał ortofonię, morfologię, składnię i prozodię, dołączając również zasady ortograficzne z *Ortografii*. Słowotwórstwo słowackie opisał w pracy *Etymologia vocum Slavicarum, sistens modum multiplicandi vocabula per derivationem et compositionem (Etymologia słów słowackich ustalająca sposób mnożenia słów poprzez derywację i kompozycję*; oryg.: *Etymológia slovenských slov ustalujúca spôsob rozmnožovania slov odvodzovaním a skladaním*, 1791). Zwieńczeniem starań kodyfikacyjnych Bernoláka było przygotowanie, wydanego pośmiertnie, pięciotomowego słownika *Slovár Slowenski Česko-Laťinsko-Ňemecko-Uherski* (1825–1827) (Kralčák, 2009, s. 29).

Jeśli chodzi o źródło kodyfikacji bernolakowskiej, Ľ. Kralčák (ibid., s. 32) zwraca uwagę na błędną opinię, według której Bernolák oparł swoją kodyfikację na dialekcie zachodniosłowackim z okolic Trnavy. Pierwotnie kodyfikacja ta opierała się na odmianie mówionej uzusu zachodniosłowackiego, ale chodziło o uzus z pozytywnym oddziaływaniem uzusu kulturalnego środkowosłowackiego (*úzus kultúrnej stredoslovenčiny*) (ibid., s. 34). Autor pisze dalej, że u Bernoláka decyzja o sposobie używania grafemów opiera się na zasadzie naturalności, zgodnie z którą nie powinno się ich używać w sprzeczności z naturalnością głosek. Ta sama zasada leży u podstaw dawania pierwszeństwa stronie dźwiękowej języka przed stroną pisaną, z czego wynika podstawowa zasada ortograficzna wyprowadzania pisma od wymowy (ibid., s. 36). J. Kačala i R. Krajčovič (2006, s. 63) piszą, że obok dominującej zasady ortograficznej fonetyczno-fonologicznej uwzględnia się w kodyfikacji bernolakowskiej również zasadę morfologiczną (pisze się *Dub* ze względu na formy *Dub-a*, *Dub-u* itd.). Częściowo uwzględnia się także zasadę funkcjonalną (wielką literą pisze się nie tylko rzeczowniki własne, ale też pospolite: *Sin*, *Dom*, *Wira* itd.) i historyczną (głoski *v* i *j* zapisywane są tradycyjnymi grafemami *w* i *g*: *hlawa*, *geho* itd.).

Rozprawa filologiczno-krytyczna podzielona jest na część poświęconą literom słowiańskim, ich podziałowi według rodzaju, typu i znaków liter słowiańskich. *Orfografia* traktuje o właściwym używaniu liter, podziale słów i używaniu znaków diakrytycznych i interpunkcyjnych. W pierwszej części *Gramatyki słowackiej*, zatytułowanej *Ortoepia (dobročítanlivosť)*, znajdują się zasady poprawnego pisania, wymowy i czytania (Kralčák, 2009, s. 38–39).

A. Bernolák wyróżnił system grafemów korelacyjnie z systemem dźwięków, które reprezentowały. W ten sposób wydzielił trzy typy znaków graficznych: samogłoski, spółgłoski i znaki rozróżniające (diakrytyczne). Ortografia bernolakowska zawierała 21 liter. Za jedną z najbardziej radykalnych zmian Ľ. Kralčák uznaje usunięcie *y* (ibid., s. 40–41).

A. Bernolák stosuje tradycyjny podział głosek znany również ze współczesnego języka słowackiego, czyli podział na samogłoski i spółgłoski, przy czym w ramach samogłosek wyróżnia monoftongi i dyftongi, czym odróżnia się od wcześniejszych autorów. Bernolakowski język słowacki zawiera więc pięć krótkich i pięć długich samogłosek (*a, e, i, o, u – á, é, í, ó, ú*) podobnie jak język współczesny, ale w odróżnieniu od niego nie zawiera dyftongów (ibid., s. 43). Według Ľ. Kralčáka, język bernolakowski zawiera typową zachodniosłowacką dystrybucję iloczasu, która nie uwzględnia prawa rytmicznego, uważanego przez lingwistę za wyjątkowe zjawisko pochodzenia środkowosłowackiego. W języku Bernoláka występują zatem formy typu *krásní, trháňi, hádám, dešd'ík* itd.

W zakresie systemu spółgłoskowego, język bernolakowski zawierał spółgłoski miękkie, mające swoje twarde odpowiedniki w takiej strukturze, która odpowiada ówczesnemu i współczesnemu dialektowi środkowosłowackiemu, czyli pary *d' – d, t' – t, ň – n, l' – l*. W *Rozprawie filologiczno-krytycznej* za miękkie spółgłoski (poza *g* zastępującym głoskę *j*) uznano prymarnie twarde spółgłoski *c, d, l, n, s, t, z*, które jednak mogą przyjąć zmiękczenie jedynie jako dodatkową właściwość. W *Gramatyce słowackiej* w części *Ortoepia* za miękką uznaje się tylko głoskę *j*, głoski *d', l', ň, t', č, ž, š* są określone jako płynne (ibid., s. 45). Należy podkreślić, pamiętając o decydującej roli wymowy w języku bernolakowskim, że zmiękczenie spółgłosek *d', l', ň, t'* zaznaczano zawsze, a zatem również przed samogłoskami *e, é, i* oraz *í*. Kolejne osobliwości ortograficzno-głoskowe dotyczyły zapisywania przyimków *s* i *z* zgodnie z wymową (z *Adamom, s Kaplnki*) i wyróżnienie grupy *šč*, np. *ešče* (Pauliny, 1983, s. 167).

Zaskakująca w bernolakowskim systemie konsonantycznym jest, według Ľ. Kralčáka (2009, s. 46), obecność miękkiego *l'*, ponieważ w południowych dialektach zachodniosłowiańskich ta głoska nie występuje. Oznaką środkowosłowacką jest, zdaniem cytowanego autora, również obecność w języku Bernoláka głosek *dz, dž* i *g* (zapisywanego jako *ğ*) oraz spółgłosek zgłoskotwórczych *r* i *l*. Ľ. Kralčák podkreśla jednak, że A. Bernolák nie uważał *dz* za osobny dźwięk, ale rozumiał go jako dwie następujące po sobie głoski, dlatego – w odróżnieniu od *ch* – nie nazywa *dz* i *dž* podwójnymi grafemami. Obce *q* w języku Bernoláka zapisywano jako *kw*, a *x* jako *ks* lub *gz* (Pauliny, 1983, s. 167).

2.2.2. Kodyfikacja słowackiego języka literackiego przez Ľudovíta Štúra

Kolejnym etapem kształtowania się słowackiego języka literackiego była kodyfikacja Ľudovíta Štúra. Jak piszą autorzy pracy zbiorowej *Ľudovít Štúr. Jazykovedné dielo* (Kralčák i in., 2015, s. 29), nowa koncepcja języka słowackiego powstała w dość złożonej sytuacji językowej w latach 40. XIX wieku. Na naszym terytorium, obok języka skodyfikowanego przez Bernoláka i języka czeskiego istniały również inne: łacina, język niemiecki, coraz bardziej forsowany węgierski. Pauliny (1983, s. 175) pisze, że „okres szturowski oznacza pewne apogeum całego wcześniejszego procesu uświadamiającego istnienie narodu”⁷² i uważa go za fazę konstytuującą naród słowacki. W tym kontekście, ten etap rozwoju języka słowackiego bezpośrednio nawiązuje do etapu poprzedniego i jest swoistym zakończeniem procesu kształtowania się tożsamości narodowej (ibid.). Szturowski słowacki język literacki był publicznie skodyfikowany na posiedzeniu stowarzyszenia Tatrín w dniach 26–28 sierpnia 1844 roku w Liptowskim Mikulaszu (ibid., s. 177).

Swoje poglądy wyłożył Ľ. Štúr w pracy *Nárečja slovenskuo alebo potreba písanja v tomto nárečí* (1846; dalej: *Nárečja slovenskuo*). Wychodził tu, z powszechnego wówczas poglądu, że Słowianie tworzą jeden naród z językiem słowiańskim oraz, że są podzieleni na plemiona (w dzisiejszym rozumieniu: narody słowiańskie), przy czym każde plemię ma swój dialekt (dziś: języki słowiańskie) (ibid., s. 177). Ľ. Kralčák i in. podkreślają (2015, s. 35), że pokaźną część pracy *Nárečja slovenskuo* poświęcił Štúr omawianiu dowodów społecznych, kulturowych i przede wszystkim językowych na rzecz zaniechania używania języka czeskiego jako języka literackiego słowackich ewangelików.

Podstawą kodyfikacji stała się dla Štúra odmiana kulturalna środkowosłowacka, do czego doprowadziły go następujące analizy: (1) dialekty środkowosłowackie są najbardziej rozprzestrzenione i najczęściej używane ze wszystkich dialektów słowackich; (2) przejawiają największą żywotność; (3) rozszerzają się również na użytkowników innych dialektów (Pauliny, 1983, s. 178–179). Štúr skodyfikował język literacki w pracy gramatycznej *Nauka reči slovenskej* (1846; dalej: *Nauka*). Według Ľ. Kralčáka i in. (2015, s. 39) pracę tę tradycyjnie uważa się za nowoczesną dla swojej epoki gramatykę słowacką, ujętą w formie opisu naukowego cech strukturalnych języka słowackiego. Ľ. Štúr podzielił opis gramatyczny języka słowackiego na trzy części. W pierwszej opisuje fonetykę, słowotwórstwo, ortofonię, ortografię i kategorie części mowy, w drugiej charakteryzuje fleksję odmiennych części mowy, trzecia natomiast jest poświęcona składni języka słowackiego (ibid., s. 40).

⁷² Oryg.: „štúrovské obdobie znamená isté vyvrcholenie celého predchádzajúceho národnouvedomovacieho procesu”.

Jak odnotowują Kačala i Krajčovič (2006, s. 80–81), w szturowskiej ortografii ma zastosowanie zasada fonetyczno-fonologiczna i morfologiczna, częściowo jednak stosuje się zasadę funkcjonalną przy interpunkcji i pisowni wielką literą na znak ważności czy szacunku (np. oprócz określenia *Slovensko*, wielką literą pisze się też przymiotnik *Slovenskí* czy apelatyw *Vlast*), pozostałe rzeczowniki pospolite, w odróżnieniu od języka bernolakowskiego, zapisuje się już małą literą.

Inwentarz samogłosek według Štúra (1846, s. 203) wygląda następująco:

a, i, u,
e, o,
l, r.

Głoski *l* i *r* można uznawać za samogłoski wtedy, gdy zajmują w słowie miejsce samogłosek (w dzisiejszym rozumieniu chodzi o głoski zgłoskotwórcze *r* i *l*), np. *hlbokí*, *prskota*. Dla porównania Štúr dodaje, że tam, gdzie w języku słowackim *l* i *r* pełnią rolę samogłosek, w języku czeskim dodawana jest po nich jeszcze jedna samogłoska, np. *slunce* lub *dlauhi* zamiast ówczesnych słowackich form *slnce* i *dlhí* (ibid., s. 204).

W odróżnieniu od języka bernolakowskiego, język szturowski zawiera dyftongi. Są to *uo*, *ja*, *je*, które Štúr charakteryzuje tak, że znajdują się w jednej sylabie z poprzedzającą spółgłoską lub z większą ilością spółgłosek. Obok tych dyftongów wyróżnia też takie, które występują jedynie na końcu słowa: *ai* (aj), *au*, *ei* (ej), *eu*, *iu*, *oi* (oj), *ou*, *ui* (uj), *uu*. Wynika z tego, że choć Štúr umieszcza w obrębie dyftongów *iu*, nie chodzi mu o tradycyjny dyftong *iu*, występujący w języku współczesnym (wtedy zapis byłby analogiczny z dyftongami *ja* i *je* jako *ju*). Oprócz wskazanych „uprawnionych” dyftongów, Štúr mówi również o „nieuprawnionych”, tj takich, gdzie dwie samogłoski „zlewają się” w jedną i słyszeć je jako jedną głoskę. Według Štúra nie ma jednak takich dyftongów w języku słowackim, z wyjątkiem *ä*, używanego w niektórych rejonach Słowacji. Ta głoska jednak jego zdaniem nie należy do mowy literackiej (ibid.).

Nie przyjęto zatem do szturowskiego języka głoski *ä*, choć jest ona typowa dla odmiany środkowosłowackiej, na której opiera się koncepcja języka literackiego. Zastąpiono ją głoskami *a* lub *e* (*zavazuje*, *najme* itd.). Zamiast dyftongu *iu* używa się tylko *ú*, np. *znameňú*. Zawsze zaznacza się graficznie różnicę między dźwiękami *d*, *t*, *n* – *d'*, *t'*, *ň*. W porównaniu z językiem bernolakowskim, w tym zestawie brakuje głoski *l'* (u Štúra zapisywano np. *laví*, *ňed'ela*), co jest zaskakujące ze względu na fakt, że ta głoska występuje w odmianie środkowosłowackiej. Podobnie do Bernoláka, Štúr nie ma w swojej ortografii grafemu *y/ý*, pisze się wszędzie

jednakowo *i/i* (Pauliny, 1983, s. 181). Wyłączając *y*, Štúr kierował się przede wszystkim wymową, twierdząc, że nie słychać u Słowaków (z wyjątkiem tych, którzy graniczą z Polakami) wymowy „y” (Štúr, 1846, s. 203).

Innymi osobliwościami wartymi przybliżenia jest to, że w dopełniaczu l. mn. rodzaju męskiego i narzędniku l.poj. rodzaju żeńskiego i zaimków osobowych dźwięk *v* zapisywano jako *u* (*krárou, víchricou, svojou formou* itd.). W innych przypadkach zapisywano go jako *v*, i to również wtedy, gdy wymawiano go jako *u* (*spev, cirkev, pravda* itd.). Nie istniała głoska *é*, zamiast niej funkcjonowało tylko *je* (np. *dobrjeho*). Kolejną cechą odróżniającą język szturowski od języka bernolakowskiego było konsekwentne przestrzeganie prawa rytmicznego, czyli skracanie drugiej długości (np. *hlása, vába* itd.). W formie podstawowej czasu przeszłego zamiast końcowego *-l* używano *-u* (*mau, volau* zamiast dzisiejszych form *mal, volal*). W języku szturowskim często występowała neutralizacja dźwięczności (*úskost', vsťah* itd.), istniały czeskie formy fonetyczne (*důležití, důvera* itd.), liczne są też różnice w iloczynie (Pauliny, 1983, s. 181–182).

Na zakończenie można szturowską ortografię scharakteryzować jako diakrytyczną, z wykorzystaniem tradycyjnych dwuznaków *dz, dž* i *ch*. Na miejscu tradycyjnego bernolakowskiego *w, g* i *ğ* używa się *v, j* i *g* (*vjera, jeha, gazda*) (Kačala, Krajčovič, 2006, s. 80).

W stosunku do kodyfikacji szturowskiej wnoszono również głosy krytyczne, które wygłaszał m.in. Michal Miloslav Hodža. Oddziaływanie jego autorytetu spowodowało, że w latach 1846–1848 zaczęto bezprawnie używać *ä*, miękkiego *l'*, a w czasie przeszłym zaczęto stosować formant *-l* (np. *bol*). Przeciwno szturowskiej kodyfikacji wystąpił też Ján Kollár. Z jego inicjatywy wydano pracę *Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky* (1846), w której upubliczniono przeciwne stanowiska słowackich i czeskich przedstawicieli życia kulturalnego. Powoływano się na to, że Słowacy są za słabi, aby utrzymać swój język literacki i literaturę nim pisaną. Wytykano również Štúrowi, że odrywa Słowaków od Czechów i prowadzi ich do narodowej zagłady. Język słowacki rzeczywiście nie był przygotowany do roli języka literackiego, nie miał też wypracowanej koncepcji. W 1849 roku Ján Kollár został profesorem starożytności słowiańskiej na uniwersytecie wiedeńskim. To w czasie rządów ministra A. Bacha i przy wsparciu J. Kollára, językiem nauczania w słowackich szkołach ludowych stał się język czeski, który częściowo pełnił też funkcję języka urzędowego. Można tu mówić o nowym języku literackim, nazywanym *staroslovenčina*, którym był język czeski z niektórymi elementami słowackimi. Andrej Radlinský przygotował podręcznik do nauki tego języka, *Prawopis slowenský s krátkou*

mluwnici (1850). Niektóre ważniejsze katolickie osobistości życia kulturalnego i politycznego, a wśród nich Štefan Moyzes, Andrej Radlinský, Jozef Viktorin, odwróciły się jednak od języka czeskiego, skłaniając się ku językowi słowackiemu. Istotny wpływ na to miał fakt, że znany językoznawca słowacki Martin Hattala zatwierdził poprawki wprowadzone przez Hodżę i opowiedział się za tzw. poprawionym językiem słowackim (*tzv. opravená slovenčina*) (Pauliny, 1983, s. 191–195).

2.2.3. Reforma języka literackiego Hodży i Hattali

W kwestii ogólnonarodowego języka literackiego na Słowacji panował w tym okresie ogromny chaos, gdyż funkcjonowały obok siebie różne języki: wśród ewangelików używano tradycyjnego języka czeskiego, używano też nowego czeskiego języka literackiego, czeskiego z elementami słowackiego w kilku wariantach (*staroslovenčina*), języka bernolakowskiego (również w kilku wariantach), języka skodyfikowanego przez Štúra, i to zarówno według jego kodyfikacji, jak i z poprawkami przyjętymi przez J. M. Hurbana oraz tego zaproponowanego przez Hodżę. Ta sytuacja doprowadziła w 1851 roku do spotkania czołowych przedstawicieli szturowców (Štúr, Hurban, Hodža) i bernolakowców (Palárik, Radlinský, Závodník, Hattala), którzy uzgodnili przyjęcie jednolitego języka literackiego opartego na kodyfikacji szturowskiej ze zmianami ortograficznymi, fonetycznymi i morfologicznymi zaproponowanymi przez M. M. Hodżę, a opublikowanymi przez Martina Hattalę w formie prac filologicznych *Grammatica linguae slovenicae* (1850) i *Krátká mluvnica slovenská* (1852). To właśnie *Krátká mluvnica slovenská* stała się podstawową pracą skodyfikowanego i ogólnie przyjętego języka literackiego (ibid., s. 196–197). Kodyfikacja ta po reformie może być scharakteryzowana następująco: w ortografii konsekwentnie utrzymała się zasada etymologiczna z uwzględnieniem stanu w językach słowiańskich, przede wszystkim w języku czeskim i rosyjskim; wprowadzono pisownię *y/ý* w pozycjach historycznych (*byť, bývať, dym, ženy* itd.); wprowadzono samogłoskę *ä*; do dyftongów, które według nowych zasad zapisywano jako *ia, ie, ô* (z możliwością czytania go jako *uo* oraz *ó*), dołączył nowy dyftong *iu*; do repertuaru spółgłosek miękkich *d', t', ň* dołączyło miękkie *l'*, ich miękkość przestano jednocześnie oznaczać znakiem miękkości przed samogłoskami *i, í, e, ie, ia* i *iu* (np. *vd'aka – deti*); zachowano prawo rytmiczne; formy typu *chlapou, dobro, dobrého, znameňa, robu, padnuv* zastąpiono formami *chlapov, dobré, dobrého, znamenie, robil, padol* itd. W niektórych wzorach preferowano jednak formy archaiczne czy tradycyjne, ewentualnie dopuszczano je jako wariantywne, np. formy *od sluchy, s chlapy, mesta* w mianowniku l.mn., *ruce, noze, muše* w celowniku i miejscowniku l.poj i inne ze względu na ich występowanie w języku czeskim (Kačala, Krajčovič, 2006, s. 92–93).

Zgadzam się z Paulinym (1983, s. 197), że reforma hodżowsko-hattalowska języka słowackiego oznaczała poprawę języka literackiego pod względem ortograficznym, fonetycznym i morfologicznym na kształt dzisiejszy, oczywiście z pewnymi dalszymi zmianami, o których będzie mowa niżej.

2.2.4. Język literacki w okresie funkcjonowania Macierzy Słowackiej

Okres ten wyodrębnia się, począwszy od pierwszego etapu istnienia Macierzy Słowackiej, czyli od jej założenia w 1863 roku, a kończy zamknięciem na podstawie postanowień węgierskich urzędów rządowych w 1875 roku. W tym czasie hattalowską reformę kodyfikacji Štúra uznawano za reprezentatywną postać języka literackiego, zamierzano jednak zastąpić jej elementy archaiczne formami przyjętymi w użyciu: konkretnie chodziło o próby zastąpienia form *ruce, noze, od sluchy, s chlapy*, mianownika l.mn. *mesta* formami *ruke, nohe, od sluhu, s chlapmi, mestá* itd. (Kačala, Krajčovič, 2006, s. 96).

Ważnym krokiem instytucjonalnym wspierającym rozwój języka literackiego było powołanie oddziału Macierzy Słowackiej pod kierownictwem M. Hattali. Jego celem było dbanie o normę literacką, jej uporządkowana kodyfikacja oraz regulacja i doskonalenie. Była to też przestrzeń, gdzie miały powstawać prace normatywne i gdzie miały być położone podwaliny pod badanie języka słowackiego, a zwłaszcza opracowanie jego słownika (ibid.).

W okresie Macierzy Słowackiej wydano prace M. Hattali *Mluvnice jazyka slovenského* (1864) i *Skladba jazyka slovenského* (1865). Wyszła również przeznaczona dla szerszego grona odbiorców gramatyka słowacka po niemiecku, autorstwa J. K. Viktorina, *Grammatik der slowakischen Sprache* (1865), która obejmowała język poprawiony według obowiązującego uzusu, czyli w miejsce: *w, já, který, když, byl, Wy ste bol* już w pierwszym wydaniu były formy: *v, ja, ktorý, keď, bol, Vy ste boli*. F. Mráz wydał podręcznik *Slovenská mluvnica pre gymnáziá, reálky, praeparandie a vyššie oddelenie hlavných škôl* (1864). Podręcznik ten zawierał już funkcjonujące elementy ówczesnego języka literackiego, np. bardziej precyzyjne wyodrębnienie pozycji samogłosek *ä*, w celowniku i miejscowniku dopuszczalne były jedynie formy *ruke, nohe* itd. (ibid., s. 96–97).

E. Pauliny (1983, s. 208–209) zwraca jednak uwagę, że norma języka literackiego nie była w tym czasie ustalona, np. używano *ä* w szerszym zakresie, niż wskazywała kodyfikacja hodżowsko-hattalowska (np. *kämeň*), podobnie rozchwiana była pisownia *y* (np. *bliskať sa*, ale *koryst*), liczne niekonsekwencje towarzyszyły używaniu spółgłosek *d, t, n, l* – *d', t', ñ, l'* (np. *ustanovizna*, ale *bubeň*), obserwuje się różnice w asymilacji spółgłosek (np. przyimek *ces*), częste są dublety typu *sňah* – *sneh* i in., wyraźna była niekonsekwencja w iloczasiu samogłosek (np.

vojak, ale też *voják*; *lodiam*, ale też *lod'am*), często dochodziło do nieprzestrzegania prawa rytmicznego (np. *chvália*, *pišúci*, *listie*) oraz podwojenia spółgłoski *n* (np. *drevenný*). Jeżeli chodzi o nieprzestrzeganie prawa rytmicznego należy podkreślić, że wiele wyjątków, które miały swój początek w tym okresie, funkcjonuje w dzisiejszym języku słowackim (np. *chvália*, *listie*)⁷³.

2.2.5. Język literacki w okresie martińskim

Okres martiński wyodrębnia się od zamknięcia Macierzy Słowackiej w roku 1875 do powstania Republiki Czechosłowackiej w 1918 roku. Nazwę okres ten otrzymał od miasta Turčiansky Sv. Martin, gdzie po zamknięciu Macierzy skoncentrowała się działalność instytucji, stowarzyszeń, redakcji i osobistości, których celem było zachowanie i wzbogacenie języka literackiego i rozwój życia narodowego. Jak piszą J. Kačala i R. Krajčovič (2006, s. 99), dzięki tym działaniom język literacki zyskiwał wtedy postać perspektywicznie tworzącej się formacji na poziomie gramatycznym i pozostałej struktury, na poziomie doskonalenia stylów, która to formacja w ostatnim trzydziestoleciu XIX wieku kwalifikowała się jako szczególny uzus, określany przydawką „martiński”. Po likwidacji Macierzy Słowackiej zaczęło kształtować się tzw. centrum martińskie. Dbłość o język literacki początkowo mogła być skoncentrowana tylko w redakcjach czasopism, takich jak *Orol*, *Národný hlásnik*, *Živena*, *Slovenské pohľady*, przy czym to właśnie język czasopisma *Slovenské pohľady* stał się wzorcem literackości. Centrum martińskie wzbogaciło również język literacki poprzez pielęgnowanie odmiany mówionej, a to najpierw w chórze (od roku 1870), następnie w teatrze w Národnóm dome (ibid., s. 100). Istotne znaczenie miała w tamtym czasie kodyfikacja Samuela Cambela. Chodziło o poprawę kodyfikacji Hattali pod kątem najczęściej używanych elementów literackich języka. Opisał ją Cambel w pracy normatywnej *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* (1. wydanie 1902). Zauważyć należy, że autor bardziej koncentrował się na odmianie pisanej niż mówionej. Precyzuje jednak zasady pisania *ä*, które ma być tylko po spółgłoskach wargowych, miękkiego *l'*, *y/y'*, dyftongów, iloczasu i spółgłosek miękkich (ibid., s. 101–102). W porównaniu z językiem współczesnym można np. stwierdzić, że oprócz dyftongów *ia*, *ie*, *iu* i *ô* wyróżnia też dyftong *ou*, który jednak identyfikuje tylko w narzędniku l.poj w odmianie żeńskiej (*s tou ženou*), i podkreśla jednocześnie, że trzeba go odróżniać od sufiksu *-ov* w dopełniaczu l.mn. odmiany męskiej (*tých chlapov*), autor opierał się zatem zdecydowanie na formie pisanej (Czambel⁷⁴,

⁷³ Więcej na ten temat: 4.1.2.1. *Iloczas samogłosek*.

⁷⁴ Tu przytaczam formę nazwiska z podanej publikacji. W tekście używam jednak adaptowanej formy *Cambel*. (przyp. aut.). M. Papierz w rozdziale *Język słowacki*, w pracy *Słowiańskie języki literackie: rys historyczny*, pod red. B. Oczkovej, E. Szczepańskiej przy współpracy Tomasza Kwoki (Kraków 2011, s. 67–91), stosuje formę *Czambel* (przyp. tł.).

1902, s. 13–14). W tym sensie sytuacja jest częściowo analogiczna z rozumieniem dyftongów przez Štúra, który również mówił o dyftongach na końcu słów. S. Cambel zastąpił również archaizmy Hattali, i tak zamiast form *od gazdy, v potoce, ruce, noze*, w mianowniku l. mn. *mesta, bereš* wprowadza formy *od gazdu, v potoku, ruke, nohe*, w mianowniku l. mn. *mestá, berieš* i pod. (Kačala, Krajčovič, 2006, s. 102). Stopniowo kodyfikacja Cambela przeszła wiele zmian, które realizował głównie J. Škultéty przy redakcji drugiego (1915 r.) i trzeciego (1919 r.) wydania pracy *Rukovät' spisovnej reči slovenskej* (ibid., s. 104).

2.2.6. Język literacki w okresie międzywojennym

W okresie międzywojennym można wyróżnić kilka etapów rozwoju języka słowackiego, z jej odmianą mówioną włącznie. Pierwszym z nich było istnienie I Republiki Czechosłowackiej (1918–1939). Istotnym momentem dla powszechnego używania słowackiego języka literackiego było to, że od roku 1918 język słowacki stał się językiem urzędowym w zasadzie we wszystkich urzędach i językiem nauczania w szkołach (z wyjątkiem niektórych urzędów czy uniwersytetu, gdzie dalej używano języka czeskiego) (Pauliny, 1983, s. 224). Język słowacki był jednak w tym czasie pod silnym wpływem języka czeskiego, co było związane z faktem, że języka czeskiego używali u nas liczni urzędnicy państwowi i przedsiębiorcy, którzy po 1918 roku przyjechali na Słowację, dodatkowo język czeski był rozpowszechniany za pośrednictwem literatury czeskiej (ibid., s. 228). W pierwszym dziesięcioleciu wspólnego państwa, kodyfikacja i uzus języka literackiego opierały się na propozycjach S. Cambela i uzusie podtrzymywanym w centrum martinskim. Po wznowieniu działalności Macierzy Słowackiej znów zaczyna się mówić o uzusie Macierzy. Pracę kodyfikacyjną Cambela zastąpiono gramatykami Jána Damborskiego, które zostały wydane jako podręczniki szkolne w pięciu edycjach w latach 1919–1930 (ibid., s. 233).

Dla szerzenia odmiany mówionej języka wielkie znaczenie ma powstanie radia w roku 1926. W 1931 roku zostaje wydana pierwsza oficjalna, zespołowa praca kodyfikacyjna słowackiego języka literackiego *Pravidlá slovenského pravopisu*. Nie chodziło tu jednak jedynie o kodyfikację słowackiej ortografii, ale języka literackiego. Prawidła ustaliły w ramach fonetyki długość sylaby w większości słów (np. *voz, ráno, služka*), ujednoliciły pisanie prefiksów *s-*, *z-* i *vz-* według zasady etymologicznej zgodnie ze znaczeniem prefigowanego leksemu, wprowadziły zasady pisania zapożyczeń. Trzeba jednak też wspomnieć, że prawidła zostały stworzone w duchu przeświadczenia o wspólnym języku czechosłowackim, co przejawiało się w kodyfikacji licznych słów czeskich czy w zmianach fonetycznych. Dlatego ich wydanie wywołało silne reakcje. Jedną z nich było powstanie w roku 1932 czasopisma

Slovenská reč. Jego znaczenie polegało na działaniach naukowo-badawczych w zakresie języka słowackiego oraz na ustabilizowaniu normy języka literackiego i wskazania potrzeby stosowania jej w praktyce (Kačala, Krajčovič, 2006, s. 129–131).

Czasopismo *Slovenská reč* – w odróżnieniu od *Pravidiel slovenského pravopisu* z roku 1931 – forsowało tezę o odrębności języka słowackiego jako jednego z języków słowiańskich. W zakresie morfologii, fonetyki i ortografii za pożądane uznawano stosowanie tzw. uzusu Macierzy, ewentualnie kodyfikacji S. Cambela po poprawkach, które wprowadził J. Škultéty (Kačala, Krajčovič, 2006, s. 131–132). Ponieważ w szkołach i urzędach obowiązywała kodyfikacja z *Pravidiel slovenského pravopisu*, powstała pewna dwoistość w używaniu języka literackiego. Odmiana mówiona mogła rozwijać się też na scenach profesjonalnych, chociaż w Słowackim Teatrze Narodowym, który powstał już w 1919 roku, na początku grano tylko po czesku (ibid., s. 134–135).

Kolejnym etapem jest okres funkcjonowania pierwszej samodzielnej Republiki Słowackiej w latach 1939–1945. Badania naukowe i zespołowe nad językiem słowackim zaczynają być prowadzone w Instytucie Językoznawstwa Słowackiej Akademii Nauk i Sztuk (Jazykovedný ústav Slovenskej akadémie vied a umení), który powstał w 1943 roku, przy czym badania te mogły być kontynuacją wcześniejszych, prowadzonych w Macierzy Słowackiej (ibid., s. 157).

Głównie po roku 1939 pojawiają się próby usunięcia elementów obcych z języka słowackiego oraz dążenia do czystości językowej określane mianem puryzmu. Impulsem dla tego typu działań był brak zgody większej części inteligencji na forsowanie idei jednolitego narodu i języka czechosłowackiego, głównie po wydaniu wspomnianych *Pravidiel slovenského pravopisu* z roku 1931. Celem tego nurtu było konsekwentne przestrzeganie uzusu Macierzy w obrębie ortografii, fonetyki i morfologii, rozwijanie leksyki za pomocą rodzimych technik słotwórczych i usunięcie nefunkcjonalnych zapożyczeń czeskich i niemieckich (Krajčovič, Žigo, 2006, s. 222–223).

2.2.7. Język literacki współcześnie

W roku 1940 wydano nowe *Pravidlá slovenského pravopisu*, które kontynuują rozstrzygnięcia ortograficzne poprzednich prawideł z roku 1931, w nowym wydaniu uszczegółowiono jednak głównie zasady pisowni większości słów zgodnie z wymową i pisowni znaku długości w słowach zapożyczonych. Poprawki te dążyły do wzmocnienia uzusu Macierzy (Kačala, Krajčovič, 2006, s. 159).

W okresie wznowionego państwa czechosłowackiego po roku 1945, wydano trzecie *Pravidlá slovenského pravopisu* (1953), które oznaczały wzmocnienie dominującej w słowackim języku literackim fonetycznej zasady ortograficznej. Z najważniejszych zmian zawartych w tym opracowaniu należy wskazać: (1) ujednolicenie form l.mn. czasu przeszłego do jednej formy *robili* (wbrew ówczesnej pisowni *chlapi robili – ženy robily*); (2) uproszczenie pisowni prefiksów *s-*, *z-* i ich postaci wokalizowanych według wymowy; (3) wprowadzenie pisowni przyimków *s*, *z* i ich postaci wokalizowanych według rekcji z przypadkiem (przyimek *z* utrwalił się jako przyimek dopełniaczowy, a *s* jako narzędnikowy); (4) uproszczenie i ujednolicenie pisowni długości samogłosek w słowach zapożyczonych i obcego pochodzenia według wymowy. Niektóre wyjątki, które zostały w tym wydaniu prawideł, usunięto w roku 1968 (ibid., s. 168–169).

W okresie przed powstaniem nowoczesnej samodzielnej Republiki Słowackiej w 1993 roku wyszło nowe wydanie *Pravidiel slovenského pravopisu* (1991), w którym zostają wzmocnione niektóre typowe cechy języka literackiego, np. przestrzeganie prawa rytmicznego w morfologii i słowotwórstwie. Tą ścieżką podąża również drugie i trzecie, uzupełnione i poprawione wydanie *Pravidiel slovenského pravopisu* z roku 1998 i 2000 (ibid., s. 212). Czwarte, niezmiennione wydanie jest z roku 2013.

2.2.8. Rozwój ortofonii słowackiej od XX wieku

Autorem jednej z pierwszych prac ortofonicznych o języku słowackim jest, paradoksalnie, czeski lingwista Bohuslav Hála. Jego praca *Základy spisovné výslovnosti slovenské a srovnání s výslovností českou* została opublikowana w 1929 roku. W 1934 roku na łamach czasopisma *Slovenská reč* Ľudovít Novák opublikował on podstawowe zasady ortofonii słowackiej w tekście *K základom slovenskej ortoepie* (s. 42–65).

W roku 1953 wydano kolejną pracę ortofoniczną, pod tytułem *Slovenská výslovnosť*, a jej autorem był J. Stanislav (Král, 2009, s. 13). Powstała ona na podstawie mowy scenicznej. Sam autor pisze, że adresuje ją przede wszystkim do ludzi teatru, ale też filmu, radia itd., a także innych instytucji, które mają wpływać na ludzką mowę (Stanislav, 1953, s. 13). Publikacja zawiera inwentarz słowackich dyftongów, który jest znany w języku współczesnym, tj. *ia*, *ie*, *iu* a *ô*.

W roku 1965 zostają wydane skrypty akademickie autorstwa Záborského, pt. *Výslovnosť a prednes*, a w roku 1969 *Atlas slovenských hlások* (autorzy: J. Dvončová, G. Jenča, Á. Král), który miał być m.in. „solidnym wsparciem dla każdego, kto potrzebuje podstawowych

informacji o poprawnej wymowie⁷⁵ (s. 8). Trzonem pracy jest opis artykulacji słowackich głosek.

Kodyfikacja poprawnej wymowy po wielu cząstkowych pracach zaczęła nabierać charakteru syntetyzującego w pracy *Príručný slovník slovenskej výslovnosti* w latach 1979–1982 autorstwa Ábela Kráľa (Krajčovič, Žigo, 2006, s. 234). Ale jeszcze w 1952 roku zaczęto pracować nad kodyfikacją poprawnej wymowy również w Instytucie Językoznawstwa im. Ľudovíta Štúra, gdzie odrębna komisja ortofoniczna otworzyła przestrzeń do dyskusji o podstawowych regułach wymowy w języku słowackim. Niektóre z tych reguł uwzględniono w trzecim wydaniu *Pravidiel slovenského pravopisu* (1953). Ważnym krokiem do wydania pierwszej oficjalnej pracy kodyfikującej poprawną wymowę było powstanie nowej komisji ortofonicznej w 1972 roku, która podstawą swoich prac uczyniła publikację Á. Kráľa, opartą na obszernym studium budowy dźwiękowej języka słowackiego. Materiał ten był przedmiotem szczegółowej dyskusji, w której aktywnie uczestniczyli zarówno językoznawcy ze wszystkich ośrodków lingwistycznych i słowackich szkół wyższych, jak i opinia publiczna. Ostatecznie, w roku 1984 wydano nakładem Słowackiego Wydawnictwa Pedagogicznego (Slovenské pedagogické nakladateľstvo) *Pravidlá slovenskej výslovnosti* autorstwa Á. Kráľa. Komisja ortofoniczna Instytutu Językoznawstwa Ľ. Štúra Słowackiej Akademii Nauk, odpowiedzialna za ich treść, pracowała w następującym składzie: Ján Horecký, Gejza Horák, Ábel Kráľ, Eugen Pauliny, Štefan Peciar, Jozef Ružička, Ján Sabol i Viliam Záborský (Kráľ, 1984, s. 9–10). W niezmienionej postaci dzieło to wznowiono w latach 1988 i 1996 (Kráľ, 2009, s. 13). W 2005 roku w Macierzy Słowackiej ukazało się wydanie poprawione i uzupełnione. Nie zawierało jednak oświadczenia Ministerstwa Kultury o wartości kodyfikacyjnej tej publikacji, mimo zawartej we wstępie deklaracji autora, że publikacja „wkracza w przestrzeń kodyfikacyjną”⁷⁶ (Kráľ, 2005, s. 15). Dlatego też jako problematyczna jawi się wartość kodyfikacyjna tej publikacji. Informację o statusie kodyfikacyjnym mają natomiast *Pravidlá slovenskej výslovnosti* wydane również przez Macierz Słowacką w 2009 roku. W obu pracach podkreśla się indywidualne autorstwo Á. Kráľa i stwierdza, że „autor miał tego świadomość. Dlatego ostrożnie i odpowiedzialnie oceniał każdą zmianę wobec pierwotnej i wciąż obowiązującej kodyfikacji”⁷⁷ (Kráľ, 2005, s. 15 i Kráľ, 2009, s. 15). *Pravidlá slovenskej*

⁷⁵ Oryg.: „spoľahlivou oporou pre každého, kto potrebuje základné údaje o spisovnej výslovnosti”.

⁷⁶ Oryg.: „vstupujú do kodifikačného priestoru”.

⁷⁷ Oryg.: „autor si to uvedomoval. Preto veľmi opatrne a zodpovedne posudzoval každú zmenu oproti pôvodnej a stále platnej kodifikácii”.

výslovnosti w wydaniu z 2009 roku są nadal obowiązującą publikacją w zakresie wymowy słowackiej.

2.3. Historia kodyfikacji wymowy polskiej

Milena Hebal-Jezierska

2.3.1. Początki kodyfikacji wymowy polskiej

Myśl normatywna zaczęła odgrywać istotną rolę w opisach polszczyzny dopiero w XIX wieku (Siuciak, 2020, s. 11 za Bajerową, 1977). Tendencja do porządkowania polszczyzny natomiast nasiliła się po odzyskaniu niepodległości. Jak twierdzi M. Siuciak (2020, s. 13), wynikało to z potrzeby zmniejszenia różnic regionalnych pomiędzy dawnymi zaborami i dotyczyło przede wszystkim ortografii. Warto jednak zauważyć, że w tym czasie narodziła się również potrzeba uporządkowania zasad wymawianiowych. Zanim jednak do tego doszło, należy wspomnieć o pierwszych pracach dotyczących polskiej fonetyki. B. Wierzchowska (1980, s. 20 za Jastrzębską-Golonką, 2004, s. 252) za prekursorów polskiej nauki o głosce uważa Jana Siestrzyńskiego, autora publikacji *Teoria i mechanizm mowy* (1820), oraz Józefa Mrozińskiego, twórcę *Pierwszych zasad gramatyki polskiej* (1822), w której to pracy znajdziemy informacje na temat wymowy polskiej i stosunku pisowni do wymowy. O zagadnieniach fonetycznych zawartych w opracowaniach okresu międzywojennego można przeczytać u D. Jastrzębskiej-Golonki (2004). Niezwykle istotne dla podwalin fonetyki są również ogólne prace J. N. Baudouina de Courtenay oraz *Szkic wymowy* (1910) Jana Rozwadowskiego (Bryzek 1975). Publikacja J. Rozwadowskiego jest uznawana za pierwszy naukowy opis sposobu wymawiania głosek (Szober, 1935). Warto również wymienić dwie prace Juliusza Tennera: *Estetykę żywego słowa* (1904), *Technikę żywego słowa* (1906), oraz tłumaczenie książki Ottona Jespersena *Najlepsza wymowa* (Kamińska, 2020, s. 100). Za głównego **twórcę i kodyfikatora polskiej fonetyki** uważa się jednak **Tytusa Benniego** (1877–1935), który w przeciwieństwie do poprzedników skoncentrował się właśnie na fonetyce, a jego pierwsze prace postawiły go od razu w rzędzie wybitnych fonetyków (Bryzek, 1975, Słoński, 1936). Jako największe osiągnięcie T. Benniego w zakresie fonetyki wskazuje się publikację pt. *Opis fonetyczny języka polskiego*, zamieszczoną w 1915 i 1923 roku w II tomie *Encyklopedii polskiej* oraz w *Gramatyce języka polskiego* PAU (1923), a także wydaną przez Ossolineum w 1959 i 1962 roku pod zmodyfikowanym tytułem jako *Fonetyka opisowa języka polskiego. Z obrazami głosek polskich podług M. Abińskiego*. Praca ta jest uważana za pierwszą pokazującą całokształt charakterystyki opisu fonetycznego języka polskiego, ujętą w formie podręcznikowej (Bryzek, 1975).

Początki kodyfikacji wymowy polskiej wydają się w świetle współczesnej tradycji normatywnej niespotykane. Kodyfikacja wymowy polskiej była inicjatywą oddolną, wynikała z potrzeb środowiska aktorskiego, które odczuwało niedostatek ustaleń wymawianiowych. W 1922 roku **Związek Artystów Scen Polskich** (dalej: ZASP) **zwrócił się do językoznawców** z prośbą o pomoc w ustaleniu zasad wymowy polskiej⁷⁸. Taka sytuacja wynikała zarówno z podejścia językoznawców do poprawności językowej, jak i częściowo z naśladowania rozwiązań niemieckich. Jak pisze T. Benni (1924, s. 4), ortoepia, w tym ortofonia, nie była wtedy uznana za zagadnienie naukowe: „Nie jest zadaniem nauki dawanie wskazówek postępowania”. Do zadań nauki należała wówczas obserwacja rzeczywistości i jej opis. Taka postawa językoznawców miała odzwierciedlenie w braku norm, którymi mogliby się kierować aktorzy. Potwierdza to relacja T. Benniego (1924, s. 5) ze spotkania ze Związkiem Artystów Scen Polskich: „Poznałem artystów z różnych dzielnic polskich i widziałem silne odczucie potrzeby wprowadzenia jakichś jednolitych norm wymowy na wszystkich scenach polskich. Co do tego nie było żadnych wątpliwości, żądano ścisłych norm i przepisów”. Tak jak wspomniałam wcześniej, nie bez znaczenia również były ustalenia normy wymowy w Niemczech, na których w znacznej mierze wzorowali się aktorzy i naukowcy. Norma wymawianiowa w Niemczech powstała wskutek współpracy językoznawców oraz przedstawicieli teatrów⁷⁹. W 1897 roku jeden z profesorów uniwersyteckich wraz z przedstawicielem teatrów berlińskich zwrócili się do związku aktorów i związków filologów o ustalenie norm wymawianiowych. Została powołana komisja składająca się z filologów i dyrektorów teatrów, natomiast same ustalenia norm wymowy poczynili językoznawcy na podstawie obserwacji mowy scenicznej. Ustalona wymowa obowiązywała później w teatrach, jak również w innych kręgach, np. szkolnych.

W przypadku wymowy języka polskiego sytuacja wyglądała bardzo podobnie. Wydarzenia, które wówczas miały miejsce, opisują w swoich publikacjach T. Benni (1924, 1926), Z. Klemensiewicz (1930), B. Dunaj (2016). Na prośbę ZASP-u Tytus Benni w 1923 roku wygłosił referat dotyczący ortofonii polskiej, a następnie wydał w 1924 roku książkę zatytułowaną ***Ortofonja polska***⁸⁰. *Uwagi o wzorcowej wymowie dla artystów, nauczycieli i wykształconego ogółu polskiego*. Publikacja ta stała się następnie podstawą prac nad prawidłami wymowy polskiej (Dunaj, 2016, s. 22). W 1924 roku ZASP zaproponował współpracę Towarzystwu Miłośników Języka Polskiego. Na podstawie publikacji wydawanych

⁷⁸ O kodyfikacji polskiej wymowy pisał B. Dunaj (2016, s. 21–31).

⁷⁹ O sytuacji niemieckiej pisze T. Benni (1924, s. 11).

⁸⁰ Pisownia oryginalna.

podczas tworzenia projektu zasad wymawianiowych współpraca między gronem aktorskim a językoznawczym przebiegała bardzo ściśle. Podobnie jak w Niemczech została powołana **komisja sześciu** składająca się 3 językoznawców i 3 aktorów. Jej ustalenia były następnie konsultowane z szerszą publicznością aktorską i językoznawczą. Komisja sformułowała 5 tez ogólnych, ponadto ustaliła 13 zasad. Tezy ogólne były w pewnym stopniu podobne do tez sformułowanych przez niemieckich naukowców (por. Benni, 1924).

Następnie na **drugim zjeździe nauczycielstwa teatralnego** i na Walnym Zjeździe Delegatów ZASP zostały uchwalone zasady wymowy polskiej (Dunaj, 2016, s. 22). Miało to miejsce w 1926 roku. Jak ważny był głos środowiska aktorskiego, może świadczyć choćby fakt, że część zasad, choć niewielka, wzbudziła taki sprzeciw, że nie zostały uchwalone. Chodziło o jednaką wymowę głosek będących fonicznymi ekwiwalentami liter *ch* i *h* (w pozycji niezależnej), wariantywność w zakresie deklinacji przymiotnikowej, brak nosowości w grupach zapisywanych jako *-ęł*, *-ął* oraz dwupoziomowość normy scenicznej (potoczna i podniosła). A zatem uchwalono w tych miejscach, że należy bezwzględnie rozróżniać w mowie głoski mające w piśmie realizację *ch* i *h*, uwzględnić lekką nosowość przy wymawianiu grup głosekowych zapisywanych jako *-ęł*, *-ął*, w deklinacji przymiotnikowej uwzględnić wyłącznie wymowę końcówek jako *[-ym]*, *[-emi]* oraz uznać jednopoziomową normę wymowy scenicznej – „zawsze staranną” (Benni, 1926, s. 166-167).

Historia ustaleń polskiej wymowy scenicznej wraz z jej zasadami została opublikowana w artykule T. Benniego **Polska wymowa sceniczna**, wydanym w czasopiśmie „Język Polski” nr 5/1926. Autor przedstawia tezy, które są istotne z punktu widzenia wymowy. Podkreśla, że źródłem zasad wymowy nie może być pisownia, ale tradycyjna wymowa inteligencji polskiej. Można ją znaleźć u dobrych artystów scenicznych i innych. Zaznacza, że językoznawca nie jest sędzią w tej sprawie; jest nim naród. Do zadań językoznawcy natomiast należy ustalenie metodami ścisłymi wymowy polskiej, uświadamianie narodowi, jak ważna jest wymowa, oraz dostarczenie materiału do dyskusji (Benni, 1926, s. 162). Norma sceniczna ma swoje granice. Można poza nią wykraczać, jeśli wymaga tego interpretacja artystyczna. T. Benni postuluje wprowadzenie zajęć z wymowy dla adeptów sztuki aktorskiej. Uważa, że norma szkolna nie powinna być równa normie scenicznej.

Językoznawcy świadomi różnic między wymową sceniczną a szkolną postanowili opracować zasady wymawianiowe dla szerszego grona zainteresowanych. Ich opracowaniem zajęli się Z. Klemensiewicz, J. Łoś i K. Nitsch (Dunaj, 2016, s. 22). Przyjęli jednak podobny tryb postępowania polegający na dyskusjach nad proponowanymi zasadami. W 1928 roku został opublikowany w czasopiśmie „Język Polski” nr 1/1928 artykuł pt. **Projekt prawideł**

poprawnej wymowy polskiej. Autorzy prosili o nadsyłanie uwag do swojej propozycji, a zatem i w tym wypadku dopiero po konsultacjach zostają opublikowane pierwsze prawa wymowy polskiej przeznaczone dla szerszej publiczności. Jak pisze B. Dunaj (2016, s. 22), dopiero po zapoznaniu się z nadesłanymi uwagami ostateczne ustalenia sformułowali T. Benni, Z. Klemensiewicz, K. Nitsch i J. Rozwadowski, natomiast prawa zostały przygotowane przez Z. Klemensiewicza (1930).

2.3.2. Publikacje dotyczące wymowy polskiej

Publikacje dotyczące wymowy można podzielić na: prawa wymowy polskiej, słowniki wymowy polskiej, słowniki poprawnej polszczyzny, słowniki języka polskiego, podręczniki do fonetyki i fonologii języka polskiego, książki do nauki wymowy, podręczniki dla cudzoziemców uczących się języka polskiego jako obcego, podręczniki i poradniki dotyczące kultury języka polskiego, inne publikacje zawierające zasady wymowy polskiej ujęte kompleksowo lub przedstawiające pojedyncze zagadnienie fonetyczne.

2.3.2.1. Prawa wymowy polskiej

Dla polszczyzny zostały opublikowane *Prawa poprawnej wymowy polskiej* autorstwa Z. Klemensiewicza oraz *Zasady poprawnej wymowy polskiej* W. Doroszewskiego i B. Wieczorkiewicza (1947).

Pierwszą publikacją poświęconą tylko wymowie są, wspomniane już, *Prawa poprawnej wymowy polskiej* autorstwa Z. Klemensiewicza, wydane w 1930 roku. Doczekały się one wielu wydań, które w znacznej mierze powielają treść zawartą w pierwszym z nich. Pewne modyfikacje wprowadził Z. Klemensiewicz do wydania czwartego na podstawie obserwacji rzeczywistości (Dunaj, 2016, Klemensiewicz, 1964). Poczynione obserwacje nie były jednak tak szeroko konsultowane jak zagadnienia wprowadzone do wydania pierwszego. Warto również wspomnieć o wydaniu *Prawideł...* z 1995 roku, czyli po śmierci Z. Klemensiewicza. Zostały tu wprowadzone przez S. Urbańczyka dwa uzupełnienia w zasadach wymawianiowych oraz został dodany wstęp dotyczący głosek polskich. Wszystkie wydania Klemensiewiczowskich prawideł wymowy polskiej są publikacjami liczącymi w zależności od wydania od 30 do 62 stron. Składają się z krótkiej historii normy wymawianiowej, omówienia zasad poprawnej wymowy oraz minisłowniczka zawierającego wyrazy, które zdaniem autora/redaktora mogą nastręczać trudności fonetyczne użytkownikom języka polskiego. Wadą *Prawideł...* jest powielanie treści dostępnych w starszych wydaniach (również zjawisk językowych uznanych za przeżytek już w pierwszym wydaniu), omawiania

tych samych zjawisk językowych, brak wyjaśnienia problematyki związanej z nową, często obcą leksyką. Nie ma słowa o przeprowadzanych konsultacjach, ankietach itp. Jedynie w czwartym wydaniu jest wzmianka na temat modyfikacji związanych ze zmianą rzeczywistości językowej. Reasumując, *Pravidła poprawnej wymowy polskiej* są już publikacją nieaktualną.

W 1947 roku W. Doroszewski i B. Wieczorkiewicz wydali *Zasady poprawnej wymowy polskiej* (ze słowniczkiem). W pracy tej wykorzystali ustalenia przedwojennej komisji (Dunaj, 2016, s. 23).

2.3.2.2. Słowniki

Następnymi ważnymi publikacjami z punktu widzenia normatywizacji ortofonii są słowniki. Słowniki ogólne języka polskiego oraz słowniki poprawnej polszczyzny zawierają w niektórych miejscach informację na temat wymowy poszczególnych wyrazów, ale nie są w całości poświęcone tej tematyce. Dla polszczyzny zostały wydane zaledwie dwa słowniki, które dotyczą wyłącznie zagadnienia wymowy. Jest to *Słownik wymowy polskiej* PWN wydany w 1977 roku, napisany pod redakcją M. Karasia i M. Madejowej, oraz *Podręczny słownik poprawnej wymowy polskiej* wydany w 1990 oraz w 1993 roku, pod redakcją W. Lubasia i S. Urbańczyka. Wymienione słowniki wymowy nie są aktualne i zostały skrytykowane przez wielu językoznawców. Na błędy wskazywali m.in.: Z. Kurzowa, 1979, Z. Saloni, 1982, M. Madejowa, 1992, M. Osowicka, 2000 (Wiatrowski, 2015, s. 499).

Wymienionym słownikom zarzuca się przede wszystkim brak oparcia rozstrzygnięć poprawnościowych na badaniach, poleganie na poczuciu językowym autorów, niezgodność niektórych rozstrzygnięć z dostępnymi wówczas badaniami (Dunaj, 2016, s. 23, Wiatrowski, 2015, s. 499). *Słownik wymowy polskiej* PWN jest dodatkowo krytykowany za transkrypcję międzynarodową, która nie jest stosowana w Polsce i utrudnia odbiór komunikacyjny użytkownikowi. Krytyce poddaje się tu również uznanie za poprawną synchronicznej wymowy odpowiedników *ą* i *ę* występujących przed głoskami szczelinowymi w śródgłosie oraz w wygłosie (Wiatrowski, 2015, s. 498, Dukiewicz, 1995, s. 32, Lorenc, 2016, s. 58)⁸¹. P. Wiatrowski (2015, s. 498) ponadto zarzuca upowszechnianie błędów wymawianiowych przy zalecaniu wymowy samogłosek nosowych przed zmiękczonego *l* i niezgłoskotwórczym *u*. W *Podręcznym słowniku poprawnej wymowy polskiej*, jak twierdzi P. Wiatrowski, autorzy powtarzają nieprawdziwe informacje o podwójnej wymowie połączeń spółgłoski bezdźwięcznej

⁸¹ H. Koneczna (1934), L. Dukiewicz (1967), B. Wierchowska (1966), M. Steffen-Batogowa (1975) potwierdzają tu wymowę asynchroniczną (Wiatrowski, 2015, s. 496).

oraz litery ortograficznie zapisywanej jako w. Chodzi o możliwość wymowy [kv] obok [kf]. P. Wiatrowski powołuje się tu na badania M. Witaszek-Samborskiej (1985, s. 94), która wykazała, że cecha ta jest w zaniku. Krytykuje również informacje dotyczące realizacji fonicznej litery *ń*, która w przypadku wystąpienia po samogłosce, a przed afrykatami twardymi i spółgłoskami zwarto-wybuchowymi miałyby kodować rozsuniecie artykulacyjne.

P. Wiatrowski (2015, s. 498) zwraca uwagę na to, że zalecenia poprawnościowe zawarte w obydwu słownikach różnią się. Jako przykład podaje odmienne zalecenia w stosunku do wymowy form dopełniacza liczby pojedynczej rzeczowników typu *kwestia, partia, kopia*.

Rozstrzygnięcia normatywne dotyczące ortofonii można również znaleźć w słownikach poprawnej polszczyzny przy konkretnych wyrazach mogących według autorów nastręczać trudności w poprawnej wymowie. Słownikiem najbardziej aktualnym jest *Wielki słownik poprawnej polszczyzny* pod redakcją A. Markowskiego, wydany w 2001 r. (wznawiany w następnych latach).

2.3.2.3. Podręczniki do fonetyki i fonologii

Podręczniki do fonetyki i fonologii raczej nie zawierają wszystkich zasad wymowy polskiej. Niemniej jednak można z nich zaczerpnąć wiedzę na temat artykulacji poszczególnych głosek oraz ważniejszych procesów zachodzących w grupach głoskowych (np. o asymilacjach). Bardzo istotną rolę podręczniki pełnią pod względem przedstawienia najnowszych badań.

Ze starszych, ale ważnych dla dziejów polskiej fonetyki trzeba wymienić już wspomnianą książkę T. Benniego *Fonetyka polska z obrazkami polskich głosek* Albińskiego (1964), M. Dłuskiej *Fonetyka polska: artykulacja głosek polskich* (1981), B. Wierzchowskiej *Wymowa polska* (1971), *Fonetyka i fonologia języka polskiego* (1980), L. Dukiewicz i I. Sawickiej (1995) *Fonetyka i fonologia* (*Gramatyka współczesnego języka polskiego*, pod red. H. Wróbla). Prace zawierające wyniki badań fonetycznych, często wykorzystywanych również w dydaktyce uniwersyteckiej, to m.in. publikacje M. Steffen-Batogowej *Automatyzacja transkrypcji fonematycznej tekstów polskich* (1975) oraz H. Konecznej i W. Zawadowskiego *Przekroje rentgenograficzne głosek polskich* (1951).

Z nowszych publikacji stanowiących kanon współczesnych lektur językoznawczych trzeba wymienić przed wszystkim podręcznik D. Ostaszewskiej, J. Tambor *Fonetyka i fonologia współczesnego języka polskiego* (1988), M. Wiśniewskiego *Zarys fonetyki i fonologii współczesnego języka polskiego* (2000).

Niezmiernie ważną książką jest publikacja B. Dunaja *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Część 1. Fonetyka i fonologia* (2015). Niestety, praca ta jest trudno dostępna; brakuje jej nawet w bibliotekach polonistycznych.

Ponadto warto wymienić również skrypt dla studentów: *Fonetyka i fonologia języka polskiego* A. Rosińskiej-Mamej (2014) oraz *Fonetyczny i fonologiczny opis współczesnej polszczyzny* A. Dyszaka, E. Laskowskiej, M. Żak-Święcickiej (1997).

Podręczniki do fonetyki i fonologii nie są jednak wolne od przestarzałych informacji. Píše o tym A. Lorenc (2016, s. 20). Krytykuje ona przede wszystkim powielanie informacji ze starszych publikacji, które jest najczęściej efektem braku nowych badań, korzystania w niektórych opracowaniach z rentgenogramów wykonanych przed wojną.

2.3.2.4. Książki do nauki wymowy

Książki do nauki wymowy są najczęściej pisane przez logopedów lub nauczycieli techniki wymowy uczących przyszłych aktorów, wokalistów, księży. Zawierają przede wszystkim opis artykulacji konkretnych głosek i grup głoskowych oraz ćwiczenia. Niska świadomość Polaków co do potrzeby ćwiczenia wymowy sprawia, że książki te mają ograniczony krąg odbiorców. Sięgają po nie logopedzi, nauczyciele wymowy scenicznej, nauczyciele języka polskiego jako obcego. W Polsce, w przeciwieństwie do Czech i Słowacji, program studiów filologii polskiej czy pedagogiki nie zawiera zajęć z praktycznej ortofonii. Zajęcia z praktycznej wymowy są przewidziane na kierunkach kształcących aktorów i logopedów, księży. Kursy ortofoniczne są również organizowane dla dziennikarzy telewizyjnych i radiowych. Ostatnio więcej uwagi poświęca się wymowie jako elementowi autoprezentacji. Tego typu zajęcia organizowane przez logopedów lub aktorów są skierowane do osób występujących publicznie.

Z ważniejszych pozycji warto tu wymienić przede wszystkim publikacje B. Toczyskiej, logopedy oraz nauczyciela techniki i estetyki wymowy, np. *Elementarne ćwiczenia dykcji* (2000), *Kama makaka ma! Wprawki dykcyjne* (1992), *Sarabanda w chaszczach* (1997), *Łamańce z dedykacją* (1998), *Ruch w głosie. Ćwiczenia nie tylko dla dziennikarzy* (2021), oraz książkę A. Majewskiej-Tworek *Szura, szumi i szeleści. Ćwiczenia fonetyczne nie tylko dla cudzoziemców* (2010). Najnowszą publikacją z zakresu logopedii artystycznej jest książka *Logopedia artystyczna* (2020), pod redakcją B. Kamińskiej i S. Milewskiego. Wariantywność polskiej mowy scenicznej opisał P. Nowakowski (1997) w książce pod takim tytułem.

Z pozycji już nieaktualnych, ale istotnych z punktu widzenia historii, należy wspomnieć książkę skierowaną do nauczycieli, wydaną w 1986 roku, *Poradnik fonetyczny dla nauczycieli*,

autorstwa B. Rocławskiego, oraz wydane w 1975 roku *Podstawy polskiej wymowy scenicznej* D. Michałowskiej.

Z aktualnych publikacji skierowanych do cudzoziemców oraz nauczycieli języka polskiego jako obcego należy wymienić *Głoski polskie* (2014) M. Maciołka i J. Tambor oraz *Znajdź z polskim wspólny język. Fonetyka w nauczaniu języka polskiego jako obcego. Poradnik metodyczny* (2016), M. Biernackiej, B. Karczmarchuk *Wymowę polską z ćwiczeniami*, J. Stanek *Fonetykę – polski w praktyce*.

Publikacje logopedów oraz nauczycieli języka polskiego jako obcego niebędących zarazem językoznawcami są doskonałe jako materiał praktyczny do wykorzystania na zajęciach, podczas których ćwiczy się artykulację poszczególnych głosek, grupy głoskowe itp. Co do opisów teoretycznych jednak należy zachować rozwagę, bo zdarzają się w nich błędy merytoryczne, np. w książce J. Stanek (2020) jest podana błędna realizacja foniczna liter *q* i *ę* występujących w śródgłosie. Podobnie w książce B. Karczmarchuk (2012) można znaleźć informację o synchronicznej realizacji fonetycznej tych liter, choć autorka w przypisie zaznacza, że najnowsze badania dowodzą asynchronicznej wymowy głosek zapisywanych jako *q* i *ę* występujących przed głoską szczelinową.

W niektórych przypadkach (np. w *Głoskach polskich*) wybrane zagadnienia fonetyczne są podane w sposób uproszczony (realizacja foniczna liter *q* i *ę*). Dla zainteresowanych jest tam również podana wersja nieuproszczona.

2.3.2.5. Inne publikacje dotyczące wymowy polskiej

Z innych publikacji dotyczących wymowy polskiej warto wymienić publikacje dotyczące kultury języka polskiego. Należy tu podkreślić, że są one tylko częściowo poświęcone problematyce wymowy. Przykładem może być tu książka T. Karpowicza *Kultura języka polskiego. Wymowa, ortografia, interpunkcja* (2018) oraz poradniki, np. *Poradnik profesora Markowskiego*. Do najnowszych publikacji zawierających skodyfikowane zasady wymowy polskiej trzeba zaliczyć artykuły B. Dunaja (2003, 2004, 2006) publikowane w czasopiśmie „Język Polski”. Zasady przedstawione w tych artykułach zostały przyjęte przez członków Komisji Kultury Języka Polskiego Komitetu Językoznawstwa (PAN) (Więcek-Poborczyk, 2014, s. 51). Ponadto wychodzą artykuły naukowe dotyczące poszczególnych zagadnień fonetycznych. Na szczególną uwagę zasługuje praca A. Lorenc (2016), pt. *Wymowa normatywna polskich samogłosek nosowych i spółgłosek bocznej*. Autorka na podstawie fonetycznych badań eksperymentalnych określa artykulację poszczególnych głosek,

rozprawiając się tym samym z przestarzałymi informacjami zawartymi w wielu publikacjach. Wyniki jej pracy przedstawiam w rozdziale dotyczącym zasad wymowy.

Z innych książek warto wspomnieć tu pozycję I. Więcek-Poborczyk *Normy wymawianiowe polszczyzny a wariantywność wymowy* z 2014 roku.

Niestety, brakuje jednego kompleksowego źródła, które mogłoby być pomocą dla użytkowników języka i zawierałoby najnowszy stan badań. O potrzebie nowego słownika wymowy czy chociażby kompleksowego opracowania pisze wielu językoznawców (np. Dunaj, 2001, s. 24, Wiatrowski, 2015, s. 503). Wiatrowski twierdzi, że nowy słownik powinien być oparty na badaniach eksperymentalnych, kwalifikatory oznaczające częstość powinny odzwierciedlać liczby.

Wariantywność form wymawianiowych powinna być opisana z uwzględnieniem wariantów geograficznych, chronologicznych, sytuacyjnych i stylistycznych, a także hiperpoprawnych.

Warto zwrócić uwagę na zjawiska językowe, które były poruszane w pierwszych i następnych opracowaniach fonetycznych. Niezmiernie ciekawa jest również ich ewolucja.

2.3.3. Zjawiska fonetyczne poruszane w prawidłach wymowy polskiej oraz słownikach poprawnej wymowy (wybrane zagadnienia)

2.3.3.1. Zanik samogłosek pochyłonych

Samogłoski pochyłone to już zagadnienie nieaktualne we współczesnej polszczyźnie ogólnej. Są to samogłoski, znane z historii języka polskiego, które wymawiało się ze zwężeniem jamy ustnej. W wydaniu z 1930 roku Z. Klemensiewicz twierdzi, że wymowa samogłosek pochyłonych, które istniały w historii języka polskiego, to „przeżytek starej, dobrej tradycji”. Jak tłumaczy autor, wymowa samogłoski *e* zbliża się do wymowy samogłoski *i* lub *y*. O ile jeszcze wtedy Z. Klemensiewicz dopuszczał tę artykulację w wymowie szkolnej, o tyle w scenicznej już nie. Ta sama treść widnieje w następnych wydaniach, włącznie z wydaniem z 1995 roku, choć inne opracowanie dotyczące wymowy polskiej, tj. *Podręczny słownik poprawnej wymowy polskiej* (1993), nie porusza już tego zagadnienia. Natomiast w *Słowniku wymowy polskiej* PWN pod redakcją M. Karasia i M. Madejowej (1977) można znaleźć informację, że pochyłone *e* zostało całkowicie usunięte z polszczyzny. W aktualnych publikacjach nie poświęca się temu tematowi miejsca.

2.3.3.2. Zanik wahań w wymowie końcówek narzędnika i miejscownika -ym, -em, -ymi, -emi u przymiotników, zaimków, liczebników porządkowych i imiesłowów przymiotnikowych

Powyższe zagadnienie jest opisywane właściwie w niezmienny sposób w *Prawidłach poprawnej wymowy polskiej* Z. Klemensiewicza, chociaż wydaje się, że sytuacja od 1930 roku uległa zmianie. Drobną różnicą jest zauważalna w wydaniu z 1995 roku, w którym czytamy, że są tu wahania w wymowie; niektórzy wymawiają tu stale lub niekiedy [-em], [-emi]. Od pierwszej normatywizacji w obu typach wymowy pozostawia się wybór co do stosowania końcówek [-ym/-im], [-em]. Zarówno w wymowie scenicznej, jak i szkolnej dopuszcza się swobodę rozróżnienia w narzędniku i miejscowniku l.p. -ym, -im, -em albo też używania tu wyłącznie postaci -ym. Za błąd natomiast uważa się łączenie końcówki -em z rzeczownikiem rodzaju męskiego, np. *dobrem człowiekiem*. W l.mn. można wymawiać [-ymi, -imi, -emi], choć piszemy tylko -ymi, -imi.

2.3.3.3. Zanik w opisach różnicy w wymowie głosek będących ekwiwalentami fonicznymi liter *ch* i *h*

Przed wojną istniało przekonanie, szczególnie w środowisku aktorskim, że wymowa izolowanej głoski będącej ekwiwalentem fonicznym litery *h* jest dźwięczna, a litery *ch* – bezdźwięczna. T. Benni (1924, s. 44) twierdzi, że teoria ta oparta jest na pisowni. Z jego obserwacji wynika, że nie ma różnicy w wymowie wyrazów zawierających *h* i *ch*, a obydwie litery są w pozycjach niezależnych realizowane jako głoska bezdźwięczna. B. Dunaj (2001, s. 69) twierdzi nawet, że *h* w pozycjach niezależnych nigdy nie było dźwięczne w mowie ogólnopolskiej. Była to zawsze wymowa regionalna. Niemniej jednak przekonanie przedwojennego środowiska aktorskiego, że obie litery są inaczej realizowane w mowie, było tak silne, że aktorzy sprzeciwili się zapisowi zaproponowanemu przez komisję sześciu (Benni, 1926, s. 167), który zrównywał realizacje głoskowe *h* i *ch* w pozycjach niezależnych. Był to jeden z niewielu zapisów, których nie uchwalono na II zjeździe nauczycielstwa teatralnego. Z. Klemensiewicz w *Prawidłach poprawnej wymowy polskiej* z 1930 roku twierdzi, że ekwiwalenty foniczne liter *h* i *ch* wymawiamy jednakowo bezdźwięcznie, jeśli nie dochodzi do asymilacji dźwięczności. W pozostałych wydaniach *Prawideł...* oraz w *Słowniku wymowy polskiej* z 1977 roku znajdujemy tę samą informację. Natomiast w *Podręcznym słowniku poprawnej wymowy polskiej* z 1993 roku jest wzmianka, że *h* jest realizowana dźwięcznie, choć nie jest to wymowa obowiązkowa ani w telewizji, ani w teatrze. Pokazuje to również nieadekwatność niektórych rozstrzygnięć językowych proponowanych przez ten słownik.

2.3.3.4. Zmiany zachodzące w ekwiwalentach fonicznych liter *q* i *ę*

Realizacja foniczna liter *q* i *ę*, kiedyś zawsze nazywanych samogłoskami nosowymi, dziś różnie, ze względu na skomplikowane zasady rządzące ich wymową zajmowała i do dziś zajmuje sporą część każdego opracowania normatywnego. Ekwiwalenty foniczne liter *q* i *ę* zależą bowiem od głoski następującej po niej (więcej na ten temat w następnych rozdziałach). W publikacjach ortoepicznych w kontekście diachronicznym widoczne są dwie tendencje. Pierwsza to stopniowy zanik nosowości w głoskowych realizacjach *q* i *ę* w niektórych pozycjach. Druga to trwająca od lat dyskusja nad statusem wymawianiowym liter *q* i *ę* znajdujących się przed głoskami szczelinowymi, stopniowa jednak przychylająca się do teorii polisegmentalności głosek będących realizacją liter *q* i *ę* występujących w śródgłosie przed głoskami szczelinowymi.

2.3.3.4a. Stopniowy zanik nosowości. Litery *q* i *e* w śródgłosie, występujące przed głoską zwartą lub zwarto-szczelinową

Przeglądając opracowania fonetyczne od początku po dziś, można zauważyć nacisk na nietraktowanie pisowni jako wzorca wymowy, co w przypadku realizacji głoskowej liter *q* i *ę* dzieje się do dziś. A zatem wszystkie omawiane tu opracowania są zgodne w tym, że *q* i *e* występujące przed głoską zwartą i zwarto-szczelinową wymawia się dwusegmentowo, np. *mądry* jako [mondry]. W pierwszych opracowaniach (Benni, 1924) jeszcze można znaleźć informację o pojawiającej się nieznacznej nosowości w wyżej wspomnianym przypadku, ale podkreśla się, że wymowa zgodna z pisownią byłaby niewłaściwa. W opracowaniach Z. Klemensiewicza nie ma mowy o nosowości w realizacji głoskowej liter *q* i *ę* w śródgłosie znajdujących się przed głoskami nieszczelinowymi.

2.3.3.4b. Litery *q* i *ę* występujące w sekwencjach literowych *-ęł*, *-qł*

Zmianie na przestrzeni lat uległa realizacja foniczna *q* i *ę* w połączeniach zapisywanych jako *-ęł*, *-qł*. W pierwszych opracowaniach fonetycznych (Benni, 1924, 1926) zaleca się tu nieznaczną nosowość w wymowie. Z. Klemensiewicz (1930 oraz w wydaniach, w których ta treść wydaje się powielona: 1964, 1995) dopuszcza dwie możliwości: wymowę odnosowioną (czyli realizację w postaci samogłosek ustnych: [e], [o]) lub w wymowie scenicznej oraz dla osób przyzwyczajonych do takiej wymowy – artykulację z lekką nosowością. Późniejsze publikacje, np. *Słownik wymowy polskiej* z 1977, zalecają tu wymowę odnosowioną. Następne rozdziały zawierają informacje udzielane przez autorów aktualnych publikacji.

2.3.3.4c. Wygłosowe -ę

T. Benni (1924) zaleca tu nosowość połowiczną, Z. Klemensiewicz natomiast dopuszcza tu dwie możliwości: zarówno wymowę odnosowioną, jak i z lekką nosowością. Tę drugą artykulację zaleca w wymowie scenicznej. W *Słowniku wymowy polskiej* z 1977 roku ę wygłosowe realizowane w mowie z pełną nosowością klasyfikowane jest jako nienaturalne, sztuczne, z lekką nosowością – jako staranne, a odnosowione – jako mniej staranne. W aktualnych publikacjach stawia się wymowę odnosowioną nad wymową nosową.

2.3.3.4d. Problem statusu głoskowego liter q i ę występujących w śródgłosie przed głoską szczelinową

Od początku kodyfikacji polskiej wymowy nie ulega wątpliwości, że realizacja foniczna q i ę w śródgłosie jest odmienna w zależności od rodzaju głoski, która następuje po q i ę. W przypadku głosek zwartych i zwarto-szczelinowych mamy do czynienia z wymową konsonantyczną, natomiast w przypadku głosek szczelinowych – z wymową w zależności od przyjętej metodologii: samogłoską nosową, dyftongiem lub głoską polisegmentalną.

Przez wiele lat panował w Polsce pogląd, że przed głoską szczelinową q i ę realizuje się fonicznie monoftongicznie i synchronicznie. Takie informacje możemy znaleźć m.in. w *Słowniku wymowy polskiej*, który tylko taką wymowę uznaje za poprawną; artykulacja asynchroniczna jest tu klasyfikowana jako błędna. Aktualnie mówi się o dyftongicznej i polisegmentalnej budowie głosek będących fonicznymi ekwiwalentami liter q i ę (w śródgłosie, przed głoską szczelinową). Odrzuca się również w tym wypadku wymowę synchroniczną jako niemożliwą do wyartykułowania (więcej na ten temat w rozdziale poświęconym samogłoskom).

2.3.3.5. Zmiana w opisie wymowy spółgłosek zmiękczonej/wargowych palatalnych [p'], [b'], [m'], [v'], [f']

To kolejny temat poruszany w opracowaniach normatywnych aż do dziś. Widoczna jest tu różna ocena artykulacji wymienionych głosek. Wielu językoznawców było przekonanych o poprawności synchronicznej wymowy głosek wargowych palatalnych. T. Benni (1924) twierdził, że wymowa tych głosek jest jednoczesna, natomiast niejednoczesną artykulację klasyfikował jako gwarową. Z. Klemensiewicz natomiast zauważył, że głoski te wymawiane są na dwa sposoby: synchronicznie i asynchronicznie. W wydaniu z 1930 roku autor zaleca

w wymowie scenicznej i szkolnej artykulację synchroniczną, ale twierdzi, że z wymową asynchroniczną (tj. po głosce wargowej jest wymawiana jota) należy się pogodzić. Wszystkie następne wydania powielają treść z wydania z roku 1930, choć późniejsze badania wskazują na wymowę asynchroniczną omawianych głosek. W słownikach wymowy z roku 1977 oraz 1993 roku również jest wzmianka o dwóch typach wymowy. Na podstawie obserwacji A. Zajda (1977) twierdzi, że wymowa asynchroniczna szerzy się przed samogłoskami tylnymi, a synchroniczna przed przednimi. Zgodnie z tym na pierwszym miejscu autorzy pierwszego słownika kładą zatem wymowę asynchroniczną przed tylnymi samogłoskami, obok niej synchroniczną i odwrotnie w sytuacji samogłosek przednich. Nie dotyczy to wymowy spółgłoski wargowej, po której następuje *i* przed spółgłoską, np. *piwo*. W takich wypadkach mamy do czynienia wyłącznie z artykulacją synchroniczną. Natomiast *Podręczny słownik poprawnej wymowy polskiej* z 1993 roku uznaje wymowę jednogłoskową za bardzo staranną, a dwugłoskową – za staranną. W aktualnych podręcznikach wskazuje się już tylko wymowę asynchroniczną.

2.3.3.6. Zmiana w wymowie głosek zapisywanych literami kie, ke, gie, ge

W wydaniach *Prawideł poprawnej wymowy polskiej* z 1930 roku bez względu na pisownię Z. Klemensiewicz zalecał wymowę miękką. A zatem zarówno w słowach *general*, jak i *gielda* wymawiało się grupę zapisywaną jako *ge/gie* jako *gie* [g'e]. Późniejsze wydania zalecają wymowę *k, g* przed *e* zgodną z pisownią, natomiast wymowę miękką w sekwencji liter *ge* w wyrazach obcych klasyfikują jako wymowę starszego pokolenia (*Prawidła poprawnej wymowy polskiej* z 1964 oraz z 1995 roku, *Słownik wymowy polskiej* oraz *Podręczny słownik poprawnej wymowy polskiej* z 1993 roku – artykulacja zaliczona do wymowy przestarzałej, stawianej obok wymowy twardej).

2.3.3.7. Zmiana w wymowie głoski zapisywanej jako ł

Wymowa głoski zapisywanej literą *ł* przeszła ewolucję. Mam tu na myśli zanik przedniojęzykowej artykulacji głoski zapisywanej jako *ł* na rzecz wymowy wargowej, czyli *u* niezgłoskotwórczego [ɹ]. O tym, że już w okresie przedwojennym wymowa przedniojęzykowa była trudna do artykulacji, piszą w swoich pracach różni językoznawcy. Benni (1924, s. 28) twierdzi, że połowa Polaków nie umie tej głoski odpowiednio wymówić. Z. Klemensiewicz (1930) szacuje, że połowa Polaków wymawia omawianą głoskę przedniojęzykowo, a połowa – wargowo. B. Dunaj natomiast (2001, s. 68) jest przekonany, że w okresie przedwojennym wymowa przedniojęzykowo-zębowa nie była dominująca. Była natomiast zarezerwowana dla

wymowy scenicznej. Z. Klemensiewicz w *Prawidłach...* wydanych w 1930 roku pisze zatem o dwóch rodzajach artykulacji głoski zapisywanej jako *ł*. Starsza i zalecana w wymowie scenicznej to artykulacja przedniojęzykowo-zębowa, młodsza, dopuszczona wariantywnie w wymowie szkolnej, to znana ze współczesnej artykulacji wymowa dwuwargowa. Już przed wojną na podstawie przeprowadzonych badań Z. Klemensiewicz pisze, że wymowa tej głoski rozkłada się frekwencyjnie 50% na 50%. Natomiast w wydaniu *Prawideł...* z 1964 roku ten sam autor przyznaje, że dominuje wargowa artykulacja głoski zapisywanej literą *ł*. W *Prawidłach poprawnej wymowy polskiej* opublikowanych w 1995 roku znajdujemy dopisek, że najmłodsze pokolenie aktorów domaga się zniesienia przedniojęzykowo-zębowej wymowy *ł* w wymowie scenicznej. Słownik wymowy wydany w 1977 roku stwierdza o wiele wcześniej, że przedniojęzykowe *ł* jest już niemożliwe do wypowiedzenia. Uznaje zatem za poprawne tylko *ł* wargowe, [ɸ]. Za powszechną dwuwargową realizację foniczną litery *ł* uznają również autorzy słownika z 1993 roku. *Ł* przedniojęzykowo-zębowa jest kwalifikowane jako głoska artykułowana przez osoby pochodzące ze wschodu, z określonych obszarów gwarowych oraz wyuczonych aktorów (Lubaś, Urbańczyk, 1993, s. 29).

2.3.3.8. Zmiana w realizacji brzmieniowej litery *n* występującej przed literami *k, g, h*

To zagadnienie również przeszło ewolucję. Pierwsze wzmianki o wymowie wymienionych połączeń znajdziemy u Z. Klemensiewicza w pierwszym wydaniu *Prawideł...* (1930). W wyrazach obcych, np. w słowach *kangur* i *Anglia*, zaleca się tu wymowę *n* tylnojęzykowego-miękkopodniebiennego. W wyrazach rodzimych oraz obcych przyswojonych natomiast Z. Klemensiewicz zaleca wymowę [nk], np. w słowach *koronka* i *maszynka*. Wydania *Prawideł...* z roku 1964 oraz z 1995 dodają informację na temat wymowy regionalnej. Wymienia się tu Wielkopolskę Środkową i Małopolskę, w których wymowa *n* tylnojęzykowego występuje również w wyrazach rodzimych oraz silnie przyswojonych, co nie powinno być uznawane za błąd. Podobne informacje można znaleźć w słownikach wymowy wydanych w 1977 oraz w 1993 roku, które również uznają tylnojęzykowe *n* wymawiane w wyrazach rodzimych oraz obcych silnie przyswojonych za regionalizm tak rozpowszechniony, że należy go uznać obok wymowy warszawskiej za poprawny.

2.3.3.9. Inne zagadnienia dotyczące wymowy wyrazów obcych

Starsze publikacje (Benni, Klemensiewicz bez względu na rok wydania) nie poruszają wielu zagadnień związanych z wymową wyrazów obcych. Chodzi tu o następujące kwestie:

- wymowa w miejscowniku liczby pojedynczej wyrazów zakończonych na *-izm, -yzm*,

- wymowa samogłosek w otoczeniu z *j* i innymi samogłoskami,
- wymowa połączeń samogłoskowych typu *-ae-*, *-oa-*, *-au-*, *eu* w wyrazach obcych,
- wymowa wyrazów obcych zawierających grupy: *bio*, *rio*, *lio*,
- wymowa wyrazów typu *kolonia*, *dominium*, *anarchia*, *-grafia*, *-logia*,
- wymowa wyrazów typu *plastik*, *reżim*,
- wymowa wyrazów obcych i rodzimych mających na granicy morfemów połączenia głoskowe: *-au-*, *-eu-*, *-ua-*, *-uo-*.

Analiza publikacji zawierających przepisy wymowy pokazuje dynamikę elementów fonetycznych, w skład której wchodzi: zanik niektórych zjawisk fonetycznych, zmiany w wymowie, zmiany w interpretacji artykulowania poszczególnych głosek, pojawienie się nowych problemów fonetycznych mających źródło w zmianach językowych i społecznych.

Powyższy opis wybranych zjawisk fonetycznych pokazuje kierunek zmian omawianych zagadnień. Część z nich zanikła: samogłoski pochylone, różnica w wymowie głosek realizowanych przez litery *h* i *ch*, wariantowość *-ym*, *-em* w narzędniku i miejscowniku oraz dublety w zakresie wymowy sekwencji literowej *ge* w wyrazach obcych. Całkowicie zmieniła się wymowa głoski zapisywanej jako *ł*. Więcej na temat różnic fonetyczno-fonologicznych mających miejsce w języku polskim można znaleźć w artykule B. Dunaja (2001). Ponadto analiza prawideł i słowników wymowy polskiej pokazała, jak często różnią się rozstrzygnięcia normatywne tych samych zjawisk językowych, co jest często podnoszone przez językoznawców i użytkowników języka.

3. Charakterystyka i wymowa czeskich głosek

Pavlaína Kuldanová

Ortoepia (poprawna wymowa) jest zbiorem norm, który jest określony przez standard dźwiękowej postaci języka literackiego (Palková, 1994, s. 320) ⁸². Dla języka czeskiego podstawowe zasady wymowy wyrazów rodzimych i zapożyczonych zostały skodyfikowane (zatwierdzone) w następujących poradnikach: *Výslovnost spisovné češtiny I. Zásady a pravidla. Výslovnost slov českých* (Praha: Academia, 1967) i *Výslovnost spisovné češtiny. Výslovnost slov přejatých. Výslovnostní slovník* (Praha: Academia, 1978); o kodyfikacji wymowy i jej historii traktują rozdziały 1.1. i 2.1.

Zgodnie z definicją zawartą w poradniku kodyfikacyjnym poprawna wymowa jest rozumiana jako „wymowa rzeczywista, naturalna i tradycyjna, która jako integralna część języka literackiego spełnia swoją narodową funkcję komunikacyjną. Jest to wymowa, którą użytkownicy języka literackiego posługują się na całym terytorium językowym, starają się wypowiadać w sposób literacki i staranny a zatem z punktu widzenia wymowy wypowiadają się w sposób pozbawiony naleciałości dialektalnych, lokalnych i indywidualnych” (*Výslovnost spisovné češtiny I*, s. 10) ⁸³.

W ramach wymowy literackiej w zależności od konkretnej sytuacji komunikacyjnej możemy posługiwać się różnym stopniem normy wymawianiowej – tzw. **stylem wymowy** (por. rozdział 1.1.3.). Różnorodność stylistyczna języka literackiego objawia się nie tylko przy wyborze fleksyjnych, leksykalnych czy syntaktycznych środków językowych, ale również tych należących do dźwiękowej warstwy języka. W literaturze specjalistycznej zazwyczaj rozróżnia się następujące style wymowy:

1. **podstawowy** (neutralny), czyli sposób wymowy stosowany w wypowiedziach publicznych o charakterze neutralnym (np. w szkołach, w mediach, w urzędach, podczas oficjalnych rozmów itp.). Ta podstawowa wymowa może być modyfikowana w dwóch kierunkach – albo w wymowę bardzo staranną, albo w wymowę codzienną;

2. **wyższy** (specjalny) styl wymowy, tj. wymowa szczególnie staranna stosowana np. w wypowiedziach o charakterze uroczystym, artystycznym albo przy braku odpowiednich warunków akustycznych;

⁸² Kodyfikacja języka jest przygotowywana przez językoznawców czeskich pracujących w Czeskiej Akademii Nauk oraz jest zatwierdzana przez odpowiednie ministerstwo ds. edukacji (przyp. tł.).

⁸³ Oryg.: „Skutečně existující, přirozená a na konvenci založená výslovnost, která jako nedílná součást spisovného jazyka plní jeho celonárodní sdělovací funkci; je to výslovnost uživatelů spisovného jazyka po celém jazykovém území, snažících se o spisovný projev kultivovaný po všech stránkách, z hlediska výslovnosti tedy prostý zvláštností nářečních, místních a individuálních”.

3. **niższy** (codzienny) styl wymowy, tj. wymowa powszechna stosowana w codziennych kontaktach (jeśli używa się w nich języka literackiego), która jest mniej wymagająca względem mówiącego, dopuszcza się w niej pewne odchylenia od normy ortofonicznej (np. w wymowie grup głoskowych – uproszczenie grup spółgłoskowych lub brak zwarcia krtaniowego. O tych zjawiskach piszę poniżej).

Rozdział zawiera wskazówki dotyczące ortofonii, czyli poprawnego tworzenia poszczególnych głosek i ich prawidłowej wymowy. Zwraca również uwagę na najczęstsze uchybienia w odpowiednim brzmieniu głosek oraz na przyczyny tych nieprawidłowości. Wyjaśnienia dotyczące artykulacji samogłosek i spółgłosek oparte są na ich opisach fonetycznych dostępnych w literaturze specjalistycznej (jest podana przy każdym rozdziale). Stosuję również standardową klasyfikację głosek (ze wskazaniem wybranych zjawisk problematycznych, które są związane z fonetyczną charakterystyką dźwięków). Oprócz charakterystyki zjawisk segmentalnych przedstawię ponadto podstawową charakterystykę zjawisk ponadsegmentalnych, które czeska kodyfikacja traktuje powierzchownie.

3.1. Poprawna wymowa czeskich samogłosek

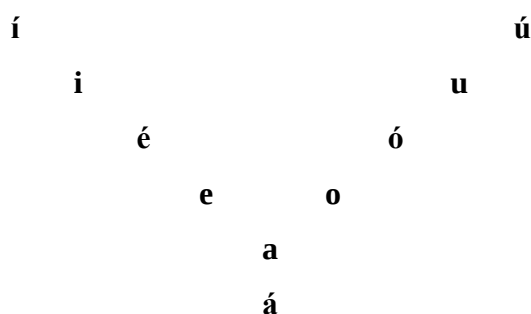
Język literacki ma pięć krótkich: [i], [e], [a], [o], [u], pięć długich samogłosek: [í], [é], [á], [ó], [ú]⁸⁴ oraz 3 dyftongi – [ou] występuje w słowach rodzimych, [au] i [eu] – w leksyce obcej i niektórych wykrzyknikach. W ich artykulacji najbardziej bierze udział język, dlatego ruch języka w jamie ustnej jest podstawą klasyfikacji samogłosek (język porusza się pionowo od dna jamy ustnej do podniebienia twardego oraz poziomo w przód i w tył jamy ustnej. Dobrze to pokazuje trójkąt samogłoskowy.

Tabela 6: Trójkąt samogłoskowy

Podział ze względu na pionowe ruchy języka	wysokie	i		u
	średnie	e		o
	niskie		a	
		przednie	środkowe	tylne
		Podział ze względu na poziome ruchy języka		

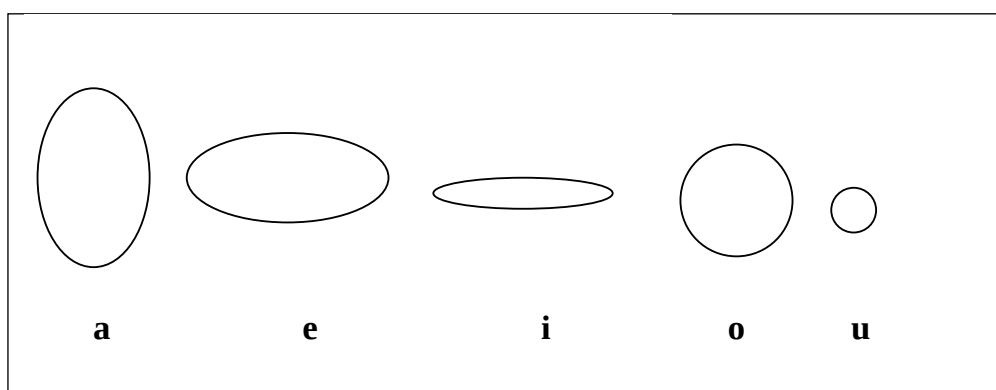
⁸⁴ Samogłoska [ú] (*długie u*) jest realizacją foniczną dwóch liter – *ú* lub *ů*.

Graficzne zestawienie długich i krótkich samogłosek (według Hubáčka i in., 2010, s. 48) w postaci trójkąta samogłoskowego prezentuje się następująco (długie samogłoski z wyjątkiem głoski [á] są akustycznie wyższe niż krótkie, dlatego znajdują się nad swoimi krótkimi odpowiednikami, natomiast głoska [á] jest umiejscowiona pod głoską krótką [a]):

Ważną rolę podczas wymowy samogłosek pełni oprócz ruchu języka również właściwy układ ust oraz ich kształt. Bez ich odpowiedniego ułożenia samogłoska nie może być wyartykułowana poprawnie (por. schemat układu ust zamieszczony poniżej oraz charakterystykę czeskich samogłosek. Uproszczony opis poprawnej wymowy samogłosek jest oparty na informacjach zawartych w publikacjach: Palkovej, 1994, s. 181–185; Krčmovej, 2008, s. 134–137; Pokornej, Vránovej, 2007):

Obrazek 1: Układ ust przy artykulacji samogłosek (za Cmíralovą, 1992, s. 31)

- **Samogłoska niska, środkowa [a], [á]** – stopień rozwarcia ust jest przy wymowie tych głosek najszerszy. Usta są otwarte szeroko, nie są zaokrąglone ani zwężone. Szczęki pozostają szeroko rozwarłe (kąt ich rozwarcia jest najszerszy ze wszystkich samogłosek),

zuchwa jest opuszczona (bardziej przy artykulacji długiego [á] niż przy wymowie krótkiego [a]). Język znajduje się na dnie jamy ustnej w pozycji neutralnej.

- **Samogłoska średnia, przednia [e], [é]** – usta mają kształt podłużnej elipsy, kąciaki ust lekko rozciągają się na boki. Rozwarcie szczęk jest umiarkowane, dolna szczeka zbliża się do górnej. Język porusza się w przód i do góry.
- **Samogłoska przednia, wysoka [i], [í]** – usta wyraźnie rozciągają się na boki, wargi są spłaszczone. Rozwarcie szczęk jest minimalne (mniejsze przy wymowie długiego [i]); język porusza się najbardziej w przód i do góry (wyraźniej przy artykulacji długiego [í]).
- **Samogłoska tylna, średnia [o], [ó]** – usta są zaokrąglone i lekko wysunięte; szczęki są lekko rozwarłe; język porusza się w tył i do góry.
- **Samogłoska tylna, wysoka [u], [ú]** – usta przy wymowie [u], [ú] są najbardziej zaokrąglone ze wszystkich samogłosek oraz wyraźnie wysunięte. Otwór powstały z układu warg jest mały (mniejszy przy artykulacji długiego [ú] niż krótkiego). Kąt rozwarcia szczęk jest nieduży. Język jest przesunięty jak najbardziej w tył i w górę.

Jak wspomniano powyżej, samogłoski długie z wyjątkiem długiego [á] są pod względem akustycznym wyższe (wyjątkiem jest długie [á], które jest pod względem akustycznym niższe). Samogłoski długie są również podczas wymowy nieco mniej otwarte. Ich artykulacja trwa mniej więcej dwa razy dłużej niż ich odpowiedników krótkich.

- **Dyftongi [ou], [au], [eu]** w języku czeskim mają charakter opadający. Ich pierwszym elementem jest samogłoska krótka, stanowiąca jądro dyftongu, drugą część natomiast tworzy półsamogłoska realizowana przez niezgłoskotwórcze u [u]. Dyftongi stanowią zawsze część jednej sylaby.

Zgodnie z zasadami poprawnej wymowy samogłosek czeskich, należy zachować ich jakość (właściwą artykulację, odpowiedni układ ust) i iloczyn (nie skracać długości trwania samogłosek długich, nie wydłużać artykulacji samogłosek krótkich).

Szczególną uwagę należy zwrócić na częste odstępstwa od normy (chodzi o wariantywne realizacje głosek pozostające poza normą):

- nieprawidłowa wymowa samogłosek spowodowana niedoskonałą artykulacją (pracą ust) lub wpływem dialektalnym; efektem tego jest język mało zrozumiały. Przy substytucji samogłosek może nawet dojść do zmiany znaczeń słów.

- Problemy z prawidłową wymową samogłosek są wyraźniejsze u samogłosek przednich. Są one wymawiane szerzej w niektórych regionach Czech właściwych, natomiast na terenie dialektów środkowomorawskich – wężiej;
- nieprzestrzeganie długości samogłosek (skrócenie długich i wydłużenie krótkich wokali) może czasami prowadzić do zmiany znaczenia słów (długość ma znaczenie w języku czeskim, jest cechą dystynktywną!).

Istotne jest również rozróżnienie [i] i [y] / [í] i [ý] w wymowie:

- foniczna realizacja liter *i/y* jest w języku czeskim jednakowa i ma wartość [i]. Podobnie jest z wymawianią realizacją liter *í/ý*, która w tym wypadku ma wartość [í];
- nieprawidłowa wymowa polegająca na różnej realizacji fonicznej liter *i/y* oraz *í/ý*. Ich realizacja brzmieniowa powinna być jednakowa, czyli realizacją liter *i/y* jest [i], natomiast *í/ý* – [í]. Wymowa nieprawidłowa jest często spotykana w dialektach śląskich i częściach Wołoszczyzny⁸⁵.

3.2. Wymowa grup samogłoskowych w języku czeskim

Jeśli dwie samogłoski znajdują się obok siebie (w jednym słowie, ale należą do różnych sylab albo znajdują się na granicy słów), wymawia się je **płynnie** lub **niepłynnie**, lub **z jotą** albo **ze zwarcie krtaniowym**. Jeśli dwie sąsiadujące ze sobą samogłoski są częścią jednej sylaby, tworzą dyftong, którego oba segmenty wypowiadamy płynnie.

Wywód zawarty w tym rozdziale został opracowany na podstawie Krčmová, 2008; Palková, 1994; Zeman, 2008.

Wymowa z jotą – jotę wymawiamy pomiędzy samogłoską [i] oraz **jakąkolwiek samogłoską**, bez względu na to, czy znajduje się w rdzeniu słowa czy w końcówce, np. w słowach *fialka*, *dialekt*, *Marie*, *studium*, *biologie*, które wymawiamy [fijalka], [dijalekt], [marije], [studijum], [bijologije].

Zwarcie krtaniowe, rodzaj twardego rozpoczęcia fonacji, jest dźwiękiem, który powstaje w wyniku udziału wiązań głosowych (zsunienia, a następnie szybkiego rozsunięcia fałd, podczas którego wydostaje się sprężone powietrze, co prowadzi do fonacji). W literaturze

⁸⁵ Wymowa dialektalna „miękkiego i” i „twardego y” jest związana z wcześniejszą, historyczną sytuacją językową, gdy istniały obie głoski. Do ich spłynięcia w jedną głoskę doszło prawdopodobnie w XV wieku – najpierw w Czechach centralnych, na pozostałych terenach trochę później (Lamprech, Šlosar, Bauer, 1986, s. 120). Dzisiejsza poprawna wymowa tzw. średniego i (tzn. nie wymawiamy [i] ani wyraźnie miętko, ani twardo) nie jest realizowana zawsze w ten sam sposób. Artykulacja dostosowuje się do środowiska fonetycznego, ale różnice są minimalne, pomijalne.

fonetycznej bywa charakteryzowany jako bezdźwięczna zwarta głoska krtaniowa (Krčmová, 2008, s. 180; Zeman, 2008, s. 73) albo jako zwarto-wybuchowa głoska krtaniowa (Palková, 1994, s. 55). Wymawia się ją na początku słowa przed samogłoską lub po pauzie. W języku czeskim (w przeciwieństwie do języka słowackiego i polskiego) są ustalone zasady dotyczące jego stosowania. Nie są natomiast określone bardzo szczegółowo. Wiele bowiem zależy od mówiącego, m.in. jak starannie i jak często będzie wymawiał zwarcie krtaniowe. Zwarcie krtaniowe przyczynia się do zrozumiałości wypowiedzi, zapobiega spływaniu głosek i wyrazów. Pełni również funkcję delimitacyjną (oddziela słowo zaczynające się od samogłoski od słowa poprzedniego). Częściej występuje podczas wolnego tempa mowy czy w wyższym stylu wymawianiowym. Im bardziej precyzyjna, bardziej odświeżona jest wypowiedź, tym częściej wymawia się zwarcie krtaniowe.

Kodyfikacja **wymaga** wymowy ze zwarcie krtaniowym (transkrybowanym jako ʔ) po przyimkach niesylabicznych: **k, v, s, z**, np.

k oknu [kʔoknu], a nie [koknu], [goknu];
v únoru [fʔúnoru], a nie [fúnoru], [vúnoru];
s otcem [sʔotcem], a nie [sotcem], [zotcem];
z oka [sʔoka], a nie [soka], [zoka].

W wielu przypadkach zastosowanie zwarcia krtaniowego jest **fakultatywne**. Jego wymowę zaleca się w oficjalnych wypowiedziach publicznych. Pozwala to uniknąć spływania samogłosek, zwłaszcza tych samych).

Zwarcie krtaniowe **zaleca się** wymawiać, gdy:

- a) przed słowem rozpoczynającym się od samogłoski występuje nieakcentowane słowo jednosylabowe, np.:

byl unaven [bilʔunaven];

- b) dwie samogłoski (takie same lub różne), znajdujące się na granicy przyimka i wyrazu albo prefiksu i tematu słowotwórczego, występują koło siebie, np.:

do Ostravy [doʔostravi];

u ucha [ʔuʔuxa];

pootevřít [poʔotevřít] lub [pootevřít];

nauka [naʔuka] lub [nauka];

c) samogłoski występują obok siebie na granicy słów⁸⁶, np.:

celá Evropa [celáʔevropa] lub [celáevropa], ale nie: [celávropa];

matka i otec [matkaʔiʔotec] lub [matkaʔiotec], ale nie: np. [matkajotec], [matkajiotec];

d) dwie samogłoski występują na granicy członów tworzących wyraz złożony, np.:

modrooká [modroʔoká] lub [modrooká], ale nie: [modroká];

severoamerické [severoʔamerické] lub [severoamerické];

e) przed słowem rozpoczynającym się od samogłoski występuje inny wyraz lub jednosylabowy przyimek akcentowany, lub prefiks kończący się na spółgłoskę. Jeśli zwarcie krtaniowe nie zostanie tu wymówione, to dźwięczność lub bezdźwięczność spółgłoski, na którą kończy się słowo, zależy od rodzaju poprzedzającego go wyrazu: ostatnią spółgłoskę znajdującą się na granicy słów wymawia się bezdźwięcznie, na granicy prefiksu albo przyimka – dźwięcznie, jak pokazują przedstawione przykłady wymówione bez zwarcia krtaniowego):

lev odešel [lefʔodešel] lub [lefodešel], ale nie: [levodešel];

pod oknem [potʔoknem] lub [podoknem], ale nie: [potoknem];

bezútěšný [besʔúťešní] lub [bezúťešní], ale nie: [besúťešní].

Zwarcie krtaniowe nie powinno występować między samogłoskami w środku wyrazów obcych, np.:

chaos [xaos], nie [xaʔos];

realita [realita], nie [reʔalita];

teoretický [teoretický], nie [teʔoretický];

poetická [poetická], nie [poʔetická];

koala [koala], nie [koʔala].

W rozdziale przytoczyłam najważniejsze przykłady, w których zwarcie krtaniowe powinno zostać zastosowane, oraz te, w których się go nie wymawia. Ponadto podałam przykłady, w których zastosowanie zwarcia krtaniowego jest zalecane (poprawna jest wtedy wymowa obu wariantów). Więcej przykładów użycia w innych typach połączeń językowych albo w konkretnych wyrazach można znaleźć w: Palková (1994), Zeman (2008), Krčmová (2008), Hůrková (1995), Pokorná, Vránová (2007).

⁸⁶ To znaczy pierwszy wyraz kończy się na samogłoskę, a wyraz następujący po nim rozpoczyna się od samogłoski (przyp. tł.).

3.3. Charakterystyka spółgłosek

Przy opisie systemu czeskich spółgłosek opieram się na ich tradycyjnym (szkolnym) podziale. Pomijam zatem fakt, że niektóre zjawiska są różnie rozumiane w literaturze fonetycznej, jak np. fonetyczna ocena głoski [j] opisywanej jako glajd („półsamogłoska”⁸⁷); zaliczam ją do spółgłosek sonornych.

Głoskę [ř] klasyfikuję jako głoskę właściwą, czyli głoskę, która występuje w parze: głoska dźwięczna – głoska bezdźwięczna. Za dźwięczny odpowiednik głoski [c] uznaję głoskę [ʒ], natomiast dźwięcznym odpowiednikiem głoski [č] jest [ž]. Za dźwięczny odpowiednik głoski bezdźwięcznej [x] uznaję głoskę krtaniową [h], chociaż głoska ta, gdy występuje przed głoską dźwięczną właściwą, może mieć postać tzw. dźwięcznego *ch* zapisywanego w transkrypcji jako – [ɣ]. Szczegółową fonetyczną charakterystykę wszystkich spółgłosek zawierają publikacje Palkovej (1994), Krčmovej (2008), Pokornej, Vránovej (2007), Zemana (2008) lub Skarnitzla, Šturma, Volína (2016), do których odsyłam zainteresowanych tą kwestią czytelników. W tym miejscu przedstawiam uproszczony opis ortofonii spółgłosek, oparty na powyższych źródłach (przy opisie prawidłowego tworzenia poszczególnych spółgłosek w rozdziale 3.3.1.4 korzystam przede wszystkim z publikacji Pokornej, Vránovej, 2007).

Podczas artykulacji spółgłosek ważną rolę pełni miejsce ich powstania (to znaczy miejsce powstania zapory artykulacyjnej dla powietrza wydychanego z płuc), typ tej zapory (czyli sposób artykulacji), udział tonu krtaniowego (udział periodycznych drgań więzadeł głosowych), następnie pozycja podniebienia miękkiego (wpływająca na obecność rezonansu nosowego) oraz, u niektórych spółgłosek, udział warg w artykulacji. Na podstawie pierwszych trzech wymienionych podstawowych kryteriów czeskie spółgłoski dzieli się najczęściej ze względu na:

- główne **miejsce artykulacji** (ze względu na miejsca ich powstania),
- **sposób artykulacji** (ze względu na typ zapory),
- **udział więzadeł głosowych** (ze względu na udział tonu krtaniowego).

3.3.1. Podział spółgłosek według miejsca artykulacji

Według tego kryterium spółgłoski dzieli się na **dwuwargowe** (bilabialne)⁸⁸, **wargowo-zębowe** (labiodentalne)⁸⁹, **dziąsłowe** (alweolarne) (dzielone na **przedniodziąsłowe** (prealweolarne)⁹⁰

⁸⁷ O glajdach dokładnie piszą np. Krčmová (2008), Palková (1994), Skarnitzl, Šturm, Volín (2016).

⁸⁸ Oryg.: obouretné, retoretné (bilabiální).

⁸⁹ Oryg.: retozubné (labiodentální).

⁹⁰ Oryg.: dásňové (alveolární; podrobněji dělené na přední dásňové/předodásňové (zubodásňové, prealveolární).

i **zadziąsłowe** (postalweolarne)⁹¹, **środkowojęzykowe** (palatalne)⁹², **tylnojęzykowe** (welarne)⁹³ i **krtaniowe** (laryngalne)⁹⁴.

Znajomość dokładnego miejsca powstania spółgłosek oraz udziału konkretnych narządów mowy w ich tworzeniu jest niezbędna do bezbłędnej artykulacji głosek. Przy wymowie mogą się pojawić indywidualne lub regionalne odchylenia, np. dialektalna realizacja głosek albo nieprawidłowa artykulacja spowodowana wadami wymowy. Niewłaściwe brzmienie głosek może być przejawem zaburzeń mowy, np. dyslalii występującej głównie przy wymowie głosek dziąsłowych. Najczęściej dotyczą one nieprawidłowej wymowy głoski [l] (lambdacyzm), a także głosek [s], [z], [š], [ž] (sygmatyzm), [r] (rotacyzm) oraz [ř] (rotacyzm bohemicus⁹⁵). Poniżej podaję zasób głosek należących do poszczególnych grup wydzielonych na podstawie kryterium miejsca artykulacji. Przedstawiam również sposób wymowy tych głosek.

3.3.2. Podział głosek

Innym kryterium podziału czeskich głosek jest **sposób ich tworzenia**. Chodzi o typ zapory, czyli zjawisko, w którym narządy mowy tworzą całkowitą lub częściową zaporę dla powietrza wydychanego z płuc. Jeżeli **zapora całkowicie** uniemożliwi przejście powietrza przez jamę ustną, a głoska wybrzmi dopiero po likwidacji zapory, powstają głoski **zwarte**; jeśli dojdzie tylko do zwężenia drogi dla wydychanego powietrza, a dźwięk powstaje poprzez tarcie powietrza w tej szczelinie, powstają głoski **szczelinowe**. Kombinacja obu tych typów zapór (zwarcie przechodzi w szczelinę) ma miejsce przy artykulacji spółgłosek **zwarto-szczelinowych** (afrykatów).

Podział czeskich spółgłosek ze względu na sposób artykulacji:

- **zwarte:** [b], [p], [m], [ɱ], [d], [t], [n], [dʲ], [tʲ], [ŋ], [g], [k], [ŋ], [ʔ];
- **szczelinowe:** [v], [f], [z], [s], [ž], [š], [ʎ], [x], [h], [l], [r], [ř], [ɣ], [j];
- **zwarto-szczelinowe:** [c], [ʒ], [č], [ž].

3.3.3. Podział czeskich głosek ze względu na udział wiązań głosowych

Spółgłoski różnią się również ze względu na udział w artykulacji wiązań głosowych. Jedne są wymawiane z udziałem tonu krtaniowego (spółgłoski **dźwięczne**), inne powstają tylko przez

⁹¹ Oryg.: zadní dásňové/zadodásňové (postalveolární).

⁹² Oryg.: tvrdopatrové (předopatrové, palatální).

⁹³ Oryg.: měkkopatrové (zadopatrové, velární).

⁹⁴ Oryg.: hrtanové (laryngální, též hlasivkové – glotální).

⁹⁵ Nieprawidłowa wymowa głoski [ř] oraz jej wariantu bezdźwięcznego. (przyp. tł.)

modyfikację powietrza wydychanego z płuc w jamach ponadkrtaniowych (spółgłoski **bezdźwięczne**). Większość spółgłosek tworzy pary: głoski dźwięczne – bezdźwięczne. Są to głoski właściwe. Część głosek jednak nie występuje w takich parach. Są to głoski **sonorne** (są dźwięczne).

Tabela 7: Podział czeskich spółgłosek ze względu na udział wiązań głosowych

spółgłoski właściwe:											
dźwięczne:	[b]	[d]	[dʲ]	[g]	[v]	[z]	[ž]	[h]	[ʒ]	[ž]	[ř]
bezdźwięczne:	[p]	[t]	[tʲ]	[k]	[f]	[s]	[š]	[x]	[c]	[č]	[ř]
głoski sonorne:											
	[m]	[ŋ]	[n]	[ɲ]	[ɳ]	[l]	[r]	[j]			

3.3.4. Poprawna wymowa czeskich spółgłosek

Poniższy opis poprawnej artykulacji głosek ma być przewodnikiem dla rodzimych użytkowników języka, którzy z jego pomocą powinni uświadomić sobie dokładne ruchy artykulacyjne poszczególnych części narządów mowy. Może również pomóc w poprawieniu wymowy niektórych głosek. Skorzystać z tego opisu będą mogli również obcokrajowcy, którym przewodnik ten ma wskazać, jak poprawnie wyartykułować czeskie spółgłoski, które w ich języku różnią się brzmieniem lub są nieobecne w zasobie głosek ich języka.

W artykulacji spółgłosek **dwuwargowych** [b], [p], [m] bierze udział górna i dolna warga (zwarcie warg tworzy zaporę dla wydychanego z płuc powietrza). Głoski [b] i [m] są wymawiane z udziałem periodycznych drgań wiązań głosowych. Są to spółgłoski dźwięczne. Głoski powstają poprzez zwarcie i gwałtowne rozwarcie obu warg. Przy artykulacji głoski [m] jednocześnie dochodzi do opuszczenia podniebienia miękkiego, a wydychane powietrze przenika do jamy nosowej (jest to głoska nosowa).

Spółgłoski **wargowo-zębowe** [v], [f] są artykułowane za pomocą dolnej wargi i górnych zębów (siekaczy). Między dolną wargą a krawędzią górnych siekaczy powstaje szczelina. Dolna warga jest dość napięta, gdy zbliża się do zębów. Głoska [v] jest wymawiana z udziałem periodycznych drgań wiązań głosowych. Jest to głoska dźwięczna.

Do spółgłosek wargowo-zębowych należy również głoska [ɱ], wariant dwuwargowej głoski [m], powstała w wyniku asymilacji pod względem artykulacji zachodzącej przed spółgłoskami [v] i [f].

Największą grupę, a zarazem najtrudniejszą artykulacyjnie stanowią głoski **dziaślowe**: [d], [t], [n], [s], [z], [c], [ʒ], [l], [r], [ř], [ř], [š], [ž], [č], [ž]. W ich powstaniu bierze udział albo

czubek języka, który dotyka swoją górną powierzchnią przedniej części wąłka dziąsłowego (znajdującego się za górnymi przednimi zębami), powodując powstanie głosek **przedniodziąsłowych** ([d], [t], [n], [s], [z], [c], [ɟ], [l], [r], [ʃ], [ʒ]), albo przednia część grzbietu języka, która wznosi się w stronę tylnej części wąłka dziąsłowego, jednocześnie czubek języka jest skierowany w stronę dolnych zębów, a wargi są delikatnie zaokrąglone, powodując powstanie głosek **zadziąsłowych** ([š], [ž], [č], [ž]). Do tej ogólnej charakterystyki głosek dziąsłowych dołączam szczegółowy komentarz dotyczący poszczególnych głosek, który pomoże przy ćwiczeniu ich poprawnej wymowy:

- [d] – górną powierzchnię czubka języka przyciskamy do wąłka dziąsłowego wzdłuż górnych przednich zębów. Język powinien się opierać o przednią część wąłka dziąsłowego, a nie o górne siekacze. Krawędzie środkowej części języka dotykają górnych zębów trzonowych. Głoska wybrzmi przy szybkim oddaleniu czubka języka od dziąseł. Artykulacja przebiega z udziałem periodycznych drgań więzadeł głosowych. Jest to głoska dźwięczna.
- [t] – górną powierzchnię czubka języka przyciskamy do wąłka dziąsłowego wzdłuż górnych przednich zębów (czubek języka dotyka powierzchni stanowiącej granicę górnych zębów i dziąseł). Krawędzie środkowej części języka dotykają górnych zębów trzonowych. Głoska powstaje po gwałtownym oddaleniu języka od powierzchni stanowiącej granicę zębów górnych i dziąseł.
- [n] – brzegi czubka języka przyciskamy do przedniej części wąłka dziąsłowego wzdłuż górnych zębów. Czubek języka jest trochę bardziej cofnięty niż przy wymowie głoski [d]. Krawędzie środkowej części języka dotykają górnych zębów trzonowych. Głoska wybrzmi po gwałtownym odsunięciu czubka języka od dziąsła. Artykulacja przebiega z udziałem periodycznych drgań więzadeł głosowych. Jest to głoska dźwięczna. Podniebienie miękkie odchyła się od ścianki jamy gardłowej, a powietrze wydychane z płuc przenika do jamy nosowej. Jest to głoska nosowa.
- [s], [z] – czubek języka delikatnie dotyka tylnej powierzchni dolnych siekaczy. Krawędzie środkowej części języka unoszą się i lekko dotykają powierzchni stanowiącej granicę górnych zębów trzonowych i dziąseł. Powstaje tym samym szczelina między przednią częścią wąłka dziąsłowego a przednią częścią języka. Ostry szmer powstaje tak, że wydychane powietrze przechodzi przez szczelinę umiejscowioną między językiem a podniebieniem, uderza o krawędzie silnie zbliżonych ku sobie górnych i dolnych siekaczy, a następnie wydostaje się na zewnątrz z jamy ustnej. Kąciki ust przesuwają się

delikatnie ku tyłowi, wargi spłaszczają się. Artykulacja głoski [z] przebiega z udziałem periodycznych drgań wiązań głosowych. Jest to głoska dźwięczna.

- [š], [ž] – przy powstawaniu tych głosek krawędzie środkowej części języka są przyciśnięte do powierzchni stanowiącej granicę górnych zębów trzonowych i dziąseł. Język jest lekko przesunięty do tyłu. Szczelina, przez którą przechodzi wydychane powietrze, powstaje w rejonie tylnej części wałka dziąsłowego tak, że do górnego wałka dziąsłowego zbliża się albo czubek języka, albo jego przednia część. Czubek języka jednocześnie kieruje się w stronę dolnych siekaczy, nie dotykając ich. Krawędzie dolnych i górnych siekaczy są do siebie znacznie zbliżone, podobnie jak przy wymowie głosek [s] i [z]. W przypadku artykulacji głosek [š], [ž] kąci ust nie cofają się ku tyłowi. Wargi są natomiast zakrąglone. Powiększona przestrzeń jamy ustnej powoduje obniżenie wysokości częstości drgań składających się na charakterystyczny szmer słyszalny przy artykulacji tych głosek. Artykulacja głoski [ž] przebiega z udziałem periodycznych drgań wiązań głosowych (jest to głoska dźwięczna).
- [c], [č] – powstawanie tych głosek oraz ich dźwięcznych odpowiedników [3], [ž] przebiega w dwóch fazach w związku z połączeniem dwóch rodzajów zapór artykulacyjnych (zwarcia, a następnie szczeliny):
 - Na początku artykulacji głoski [c] wargi są od siebie lekko oddalone. Kąci ust nieznacznie cofają się. Szczęki są do siebie wyraźnie zbliżone, krawędzie górnych i dolnych siekaczy są blisko siebie, brzegi środkowej części języka są uniesione i lekko dotykają powierzchni stanowiącą górnych zębów trzonowych i dziąseł. Jednocześnie czubek języka dotyka dziąseł dokładnie za górnymi siekaczami, ewentualnie dziąseł może dotykać przednia część języka, a jego czubek skierowany w dół dotknie tylnej powierzchni dolnych siekaczy; w drugiej fazie usta rozchylają się, żuchwa delikatnie, ale gwałtownie zostanie opuszczona, język oddali się od dziąseł, boczne krawędzie języka są lekko przyciśnięte do górnych zębów trzonowych. W ten sposób powstanie wąska przestrzeń podobna do tej, która powstaje przy artykulacji głoski [s]. W tej przestrzeni finalizuje się charakterystyczny dla omawianej głoski szum.
 - Wymowa głoski [č] różni się od wymowy głoski [c] tym, że w pierwszej fazie kąci ust zbliżają się do siebie, a wargi zaokrąglają się. Cały język przesuwa się lekko do tyłu, jego czubek (lub jego przednia część, przy czym czubek jest skierowany w dół) przylega do tylnej części wałka dziąsłowego. Jest bardziej napięty niż przy wymowie głoski [c]; w drugiej fazie, po uchyleniu warg, żuchwa opada lekko w dół i wysuwa się do przodu, po odsunięciu języka od dziąseł powstaje wąska przestrzeń podobna do

tej, która powstaje przy wymawianiu głoski [š]. W tej przestrzeni finalizuje się charakterystyczny dla omawianej głoski szum.

- [l] – czubek język przyciskamy do górnej części wałka dźwiękowego (uniesiony język do dźwięków można zobaczyć przez otwarte usta), krawędzie grzbietu języka nie są napięte, wydychane powietrze ucieka wzdłuż bocznych partii języka (stąd nazwa tej głoski – boczna). Dźwięk wybrzmiewa po odsunięciu języka od dźwięków; podczas artykulacji wytwarza się ton krtaniowy (jest to głoska dźwięczna).
- [r] – żuchwa jest lekko opuszczona, czubek języka skierowany w stronę przedniej części wałka dźwiękowego. Strumień wydychanego powietrza powoduje wibrację czubka języka. Odpowiedni efekt akustyczny zapewniają 1–2 uderzenia przedniej części języka (apeksu) o dźwięk. Liczba uderzeń może wzrosnąć do 3 lub 4. Wymowa tej głoski z dużą liczbą uderzeń jest nieortofoniczna, podobnie jak tworzenie innego niż dźwiękowego [r]. Głoska jest wymawiana z udziałem periodycznych drgań wiązań głosowych. Jest to zatem głoska dźwięczna.
- [ř] – ta spółgłoska drżąca występuje w postaci dźwięcznej i bezdźwięcznej [ř̌] w zależności od kontekstu głoskowego oraz pozycji, którą zajmuje w wyrazie. Wariant bezdźwięczny występuje w bezpośrednim sąsiedztwie spółgłoski bezdźwięcznej lub na końcu wyrazu przed pauzą w wyniku różnego typu asymilacji pod względem dźwięczności – wstecznej, postępowej lub ubezdźwięcznienia w wygłosie. Ton krtaniowy występuje podczas artykulacji wariantu dźwięcznego. W artykulacji biorą udział wargi, które są, w odróżnieniu od układu warg przy wymowie głoski [r], lekko zaokrąglone. Szczęki są bliżej siebie. Żuchwa natomiast przesuwa się nieznacznie do przodu. Czubek języka skierowany jest w stronę przedniej części wałka dźwiękowego, podobnie jak przy wymowie głoski [r]. Jest jednak bardziej napięty. Wibracja następuje przez silniejszy strumień wydychanego powietrza, niż ma to miejsce w przypadku głoski [r]. Uderzenia czubka języka są szybsze i liczniejsze, niż się to dzieje przy wymowie głoski [r] (liczba uderzeń jest mniej więcej dwa razy większa). Język jest bardziej płaski. Jest to najtrudniejsza artykulacyjnie spółgłoska czeska.

W artykulacji spółgłosek **środkowojęzycznych** [dʔ], [tʔ], [ň], [j] bierze udział środkowa część grzbietu języka, która albo przylega do podniebienia twardego (tak jak przy wymowie głosek [dʔ], [tʔ], [ň]), albo zbliża się do niego (tak jak przy wymowie głoski [j]). Kąciki ust lekko cofają się:

- [dʲ], [tʲ], [ɲ] – dociskamy grzbiet języka do przedniej części sklepienia podniebienia twardego, a czubek języka dotyka dolnych siekaczy. W ten sposób tworzy podparcie dla wysklepienia grzbietu języka do podniebienia twardego. Krawędzie środkowej części języka delikatnie dotykają górnych zębów trzonowych. Głoski wybrzmiają, gdy język odsunie się od podniebienia. Żuchwa opada lekko, nie przesuwa się. Głoski [dʲ] i [tʲ] artykułowane są z udziałem tonu krtaniowego (są dźwięczne), [ɲ] jednocześnie z udziałem rezonansu nosowego (indukowanego – podobnie jak w innych głoskach nosowych – przez opuszczenie podniebienia miękkiego i wnikięcia wydychanego powietrza z płuc do jamy nosowej).
- [j] – krawędzie grzbietu języka przylegają do boków podniebienia – na powierzchni stanowiącej pogranicze górnych zębów trzonowych i dziąseł. Czubek języka dotyka dolnych siekaczy. Między grzbietem języka a sklepieniem podniebienia twardego powstaje szczelina – szeroki otwór pozwalający na przepłynięcie wydychanego powietrza. Ton krtaniowy bierze udział w artykulacji (jest to głoska dźwięczna).

Spółgłoski **tylnojęzykowe** [g], [k], [x] powstają, gdy tylna część grzbietu języka przywiera do podniebienia miękkiego (tak jak przy wymowie głosek [g], [k]) albo zbliża się do niego (tak jak przy wymowie głoski [x]):

- Głoski [g], [k] – grzbiet języka jest mocno dociśnięty do podniebienia miękkiego. Czubek języka zachowuje się swobodnie w jamie ustnej, może dotykać dolnych siekaczy, ewentualnie dolnych dziąseł. Głoski wybrzmiają, gdy język odsunie się od podniebienia miękkiego. Żuchwa opada lekko, choć dynamicznie. Głoskę [g] wymawia się z udziałem tonu krtaniowego (jest to głoska dźwięczna).
- Głoska [x] – tylna część grzbietu języka wysklepia się w kierunku przedniej części podniebienia miękkiego, tworząc w ten sposób szczelinę między językiem a podniebieniem miękkim, przez którą przepływa wydychane powietrze. Czubek języka zachowuje się swobodnie w jamie ustnej, może dotykać dolnych siekaczy. Dolna szczęka jest lekko opuszczona.

Do tej grupy należy tylnojęzykowe [ŋ], wariant dziąsłowego [n], które powinno być artykułowane, jeśli wystąpi przed [k] i [g] (jest to realizacja foniczna sekwencji liter w połączeniach *nk/ng*). Ponadto do tej grupy zalicza się również „dźwięczne ch” – [χ], które wymawia się fakultatywnie zamiast głoski [h] jako wynik asymilacji pod względem

dźwięczności *ch* przed dźwięczną spółgłoską właściwą (ten wariant jest trudny do wykrycia jedynie słuchem)⁹⁶:

- [ŋ] – przy wymowie tylnojęzykowego wariantu głoski [n] tylna część języka wysklepia się i delikatnie przylega do opuszczonego podniebienia miękkiego. Głoska wybrzmi, gdy język odsunie się od podniebienia, które jednocześnie odchyła się z powodu powstawania następnej spółgłoski [k] lub [g]. Aktywność podniebienia miękkiego doprowadza do powstania rezonansu nosowego (jest to głoska nosowa). Drganie więzadeł głosowych powoduje powstanie tonu krtaniowego – jest to głoska dźwięczna.

Spółgłoska [h] powstaje bezpośrednio w krtani w wyniku drgania więzadeł głosowych, a więc jest z natury dźwięczna⁹⁷. Podczas jej wymawiania nie jest zaangażowany żaden narząd mowy znajdujący się w jamie ustnej. Język nie bierze udziału w artykulacji, zajmuje pozycję spoczynkową, jego czubek delikatnie dotyka tylnej powierzchni dolnych siekaczy lub dziąsła poniżej. Głoskę tę nazywamy głoską krtaniową. Wydechane powietrze przepływa przez szczelinę powstałą między więzadłami głosowymi, które drgają (do drgań w tym przypadku potrzeba znacznie więcej powietrza niż w przypadku innych spółgłosek); dźwięk finalizowany jest w odpowiednio dużej przestrzeni jamy ustnej, co uzyskuje się poprzez delikatne opuszczenie żuchwy w dół.

Do głosek o tym samym miejscu artykulacji zaliczamy również zwarcie krtaniowe [ʔ], więcej o nim w rozdz. 3.2.

3.4. Wymowa grup spółgłoskowych w czeszczyźnie

Podczas wytwarzania mowy dochodzi do wzajemnego oddziaływania dźwięków sąsiednich (koartykulacji), tzw. zmian zachodzących podczas toku mowy, tj. do zbieżności ich brzmienia, pomijania lub dodawania głosek. Kodyfikacja ortofoniczna zawiera ustalone zasady, na podstawie których może dojść do zmian w grupach spółgłoskowych. Te ważniejsze są omówione tej części książki. Są to asymilacja, uproszczenie grup spółgłoskowych i samogłoskowych (tj. pominięcie niektórych głosek, elizja), wstawienie głoski.

⁹⁶ Warto zauważyć, że niektóre publikacje łączą powstanie tego wariantu wyłącznie z jego pozycją na granicy słów (głoska [ɣ] występuje na końcu wyrazu przed wyrazem rozpoczynającym się od samogłoski dźwięcznej, np. *abych dal* – [abiy dal]). W innych publikacjach takiego ograniczenia nie podaje się (zmiana ta może zajść i w ramach jednego wyrazu, np. przy wymowie wyrazu *Suchdol*; por. komentarz zamieszczony w poradniku internetowym <https://prirucka.ujc.cas.cz/?id=906>).

⁹⁷ Bezdźwięcznym odpowiednikiem jest głoska [x], por. rozdz. 3.3.; para [h] – [x] jako jedyna wśród głosek właściwych różni się nie tylko dźwięcznością, ale również miejscem artykulacji: [h] powstaje w krtani, [x] – w rejonie podniebienia miękkiego.

3.4.1. Asymilacja

Najczęstszym rodzajem zmian w wymowie czeskiej są te, które kompensują różnice w artykulacji poszczególnych spółgłosek znajdujących się w grupach spółgłoskowych. Są to tak zwane **asymilacje** (upodobnienia). Głoski upodobniają się do siebie **pod względem dźwięczności oraz sposobu i miejsca artykulacji**, czyli względem swoich najważniejszych właściwości. Asymilacje pod względem dźwięczności mogą zachodzić w grupach spółgłoskowych w poszczególnych wyrazach i na granicy wyrazów. Asymilacje pod względem artykulacji natomiast zachodzą wyłącznie wewnątrz poszczególnych wyrazów.

Zdecydowanie najczęstszym typem asymilacji jest asymilacja pod względem dźwięczności. Zachodzi ona tylko pomiędzy spółgłoskami właściwymi, i to wtedy, gdy spółgłoski właściwe niejednorodne pod względem dźwięczności znajdują się w bezpośrednim sąsiedztwie. Spółgłoski, które nie mają odpowiedników pod względem dźwięczności, nie podlegają asymilacji ani nie powodują zmian asymilacyjnych.

Wśród asymilacji pod względem dźwięczności dominuje jej **przebieg wsteczny**, w którym ostatnia spółgłoska znajdująca się w grupie spółgłoskowej wpływa swą dźwięcznością na dźwięczność głoski znajdującej się/głosek znajdujących się przed nimi. Po tej zmianie wszystkie spółgłoski w grupie są jednorodne pod względem dźwięczności (czego wynikiem jest łatwiejsza artykulacja wymawianej grupy głosek). Jeśli ostatnia spółgłoska w grupie jest dźwięczna, całą grupę wymawiamy dźwięcznie. Jeśli ostatnia spółgłoska w grupie jest bezdźwięczna, wówczas cała grupa jest wymawiana bezdźwięcznie, np.:

- *kdo* wymawiamy [gdo] – ostatnia spółgłoska w grupie zapisywanej jako *kd*, czyli [d], jest dźwięczna. Wpływa ona swoją dźwięcznością na bezdźwięczne [k], dlatego wymawiamy jego dźwięczny odpowiednik [g]. W ten sposób dźwięczność w grupie spółgłoskowej została ujednolicona. Oddziaływanie głosek na siebie przebiegło wstecznie, dlatego ten typ asymilacji nazywamy **asymilacją wsteczną pod względem dźwięczności**.
- *vztah* wymówimy jak [fstax] – bezdźwięczne [t], ostatnia głoska znajdująca się w grupie spółgłoskowej zapisywanej literowo *vzt*, wpływa na głoski dźwięczne [vz]. Cała grupa spółgłoskowa jest zatem wymawiana bezdźwięcznie [fst]. Przebiegła tu zatem **asymilacja wsteczna pod względem dźwięczności**. Ponadto na końcu omawianego wyrazu wymawiamy bezdźwięczną głoskę [x], która jest bezdźwięcznym odpowiednikiem spółgłoski [h]. Dochodzi tu do **ubezdźwięcznienia w wygłosie**⁹⁸, czyli

⁹⁸ W języku czeskim są dwa terminy odpowiadające polskiemu terminowi *ubezdźwięcznienie w wygłosie*. Pierwszy to *neutralizace znělosti*, drugi, stosowany w środowisku szkolnym to *koncová asimilace znělosti*.

straty dźwięczności przed pauzą. Ubezdźwięcznieniu w wygłosie podlegają wszystkie samogłoski właściwe dźwięczne.

Upodobnienie postępowe (progresywne) pod względem dźwięczności, przy którym pierwsza spółgłoska znajdująca się w grupie spółgłoskowej wpływa swą dźwięcznością na głoskę następującą po niej. W wymowie literackiej przebiega przy artykulacji głoski [ř] oraz w połączeniu realizującym zapis literowy *sh*, np.:

- wyrazy *shoda*, *shon* wymawiamy [sxoda], [sxon] – pierwsza głoska w grupie spółgłoskowej, bezdźwięczne *s*, wpływa na głoskę występującą po niej, która również jest wymawiana bezdźwięcznie. Ta grupa spółgłoskowa może mieć dwie realizacje foniczne, czyli może zostać wymówiona również jak [zh], np. [zhoda], [zhon]. Drugi sposób wymowy jest wynikiem wstecznej asymilacji pod względem dźwięczności. Oba warianty wymowy są uważane za literackie (typ bezdźwięczny przeważa w Czechach właściwych, dźwięczny – na Morawach). Na szczególną uwagę zasługują słowa: *shora*, *shůry*, *shluk* (*shluknout se*, *shlukovat se*). Grupy zapisywane jako *sh* są wymawiane wyłącznie dźwięcznie, tzn. [zhora], [zhůri], [zhluk]. Upodobnienie postępowe pod względem dźwięczności tu nie zachodzi.
- Głoska [ř] może zostać ubezdźwięczniona, jeśli wystąpi w sąsiedztwie spółgłoski bezdźwięcznej, i to zarówno w przypadku pojawienia się za nią (podlega postępowej asymilacji pod względem dźwięczności, np. w słowach *tři* [tř̥i], *třeba* [tř̥eba], *křičet* [kř̥ičet]), jak i przed nią (nastąpi upodobnienie wsteczne, np. w wyrazach *mořský* [moř̥ský], *hořký* [hoř̥ký]). Do ubezdźwięcznienia przy wymowie głoski [ř] dochodzi również w wygłosie absolutnym (*talíř* [tal̥íř], *lékař* [lékař̥], *keř* [keř̥], *vař* [vař̥] itp.).

Podczas asymilacji międzywyrazowej pod względem dźwięczności, w której drugie słowo zaczyna się od spółgłoski sonornej, dochodzi nieraz do wymowy wariantywnej, która może być wywołana dialektalnym (najczęściej morawskim) pochodzeniem mówiącego, jak i brakiem znajomości normy wymawianiowej. Dlatego tutaj przedstawiamy wybrane zasady.

- Głoska właściwa dźwięczna zostaje ubezdźwięczniona w wygłosie nie tylko przed spółgłoską bezdźwięczną, od której rozpoczyna się wyraz następny, ale również przed spółgłoską sonorną lub przed spółgłoską [v] (w tej pozycji zachowuje się ona jak spółgłoska sonorna). Warto wspomnieć o specyfice głoski [v]. Podlega ona asymilacji (tak jak pozostałe spółgłoski dźwięczne właściwe), natomiast jej nie powoduje – tę cechę

dzieli ze spółgłoskami sonornymi: *pohyb ruky* wymawiamy [pohip ruki], *nález vody* – jak [náles vodi].

- W połączeniu z przyimkami jednosylabowymi akcentowanymi *přes* lub *od*, *nad*, *pod*, *před* i słowem rozpoczynającym się od głoski sonornej (lub głoski [v]) wymawiamy głoskę dźwięczną, która znajduje się na końcu przyimka. Realizacją foniczną połączenia *přes vodu* jest [přez vodu], *přes jámu* [přez jámu], *přes rybník* [přez ribník], *od lesa* [od lesa], *nad moře* [nad moře], *od vody* [od vodi].
- Przyimek *s* (w połączeniu z wyrazem w dopełniaczu lub narzędniku) przed głoską sonorną lub głoską [v] wymawiamy dźwięcznie lub bezdźwięcznie, np. realizacjami fonicznymi połączenia *s mužem* są [s mužem] i [z mužem], *s Janou* – [s janou] i [z janou], *s věcmi* – [s vjecmi] i [z vjecmi], *s našimi* – [s našimi] i [z našimi]. Tylko bezdźwięczna (nieasymilowana) wymowa występuje w połączeniu z formami zaimków *my* i *vy* – *s námi* wymawiamy wyłącznie [s námi], *s vámi* – tylko [s vámi].

Z pozostałych zmian związanych z dźwięcznością (powstałych w wyniku analogii) warto zwrócić uwagę jeszcze na wariantywność wybranych leksemów, których wymowa jest w literaturze specjalistycznej klasyfikowana odmiennie (inaczej niż w publikacjach kodyfikacyjnych albo niejednoznacznie). Przykładem są słowa typu *kresba*, *prosba*, *modlitba*, *svatba*, *platba*, *věštba*, *kletba* itp. Zdarza się, że spółgłoska dźwięczna powstała w wyniku asymilacji wstecznej pod względem dźwięczności zostaje przeniesiona do form dopełniacza liczby mnogiej, w których przecież stoi przed samogłoską [e], a nie przed spółgłoską dźwięczną. Wyrazy te są wymawiane wówczas następująco: [krezep], [prozep], [modlidep], [svadep]. Ich wariantywną wymowę z głoską bezdźwięczną niektóre publikacje klasyfikują jako ortoepiczną (np. Zeman, 2008, s. 97; Hůrková (1995, s. 30) jako należącą do wyższego stylu), inne – nie (Palková (1994, s. 332) klasyfikuje wymowę [kresep], [prosep] jako hiperpoprawną, nieprawidłową). Ogólnie jednak można stwierdzić, że zarówno w wymienionych wyrazach, jak i w przymiotnikach i rzeczownikach pokrewnych (*svatební*, *modlitební*, *prosebník* itp.) przyjmuje się wymowę wariantywną; użytkownicy języka wybierają konkretny wariant w zależności od stylu wymawianiowego (wariant bezdźwięczny – zgodny z ortografią – będzie częściej stosowany w stylu odświeżonym (por. komentarz Štěpánovej 2013a).

Wymowa wariantywna jest również dopuszczalna w formach 1. osoby liczby mnogiej trybu rozkazującego, jeśli przed sufiksem *-me* występuje głoska właściwa dźwięczna.

Wyraz *bud'me* wymawiamy [buťme] i [bud'me] (wymowa zawierająca głoskę bezdźwięczną odpowiada w realizacji dźwiękowej formie drugiej osobie liczby pojedynczej, w której dochodzi do ubezdźwięcznienia w wygłosie: bud' – [buť] itp. Wymowa dźwięczna w tych wyrazach jest uznawana za regionalną, morawską):

povězme: [povjesme] i [povjezme];

snažme se: [snašme se] i [snažme se];

věřme: [vjeřme] i [vjeřme].

Jeśli natomiast przed wymienionym przyrostkiem znajduje się spółgłoska właściwa bezdźwięczna, jak np. w wyrazach *vraťme* albo *kupme*, wówczas wymawiamy wyłącznie [vraťme] i [kupme]).

Asymilacja pod względem miejsca artykulacji (wzajemne przystosowywanie się spółgłosek artykułowanych w różnych miejscach jamy ustnej) przebiega w grupach spółgłoskowych *nk/ng* (w tym wypadku jest obowiązkowa) albo *mv/mf* (w tym wypadku jest fakultatywna):

- *banka, tango*: na wymowę dźwięcznego [n] wpływa tylnojęzykowe [k] lub [g] – wymawiamy tylnojęzykowe *n* [baŋka, taŋgo]. Do tej zmiany nie dochodzi między wyrazami, dlatego wymawiamy [pan král], a nie [paŋ král];
- *tramvaj, komfort*: na dwuwargowe [m] wpływa wargowo-zębowe [v] lub [f] – wymawiamy więc wargowo-zębowe *m* [traŋvaj, koŋfort]. Możliwa jest również i wymowa z [m] dwuwargowym – [tramvaj], [koŋfort].

Asymilacja pod względem artykulacji sposobu może mieć miejsce tylko wewnątrz słów lub na granicy rdzenia i sufiksu (nie na granicy słów albo między prefiksem a rdzeniem), i to w grupach głosek zwartych [t], [d] ze szczelinowymi [s], [š], [z], [ž] (*ts/ds, tš/dš, tz/dz, dž*) – w jej wyniku powstaje wymowa głosek zwarto-szczelinowych [c], [č], [3], [ž] (norma tu dopuszcza wymowę literową, która jest zalecana w stylu wyższym):

dětský: wymawiamy [d'etskí] i [d'eckí];

děťští: wymawiamy [d'etš'í] i [d'ech'í];

lidský: wymawiamy [litskí] i [lickí];

Švédsko: wymawiamy [švétsko] i [švécko], podobnie *švédský* [švétskí] i [švéckí], *švédští* [švéts'í] i [švéč'í], *švédština* [švéts'ina] i [švéč'ina];

větší: wymówimy [vjetší] i [vječí], nie [vjetčí], podobnie *většina* [vjetšina] i [vječina];

tvrďší: [tvřtší] i [tvřčí];

kratší: [kratší] i [kračí];

podzim: [podzim] i [požim];

Bydžov: [bidžof] i [bižof].

Wyżej wymienione typy asymilacji przebiegają w ramach wymowy literackiej. Częste są natomiast asymilacje spowodowane wpływami dialektalnymi albo niedbałą artykulacją.

Niepoprawne są asymilacje następującego typu:

- [tfar] zamiast [tvar], [kfalita] zamiast [kvalita], [sfetr] zamiast [svetr], [poxfala] zamiast [poxvala] (dialektalna asymilacja postępową pod względem dźwięczności); [gvúli] zamiast [kvúli] przy wymowie słowa *kvůli*, [gvečeru] zamiast [kvečeru] w połączeniu *k večeru*, [jag misliš] zamiast [jak misliš] w *jak myslíš*, [pohib ruki] zamiast [pohip ruki] w *pohyb ruky*, [nález vodi] zamiast [náles vodi] w połączeniu *nález vody* itp. (dialektalna asymilacja wsteczna pod względem dźwięczności przed głoską [v] lub spółgłoską sonorną);
- [píščítí] zamiast [písčítí] przy wymowie słowa *píščítý*, [roščílit se] zamiast [rosčílit se] *rozčílit se*, [ščítat] zamiast [sčítat], [ščásti] zamiast [sčásti] *zčásti*, [roščarování] zamiast [rosčarování] *rozčarovany*, [roščesat] zamiast [rosčesat] przy wymowie słowa *rozčesat* itp. (nieprawidłowa asymilacja pod względem miejsca artykulacji głosek [s], [z], [š] [ž]).

3.4.2. Upraszczenie grup spółgłoskowych

Wymowa literacka dopuszcza upraszczanie dwóch takich samych lub spółgłosek **różniących się dźwięcznością występujących w śródgłosie słowa** (pomiędzy rdzeniem a sufiksem oraz prefiksem a rdzeniem), możemy je wymówić jako jedną głoskę:

panna: [pana];

Anna: [ana];

povinný: [povíní];

kamenný: [kamení];

měkký: [mňekí];

francouzský: [francoʊský];

bezstarostná: [besstarostná] i [bestarostná];

rozsypat: [rossipat] i [rosipat];

vyšší: [višší] i [viší];

babiččin: [babiččin] i [babičin];

pražští: [praští] i [prašští].

Nie dochodzi natomiast do uproszczeń w wymowie w przypadku, gdy **spowodowałoby** to zmianę znaczenia wyrazu, na granicy wyrazów, w wyrazach złożonych albo w formach trybu rozkazującego na *-me*: wymawiamy zatem [poddaní] (*poddaný x podaný*), [racci] (*racci x raci*), [nejjasnější] (*nejjasnější*, tj. nejvíce jasný ‚najjaśniejszy‘ x *nejasnější*, tj. méně jasný ‚mniej jasny‘), [ottok] (*odtok x otok*), [pan novák] (nie [panovák]), [před domem] (nie [předomem]), *dvojazyčný* [dvojzaciční], *půllitr* dokładnie jak [púllitr], *uvědomme si* [uvědomme si] (nie [uvjedome si]).

Usunięcie głoski z grupy spółgłoskowej, złożonej z różnych spółgłosek, jest możliwe w następujących przypadkach:

- w grupach spółgłoskowych powstałych w przymiotnikach występujących w pierwszej osobie liczby mnogiej rodzaju męskiego żywotnego:

francouzští: [francoušští] i [francoušťí];

mořští: [mořšťí] i [mořťí];

- w wyrazach *srdce*, *dcera*, *ctnost*, *egyptský* wymawiamy całą grupę spółgłoskową (w stylu wyższym podczas recytacji) albo upraszczamy poprzez usunięcie głoski [t] (w mowie neutralnej):

[srce] i [srtce];

[cera] i [tcera];

[ctnost] i [cnost];

[egiptskí] i [egipskí]⁹⁹;

- w formach czasu teraźniejszego czasownika *být* (*jsem*, *jsi*, *jsme*, *jste*, *jsou*), jeśli pełnią funkcję czasownika posiłkowego lub łącznika, można usunąć głoskę [j], jak np. w czasie przeszłym:

[přišel sem] i [přišel jsem] (podstawowy wariant wymowy pozbawiony joty występuje po spółgłosce);

[šla jsem] i [šla sem] (podstawowy wariant wymowy zawierający jotę występuje po samogłosce, jest uznawany za wariant główny);

⁹⁹ Zalecany sposób uproszczenia tego wyrazu (złożonego z czterech spółgłosek *-ptsk-*) budzi z pewnością pewne zakłopotanie. Na podstawie obserwacji jego wymowy w mediach publicznych, przez nauczycieli oraz na podstawie przeprowadzonej sondy między studentami Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu w Ostrawie można stwierdzić, że u tych osób występuje wymowa nieuproszczona [egiptskí] lub postać będąca wynikiem asymilacji pod względem artykulacji sposobu [egipckí], w której grupa *-ts-* jest zastąpiona przez głoskę *-c-*. Ten drugi sposób wymowy jest uznany jednogłośnie przez wszystkie poradniki kodyfikacyjne za niedopuszczalny. W rozmowach osobistych nauczyciele i studenci oceniali wariant [egiptskí] jako niezgodny z tradycją i dziwili się, dlaczego nie mogą wymówić tu głoski [c] podobnie jak w słowach *dětský*, *lidský* itp.

[vid'eli sme] i [vid'eli jsme] (nie [vid'eli zme]);

[zvít'ezili ste] i [zvít'ezili jste].

- Jeśli natomiast czasownik *být* występuje jako wyraz samodzielny lub stoi na początku zdania (jest położony na niego akcent), głoskę *j* należy w wymowie zachować (*Myslím, tedy jsem. Já už tady jsem! Jsi to skutečně ty? Jsem to já!*).

W pozostałych przypadkach nie zaleca się pomijania w wymowie spółgłoski. Wymawiamy zatem:

jméno: [jméno], nie [méno];

přijdu: [přijdu], nie [přidu].

hřbitov: [hřbitof], nie [řbitof];

tkanička: [tkaňička], nie [kaňička];

která: [která], nie [kerá];

zvláštní: [zvlášťní], nie [zlášťní, zlášňí];

prázdné: [prázdné] (w wymowie codziennej można wymawiać [prázné], to samo dotyczy wyrazów pokrewnych jak *prázdniny* – [prázdnini] i [prázňini] itp.).

3.4.3. Wstawianie głosek

Wyjątkowo można w grupie spółgłoskowej wymówić samogłoskę, żeby wymowa była łatwiejsza – tutaj należą liczebniki *sedm*, *osm* wraz z wyrazami pokrewnymi, które możemy wymawiać albo literowo (według ortografii ze zgłoskotwórczym [m]), lub z głoską [u]:

[sedm] i [sedum] (nie [sedn]);

[osm] i [osum] (nie [osn]);

[sedmnáct] i [sedumnáct], nie np. [sedumnást], [sedumnác], [sednást] itd. (należy pamiętać o wymowie zakończenia *-ct*)¹⁰⁰;

[osmdesátá] i [osumdesátá], nie [osndesátá].

Zgodnie z najnowszymi zaleceniami ortoepicznymi (Palková, 1994; Hůrková, 1995; Zeman, 2008) połączenie głosek zapisane *mě* powinniśmy wymawiać z głoską [ň], tj. [mňe], a nie [mje] (wariant ten ocenia się jako lokalny, uwarunkowany dialektalnie (archaicznie), nie jest uważany za wymowę normatywną), mimo że w poradniku kodyfikacyjnym *Výslovnost spisovné češtiny*

¹⁰⁰ Większe problemy wymawianiowe występują przy realizacji fonicznej liczebników złożonych typu *jedenáct set*, które powinny być wymawiane z nieuproszczoną grupą spółgłoskową [cts] – [jedenáct set]. Ze względu na problemy z wymówieniem tej grupy J. Zeman zaleca (2008, s. 119) dopuścić „wariant [jedenáctset] chociaż w wymowie codziennej”.

I uznaje się wymowę obu wariantów za poprawną (za wariant podstawowy jest uznany [mňe], a formę [mje] – za wariant regionalny). Do tej koncepcji przychyła się również Krčmová (2008, s. 150), twierdząc, że „wymawianie [mjesto] nie jest błędne, natomiast jest realizacją mniej powszechną i ma źródło w zwyczajach gwarowych”¹⁰¹)¹⁰²:

město: [mňesto], nie [mjesto];

měsíc: [mňesíc], nie [mjesíc];

změnil zaměstnání: [zmňeňil zamňestnáňi]¹⁰³, nie [zmjeňil zamjestnáňi].

Inne rodzaje grup spółgłosek i przykłady konkretnych słów, w których może dojść do zmian w wymowie, por. Palková (1994), Krčmová (2008), Zeman (2008), Pokorná, Vránová (2007).

3.5. Zasady wymowy wyrazów obcych w języku czeskim

Zasady wymowy literackiej wyrazów obcych nie są tak ustalone jak w przypadku słów rodzimych. Zjawisko to wiąże się ze stopniem adaptacji graficznej oraz stosunkiem ich postaci graficznej (ortografią) do wymowy. Stopień adaptacji wyrazu obcego znajduje odzwierciedlenie w pisowni, która jest szersza w różnym stopniu, czemu odpowiada większa lub mniejsza stabilność wymowy (Palková, 1994, s. 341–343)¹⁰⁴.

Słowo całkowicie szersze jest wymawiane jak wyraz rodzimy (np. *aféra*, *šok*). Dla słów z zachowaną oryginalną pisownią konieczna jest znajomość ich oryginalnej wymowy (np. *interview* [intervjů], *laser* [lejzr], *capriccioso* [kaprićozo]). W dużej części słownictwa obcego adaptacja graficzna jest tylko częściowa albo wprowadzane są warianty ortograficzne, co prowadzi do wariantowości wymowy (np. *konsonant* [konsonant] i *konzonant* [konzonant]; *cartridge* [kartrič] i *kartridž* [kártrič]). To właśnie różnica między formą pisaną a wymawianią, nieznanie dźwiękowej realizacji wyrazów w języku źródłowym są częstymi przyczynami wariantowej lub nieprawidłowej wymowy.

Aby sprawdzić realizację dźwiękową zapożyczenia, można skorzystać z drugiej części poradnika kodyfikacyjnego – *Výslovnost spisovné češtiny. Výslovnost slov přejatých*.

¹⁰¹ Oryg.: „Vyslovovat [mjesto] není sice nesprávné, ale je to realizace méně obvyklá a bývá založena na nářeční zvyklosti”.

¹⁰² Chodzi o zjawisko, na które specjaliści mają różne poglądy (współcześnie i w przeszłości). Z własnych doświadczeń obserwatora wypowiedzi mówionych profesjonalnych użytkowników języka muszę stwierdzić, że wymowa [mje] nie jest „rzadsza”, jak twierdzi M. Krčmová, odwrotnie – u obserwowanych osób w różnym wieku i pochodzących z Moraw (bez względu na „rodzimy” dialekt morawski) przeważa.

¹⁰³ Uwaga na nieortograficzne usuwanie głoski -m- w grupie [mňe], do którego dochodzi nieraz po spółgłosce: wyraz *podmět* wymawiamy poprawnie [podmňet], nie [podňet], *samožejmě* [samožejmňe], a nie [samožejně] itp.

¹⁰⁴ Oryg.: „Stupeň zdomácnění přejatého výrazu se promítá do pravopisu, který je počestěn v různé míře, s níž pak koresponduje větší nebo menší ustálenost jeho výslovnosti” (Palková, 1994, s. 341–343).

Výslovnostní slovník (1978). Zawiera ona zarówno ogólne zasady poprawnej wymowy wyrazów zapożyczonych, jak i – jak sama nazwa wskazuje – słownik zawierający wymowę poszczególnych wyrazów, liczący około 20 000 jednostek leksykalnych. Włączenie do wymienionej publikacji słownika, w przeciwieństwie do 1. części opracowania poświęconego poprawnej wymowie wyrazów rodzimych, jest związane z wyżej wspomnianym problematycznym związkiem między pisownią a realizacją foniczną zapożyczonych słów. Zważywszy na to, że od opracowania i opublikowania tej książki (lata 60. i 70. XX wieku) minęło dużo czasu, a w wymowie zaszły pewne zmiany (nastąpiła również nowa kodyfikacja ortografii, zob. *Pravidla českého pravopisu* z r. 1993 oraz *Dodatek k Pravidlům českého pravopisu* z r. 1994), język czeski został wzbogacony wieloma zapożyczeniami, których wymowa może sprawiać trudności, publikacja ta nie opisuje w pełni aktualnej sytuacji. Potwierdza to V. Štěpánová (2019, s. 204): „Kodyfikacja wymowy wyrazów obcych (...) jest przestarzała w stosunku do zmian, które zaszły w normie, nie jest zgodna ze współczesną kodyfikacją ortograficzną, jak również nie obejmuje nowszej, jakże często dziś występującej leksyki, zwłaszcza pochodzenia angielskiego”¹⁰⁵. Oprócz tego, że publikacja ta jest przestarzała, nie jest również powszechnie dostępna. Ze względu na to warto byłoby zadbać o powstanie nowej publikacji, która przedstawiałaby aktualną normę ortofoniczną tej części słownictwa, zarówno wyrazów pospolitych, jak i nazw własnych. Wymowa nazw własnych osobowych i geograficznych należy do zjawisk szczególnie problematycznych. Niestety, publikacja zawierająca aktualne rozwiązania kodyfikacyjne nie jest jeszcze przygotowywana. Pozostaje zatem opierać się na opracowanych dotychczas podstawowych zasadach dotyczących wymowy wyrazów obcych (np. Palkovej, 1994, czy Hůrkovej, 1995), które można uzupełnić nowszymi zasadami sformułowanymi zwłaszcza w internetowym poradniku językowym (*Internetová jazyková příručka*¹⁰⁶) i innych opracowaniach, które przynajmniej częściowo obejmują problematykę wymowy (np. *Pravidla českého pravopisu* ,zasady pisowni české’, *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, słowniki wyrazów obcych) lub w pracach specjalistycznych V. Strahla, J. Zemana i innych (por. wykaz zalecanej literatury w rozdziale 7). W tym miejscu przedstawiam główne zasady, którymi warto się kierować przy wymowie wyrazów zapożyczonych.

¹⁰⁵ Oryg.: „Kodifikace výslovnosti přejaté slovní zásoby (...) je zastaralá z hlediska značného posunu v normě, není v souladu se současnou kodifikací pravopisnou a rovněž nezachycuje novější, avšak dnes velmi frekventované lexikum, zejména anglického původu”.

¹⁰⁶ Wymowa wyrazów obcych i nazw własnych (Výslovnost přejatých slov a vlastních jmen, por. <https://prirucka.ujc.cas.cz/?id=914>).

Podstawowa zasada brzmi: punktem wyjścia jest wymowa (nie pisownia) danego języka, ale z czeską artykulacją głosek i czeskim akcentem – głoski, których czeski nie ma, są zastępowane najbliższymi (najbardziej podobnymi) głoskami czeskimi. Akcent zostaje przeniesiony na pierwszą sylabę, nawet jeśli wyraz pochodzi z języka mającego akcent na innej sylabie. Nie wymawiamy go zatem tak samo jak w języku źródłowym, z wyjątkiem cytatów, por. niżej). Podobnie jak przy wymowie wyrazów rodzimych zachodzą tu zmiany głoskowe, np. wsteczna asymilacja pod względem dźwięczności (Palková, 1994, s. 341–342).

Warto pamiętać, że wymowa niektórych słów zapożyczonych wcześniej, jest – wbrew tej podstawowej zasadzie – oparta na formie graficznej, np. *fotbal*, z angielskiego *football*, wymawiamy [fodbal].

Poniżej przedstawiam przykłady głosek, które zastępują wybrane głoski nierodzone (Palková, 1994, s. 342):

- samogłoski zaokrąglone [ö], [ü] **są zastępowane** niezaokrąglonymi samogłoskami [e], [i] – [rentgen];
- samogłoski nosowe – połączeniem odpowiednika samogłoski nienosowej (ustnej) z nosową spółgłoską [n], [m] – [pardon];
- wargowe [v]¹⁰⁷ – wargowo-zębowym [v]¹⁰⁸ – *William* [vilijem]; w tym wypadku angielska głoska, która została zredukowana, jest zastąpiona samogłoską [e];
- angielską głoskę [θ], będącą realizacją połączenia literowego *th*, wymawiamy jak [t] (najczęściej na początku wyrazu) albo [s] (w wygłosie), np. *Thatcherová* [tečrová], *Smith* [smit] albo [smis]¹⁰⁹.

Z innych zasad warto zwrócić uwagę na następujące:

- samogłoska **i** **nie zmiękcza** **d, t, n** – [diktát], nie [d'iktát]; *senior* – [senijor], nie [señijor]. Nieprawidłowe zmiękczenie można usłyszeć u osób pochodzących z terenów posługujących się dialektem śląskim, i to u członków wszystkich generacji (częste np. w postaciach [ord'inace], [cent'imetr], [domińnik], [vañilka], [moñitor] itd.);
- **połączenie samogłosek** występujących w temacie wyrazów należących do różnych sylab nie jest wymawiane razem, np. *ea, ae, ao, oa* i inne. W tej pozycji jest to wyraźny znak

¹⁰⁷ Odpowiednik realizacji ortofonicznej polskiej litery *ł* (przyp. tł.), jak np. w wyrazie *ławka*.

¹⁰⁸ Odpowiednik realizacji fonicznej litery *w*, jak np. w wyrazie *wata* (przyp. tł.)

¹⁰⁹ Wymowa i odmiana nazwiska *Smith* jest również opisana w poradniku internetowym, *Internetová jazyková příručka*, <https://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=smith#>.

obcości słowa. W języku czeskim samogłoski współwystępują tylko na granicy przedrostka i rdzenia lub na **granicy członów** tworzących wyraz złożony – [meandr], [aorta], [koala], [ideál], [teorije], [realita];

- **połączenie samogłosek należących do jednej sylaby** tworzy dyftong: *au* (*auto*), *eu* (*euforie*). Zwarcie krtaniowe nie jest tu wymawiane;
- **połączenie samogłoski [i]** z jakąkolwiek inną samogłoską znajdującą się wewnątrz słowa (np. *ia*, *io*, *ie*) artykułuje się z głoską [j] – *dieta* [dijeta], *biologie* [bijologije].

Do najbardziej problematycznych zjawisk należy natomiast wariantywność długości samogłosek i dźwięczności spółgłosek.

Długość samogłoski w przeciwieństwie do słów rodzimych często nie jest zaznaczana. Pomimo tego w niektórych przypadkach samogłoska powinna być wymówiona z długością (np. *minus* [mínus]).

- Nieraz wariantowi ortograficznemu zawierającemu samogłoskę krótką odpowiadają dwie realizacje (np. [kultúra] i [kultura]). Dwie wymowy sufiksu *-ura* znajdują się w poradniku internetowym *Internetová jazyková příručka* (por. *Samohlásková délka u přejatých slov*, <https://prirucka.ujc.cas.cz/?id=914>) oraz w pracy J. Zemana (2008, s. 49). W publikacji Zemana wymienione są również sufiksy typu *-urka*, *-urní* z następującym komentarzem: „przeważają warianty z samogłoską krótką”¹¹⁰), chociaż poradnik kodyfikacyjny zaleca wymowę z długą samogłoską);
- W niektórych typach sufiksów wprowadzono dublety ortograficzne. Mają one również dwie realizacje foniczne (np. *pasivní* – *pasívni*). Postać zawierająca krótką samogłoskę może zostać wymówiona z krótką i długą samogłoską);
- Nieprawidłowe wymówienie długości samogłoski może prowadzić do zmiany znaczenia słowa (*nota* – *nóta*, *deviza* – *devíza*, *lama* – *láma*);
- Ze względu na dużą wariantywność w stosowaniu długości w różnych rodzajach sufiksów (np. w *-iv/-ív*, *-in/-ín*, *-on/-ón*, *-ona/-óna*, *-or/-ór*) zalecam sprawdzić, które warianty dla poszczególnych wyrazów są poprawne, w poradniku internetowym *Internetová jazyková příručka* – za którym cytuję: „Ze względu na zmiany zachodzące w normie wymawianiowej, jak również w ortografii (por. *Psaní samohlásek v zakončení přejatých slov* Pisownia samogłosek w zakończeniach wyrazów obcych) starsze poradniki ortoepiczne nie są za bardzo aktualne w zakresie długości w wyrazach obcych.

¹¹⁰ Oryg.: „Převládají varianty s krátkou samohláskou”.

Trzeba również uświadomić sobie, że długość wymawianej samogłoski nie jest w wielu przypadkach jednoznaczna, często dochodzi do wymówienia długości połowicznej. Nawet sami użytkownicy języka nie zawsze wymawiają te same wyrazy tak samo. Z pewnością na wymowę długiej samogłoski mają wpływ następujące czynniki: wiek użytkowników języka oraz ich pochodzenie regionalne. Z punktu widzenia poszczególnych wyrazów natomiast istotne są czas i sposób zapożyczenia wyrazu, znaczenie leksemu, frekwencja i sfera użycia, ekspresywność itp.”¹¹¹ (*Samohlásková délka u přejatých slov*, <https://prirucka.ujc.cas.cz/?id=914>);

- jeśli długość samogłoski jest zaznaczona, należy ją wymówić.

Wariantywność dotycząca dźwięczności spółgłosek pojawia się wyraźnie przy wymowie spółgłosek [s]/[z], rzadziej przy wymowie głosek [k]/[g] albo przy realizacji fonicznej litery x („iks”).

Najbardziej problematycznym zjawiskiem jest wymowa głosek [s/z] występujących między samogłoskami lub w sąsiedztwie spółgłosek sonornych.

- Głoski [s] i [z] wymawiamy tam, gdzie w języku źródłowym jest s. Za progresywną uważa się natomiast wymowę [z], i to w przypadkach, w których w języku źródłowym jest [s] – np. w słowach *renesance*, *disertace*, *resort*, *diskuse*, *režisér*. W tych właśnie wyrazach wprowadzono w prawidłach zawierających nową kodyfikację (*Pravidly českého pravopisu* w r. 1993) dublety ortograficzne, np. *renesance* i *renezance*. Pomimo tego wymowę zawierającą głoskę [s] zalicza się do stylu wyższego. W wymienionych wyżej prawidłach wprowadzono więcej dubletów również w innych wyrazach.
- Niektóre wyrazy mają ustaloną wymowę z dźwięcznym [z], choć w piśmie dopuszcza się warianty, np. *filozofie/filosofie* [filozofije], *humanismus/humanizmus* [humanizmus] (por. *Souhlásková znělost u přejatých slov*, <https://prirucka.ujc.cas.cz/?id=914>).

Spółgłoski [k]/[g]

Do wariantywności w wymowie dochodzi w wyrazach obcych zawierających literę k, dublety foniczne [k]/[g] dopuszcza się wyłącznie u następujących słów: *inkoust* – [ɪŋkoust/ɪŋgoust],

¹¹¹ Oryg.: „Vzhledem k posunům ve výslovnostní normě a také ke změnám pravopisným (viz *Psaní samohlásek v zakončení přejatých slov*) nejsou starší ortoepické příručky ve vztahu k samohláskové délce v přejatých slovech již mnohdy aktuální. Je rovněž třeba si uvědomit, že délka vyslovované samohlásky není v mnoha případech zcela jednoznačná, nežádá se vyslovuje tzv. polodélka a ani samotní mluvčí nemusí být ve výslovnosti stejných výrazů vždy konzistentní. Je evidentní, že na samohláskovou délku u mnoha cizích slov v češtině má vliv věk mluvčích nebo jejich regionální původ, z hlediska jednotlivých výrazů pak doba a způsob přijetí slova, lexikální význam, frekvence a sféra užití, expresivita atp.” (*Samohlásková délka u přejatých slov*, <https://prirucka.ujc.cas.cz/?id=914>);

plakát – [plakát/plagát], *akát* – [akát/agát], *krejcar* – [krejcar/grejcar], w innym przypadku musimy wymówić zgodnie z ortografią [k], jak np. w wyrazach *demokracie*, *frekvence*, *motocykl*, *dekret* itp.

Realizacja foniczna **literary x** to połączenie dwóch głosek [ks] albo [gz], w zależności od głosek, z którymi współwystępuje. Przed głoską właściwą podlega wstecznej artykulacji pod względem dźwięczności:

- podstawowa postać [ks] wymawiana jest na początku wyrazu przed samogłoską (np. w wyrazie *xenofob*), między samogłoskami (np. *praxe*, *lexikum*), przed spółgłoską bezdźwięczną (np. *expert*, *extrém*, *textil* itp.), przed spółgłoską sonorną (np. *exministr*), na końcu słowa (*kodex*);
- wymowa udźwięczniona [gz] pojawia się przed spółgłoską właściwą dźwięczną (np. *exhalance*, *exhibice*) albo w grupie *ex-* na początku słowa przed samogłoską (jeśli nie jest traktowana jako prefiks), np. *existovat*, *exotický*, *exil*. W innym wypadku prefiks występujący przed samogłoską i głoską sonorną wymawia się [eks], np. jak w już wyżej wymienionym wyrazie *exministr* albo w słowie *exadmirál*, w którym po prefiksie może wystąpić również zwarcie krtaniowe.

Zgodnie z ortografią jest realizowany fonicznie zapis *sch* (np. *ischias* jak [isxijas], nie [išijas]) albo grupy spółgłoskowe *sp*, *st*, *sk* – [studovat], [sport], [spekulovat], [skandál] (nieprawidłowo, ekspresywnie [študovat], [špekulovat], [škandál]).

Oryginalną wymowę w języku, z którego są wyrazy zapożyczane, zachowujemy tylko wtedy, kiedy mamy do czynienia z cytataми czy innymi wyrazami lub połączeniami wyrazów zapożyczonymi w niezmienionej postaci, np.:

curriculum vitae: [ku 'rikulum ví 'té],

doctor honoris causa (dr. h. c.): [doktor ho 'nóris 'kauzá],

fair play: ['fér 'plej],

chargé d'affaires: [šaržéda 'fér],

enfant terrible: [anfan te 'ribl] itd.

Problemy związane z niepewnością wielu użytkowników co do wymowy wyrazów zapożyczonych (z ogólnego punktu widzenia oraz konkretnych wyrazów) szczegółowo opisała V. Štěpánová w artykule prezentującym pytania fonetyczne otrzymane przez poradnię językową prowadzoną przez Instytut Języka Czeskiego (Ústav pro jazyk český) (Štěpánová, 2013b).

3.6. Norma zjawisk ponadsegmentalnych w języku czeskim

Centralnym punktem czeskiej kodyfikacji wymowy jest zbiór norm dotyczących literackiej realizacji głosek i ich grup, czyli poziomu segmentalnego. Natomiast elementy ponadsegmentalne, czyli związane z cechami dźwiękowymi zdania, intonacją są opisane marginalnie. Poradnik kodyfikacyjny, pt. *Výslovnost spisovné češtiny I*, poświęca oddzielny rozdział problematyce **akcentu** (akcentu wyrazowego głównego i pobocznego, akcentu taktu, emfazy, a szczególnie akcentowania przyimków; s. 65–70) oraz pokrótce kwestii **melodii pytań o rozstrzygnięcie** (s. 71–72). Jest to zgodne z aktualnym stanem badań zjawisk prozodycznych oraz z wątpliwościami co do możliwości ich kodyfikacji: „Norma tych jednostek ma trochę inny charakter niż przy głoskach i akcencie. Kwestia, czy możliwe jest również skodyfikowanie cech dźwiękowych zdania, nie była jeszcze przedmiotem dokładniejszego badania z ortofonicznego punktu widzenia. Jest to problematyka bardzo skomplikowana¹¹²” (*Výslovnost spisovné češtiny I*, s. 71).

Jednocześnie jednak stwierdza się, że w świadomości językowej użytkowników języka literackiego istnieje pewna nieskodyfikowana norma środków prozodycznych, co powoduje, że jesteśmy świadomi odchyień od niej i odczuwamy naruszenie podstawowego systemu środków fonetycznych języka mówionego, zwłaszcza w powiązaniu z melodią zdania i dynamiką, strukturą mowy i wybranym tempem mowy (tamże).

Według Z. Palkovej (2017a) poziomy segmentalny i ponadsegmentalny są względem siebie „dość niezależne”. Częścią jednostek prozodycznych nie są modyfikacje segmentów, jak ma to miejsce w niektórych innych językach, a „właściwości struktury prozodycznej zwykle nie wpływają na procesy segmentowe mające miejsce w mowie”. Palková wymienia inne charakterystyczne **cechy prozodii czeskiej**, które można wykorzystać w porównaniach międzyjęzykowych: „Prozodyczną strukturę czeszczyzny tworzą jednostki uszeregowane hierarchicznie: *sylaba – takt*¹¹³ – *fraza intonacyjna*¹¹⁴ – *wypowiedzenie*. Jednostki te mają konkretną charakterystykę brzmieniową i są odczuwalne przez użytkownika języka. Jakość dźwięku, która najbardziej przyczynia się do powstania odpowiednich cech modulacji

¹¹² Oryg.: „Norma těchto prostředků má poněkud jiný charakter nežli při hláskách a přízvuku. Otázka, zdali je možno uskutečnit též kodifikaci zvukových prostředků větných, nestala se zatím z ortoepického hlediska předmětem důkladnějšího zkoumání. Je to ostatně otázka dosti složitá.”

¹¹³ Inne terminy używane w polskiej literaturze przedmiotu to: *słowo fonetyczne/zestroj akcentowy/jednostka akcentowa* (przyp. tł.).

¹¹⁴ Inne terminy używane w polskiej literaturze przedmiotu to: *jednostka znaczeniowa/jednostka rytmiczna/grupa intonacyjna/zestroj intonacyjny* (przyp. tł.).

ponadsegmentalnej i jednostek prozodycznych, to melodia (przebieg tonu podstawowego)¹¹⁵ (ibid.).

Ten rozdział poświęcony jest jednostkom należącym do poziomu ponadsegmentalnego, które są w czeszczyźnie mniej więcej stałe i dla których są ustalone pewne zasady ortoepiczne dotyczące akcentu i melodii zdania. Nie zostaną tu przedstawione wszystkie cechy prozodyczne charakteryzujące produkcję mowy (zawierające jej podział na takty i frazy intonacyjne, wypowiedzenia, pauzę, środki modulujące melodię i tempo mowy, barwy i siły głosu, które się pojawiają nie tylko w akcencie wyrazowym, ale i w akcencie zdaniowym i logicznym, i w emfazie). Są one często zależne od kontekstu, postawy mówiącego i jego indywidualnych sposobów realizacji wypowiedzi, która może być dostosowywana do potrzeb słuchaczy. Zainteresowanych tą problematyką odsyłam do specjalistycznej literatury fonetycznej, np. Palková, 1994; Krčmová, 1992, 2008, 2009; Zeman, 2008; Beneš i in., 2013; Skarnitzl, Šturm, Volín, 2016; hasła znajdujące się w publikacji pt. *Encyklopedický slovník češtiny*, por. np. w wersji online Karlík, Nekula, Pleskalová, 2012–2020.

Przykłady przytoczonych zjawisk są w tym rozdziale dla lepszej przejrzystości zapisane ortograficznie, a nie w transkrypcji fonetycznej.

3.6.1. Akcent wyrazowy

Akcent wyrazowy, dźwiękowe wyróżnienie sylaby w wyrazie lub połączeniu słów, jest w czeszczyźnie charakteryzowany jako, stały, inicjalny (na pierwszej sylabie). (Beneš i in., 2013, s. 107; Krčmová, 2008, s. 81, 206; Palková, s. 156, 277 itp.) Wyróżnienie sylaby akcentowanej nie jest bardzo wyraziste, w mowie w rzeczywistości pojawia tylko przy ważnym i zamierzonym wzmocnieniu treści (więcej o czeskim akcencie np. Więcej o czeskim akcencie np. in Palková (2012), Beneš a kol. (2013, s. 106–118), Krčmová (2008), Zeman (2008)). Na potrzeby akcentowania ortoepicznego należy wskazać następujące podstawowe zasady:

- w wyrazach izolowanych akcent jest położony zawsze na **pierwszej sylabie**;
- podczas mówienia niektóre wyrazy nie mają akcentu wyrazowego. Występują ze słowem akcentowanym znajdującym się przed nim lub i tworzą jeden **takt**. Są to tzw. klityki: proklityki i enklityki; **proklityki** są wyrazami bez akcentu występującymi po pauzie, które występują przed słowem akcentowanym (np. spójniki, partykuły o funkcji

¹¹⁵ Oryg.: „Prozodickou strukturu češtiny tvoří hierarchie lineárních jednotek *slabika – mluvní takt – promluvový úsek – ukončená výpověď*. Tyto jednotky mají konkrétní zvukovou charakteristiku a oporu v pocitu uživatele jazyka. (...) Zvukovou kvalitou, která se nejvíce podílí na vzniku relevantních rysů suprasegmentální modulace a prozodických jednotek, je melodie (průběh základního tónu).”

nawiązującej, zaimki wskazujące, sporadycznie słowo pełnoznaczone – np. *pan* 'král); **enklityki**, wyrazy bez akcentu, które znajdują się za słowem akcentowanym; należą do nich krótkie, czyli nieakcentowane formy zaimków (*mi*, *ho*, *mu*), morfy zwrotne (*se*, *si*) albo formy czasownika pomocniczego *být* (*jsem*, *jsi*, *bych*, *bys*), w przeciwieństwie do proklityk za wyrazem akcentowanym może ich występować więcej ('*napsal jsem si to 'správně*);

- w połączeniach **pierwotnych przyimków jednosylabowych** (np. *před*, *nad*, *za*, *pod*, *na*, *ve* itd.) z rzeczownikami, przymiotnikami, zaimkami, którymi przyimek rządzi, akcent pada na przyimek: '*chodí* 'do školy, '*píšeme* 'na tabuli, '*stojí* 'před námi, 'za vysokým 'kopcem, '*vyletěl* 'nad mraky; akcent może się natomiast przesunąć z przyimka na słowo następujące po nim, jeżeli:
 - za przyimkiem stoi długie, najczęściej cztero- lub więcej sylabowe słowo ('*stalo se to na 'nejnebezpečnějším 'úseku 'dálnice*),
 - jeżeli wyraz następujący jest wyrazem nieodmiennym (najczęściej przysłówki), ('*stalo se to na 'velmi 'nebezpečném 'místě*),
 - jeśli chcemy wyróżnić wyraz, który po nim występuje (np. przy porównaniu, przy dużym zaangażowaniu emocjonalnym) albo jeśli za przyimkiem występuje wyraz, który należy do wyliczenia lub stałego połączenia wyrazowego ('*stalo se to na 'tomto 'místě*; '*pravidlo 'platí pro 'češtinu, a 'ne pro 'polštinu*; '*čtenář se 'zamýšlí nad 'českou, 'slovenskou a 'polskou 'výslovností*; za '*přídavným 'jménem*); również nietypowy szyk zdania, niezamierzona pauza w mowie lub rytmiczny układ taktów mogą spowodować stratę akcentu w tego rodzaju przyimkach (por. *Výslovnost spisovné češtiny I*, s. 68–69, lub Zeman, 2008, s. 135–140);
- jednosylabowe przyimki wtórne, które powstały przez skrócenie wyrazów (np. *kol*, *krom*, *dle*, *skrz*, *stran* itd.) najczęściej nie są akcentowane: *skrz* 'prsty, *krom* 'tebe; możemy je akcentować, jeśli po nich następuje słowo jednosylabowe: '*dle tvé* 'rady, '*krom té* 'věci;
- w **przyimkach dwusylabowych** natomiast pada akcent na pierwszą sylabę, zachowują się one zatem jak inne słowa dwusylabowe: '*kromě* 'tebe, '*kolem* 'domu, '*beze* 'strachu;
- **przyimki niesylabiczne** (*k*, *v*, *s*, *z*) nie zawierają samogłoski lub głoski sonornej, dlatego nie mogą być akcentowane; tworzą całość z wyrazem po nich następującym ('*k domu*).

Oprócz akcentu **głównego** może się również pojawić akcent **poboczny**, np. w wyrazach złożonych – na pierwszej sylabie drugiej części złożenia ('*česko,slovenský*'), w taktach mowy/wyrazach niezłożonych dłuższych (przynajmniej o 4 sylabach) – na sylabach nieparzystych, jest stosowany jako czynnik rytmiczny (mówi się o daktyliczno-trocheicznym spadku); w czeszczyźnie akcent poboczny nie przejawia się wyraźnie, występuje tylko przy wolnym tempie mowy albo przy dobitnej mowie, najbardziej widoczny jest przy recytacji – „liczy się z nim metrum czeskiego wiersza” (Krčmová, 2008, s. 172, 207).

Naruszenie zasad właściwego akcentowania słychać zwłaszcza podczas słuchania czytanych tekstów (nawet w oficjalnych wystąpieniach, w mediach audio): przyimki jednosylabowe często nie są akcentowane w tych przypadkach, w których powinny być, czasem są też słyszalnie oderwane od słowa, któremu narzucają formę fleksyjną (powinny tworzyć z nim jeden takt), i to łącząc się z poprzednim wyrażeniem. Wpływ gwary śląskiej prowadzi również do nieprawidłowego położenia akcentu na przedostatniej sylabie wyrazów lub taktów mowy (*po'jede do Ost'ravy* zamiast '*pojede 'do Ostravy*'); zjawisko to można zaobserwować u wielu mówców wszystkich pokoleń wywodzących się z tego obszaru gwary, nawet u tych, których wypowiedzi ustne nie wykazują żadnych innych istotnych odchyśleń od normy literackiej. Nieprawidłowe położenie akcentu słownego skutkuje naruszeniem rytmu języka czeskiego.

3.6.2. Intonacja

Jak już zostało wspomniane, ważną rolę w wypowiedzi odgrywają zmiany wysokości tonu (zmiany melodyczne) i głosu. Zanim pokrótce przedstawię ich funkcję w języku czeskim, wyjaśnię pojęcia, których używa się nieraz jako synonimów: *intonację* za Z. Palkovą rozumiem jako złożoną jednostkę dźwiękową (zawierającą przede wszystkim zmianę tonu, ale i siły oraz czasu), termin *melodia* oznacza przebieg wysokości tonu podstawowego – melodia jest więc podstawową elementem intonacji (Palková, 2017c). **Intonacja zdania** czeskiego jest ogólnie zarysowana, ustalona i stabilna, **nie jest** natomiast **skodyfikowana**. Poniżej przedstawię pokrótce normę intonacyjną języka czeskiego literackiego, która służy do wyrażenia ważnych opozycji mających swoje funkcje:

- jest sygnałem zakończenia lub niezakończenia wypowiedzi,
- w ramach wypowiedzi zakończonych jako jedyny środek dźwiękowy rozróżnia różne typy wypowiedzi (sygnalizuje ich funkcje komunikatywne, wskazuje na komunikacyjny cel nadawcy – twierdzenie, pytanie, prośba itd.),

- rozróżnia wypowiedź nienacechowaną od wypowiedzi emocjonalnej, ekspresywnej itp. (Palková, 2017b; Beneš i in., 2013, s. 88).

W języku czeskim rozróżniamy trzy podstawowe kontury intonacyjne – **kontury**¹¹⁶, które pozwalają odróżnić wypowiedź zakończoną od niezakończonej, i ich typy (opracowano na podstawie Palkovej, 2017b; Beneša i in., 2013, s. 88–92):

1. **kadencja (kontur charakterystyczny dla wypowiedzi zakończonych, w których następuje spadek częstości podstawowej)** – występuje w zdaniach twierdzących, rozkazujących, a także w pytaniach o uzupełnienie (tzn. pytaniach zawierających zaimki pytajne lub przysłówki),

2. **antykadencja (kontur charakterystyczny dla wypowiedzi zakończonych, w których następuje wzrost częstości podstawowej)** – występuje w pytaniach o rozstrzygnięcie (tzn. w takich, w których oczekujemy odpowiedzi: *tak* albo *nie*),

3. **kontur charakterystyczny dla wypowiedzi nieukończonych** – sygnalizuje kontynuację wypowiedzi, brak jej zakończenia.

Zastosowanie nieodpowiedniego (innego niż ustalonego) konturu nie pozwala na wyrażenie wymienionych wyżej różnic, por. tabela 8.

Tabela 8: Funkcje intonacji w wypowiedzi neutralnej (za Palková, 2017b)

Strategia komunikacyjna	Rodzaj zdania	Kontur
zakończenie wypowiedzi →	zdanie twierdzące	→ opadający (1)
→	zdanie rozkazujące	→ opadający (1)
→	pytanie o uzupełnienie	→ opadający (1)
→	pytanie o rozstrzygnięcie	→ wzrastający (2)
brak zakończenia wypowiedzi		→ niekończący (3)

¹¹⁶ **Kontur** jest to zespół stałych schematów melodii – kadencji, które stosuje się w języku w tej samej funkcji; **kadencja** jest abstrakcyjnym schematem przebiegu melodii, tworzy ją pewna sekwencja zmian wysokości. Przy opisie czeskiej intonacji używa się współcześnie terminu *kontur* na oznaczenie zespołu schematów pełniących tę samą funkcję, terminu *kadencja* zaś na charakterystykę tych schematów melodii. Nosicielem konturu jest w czeszczyźnie najczęściej ostatni takt wypowiedzenia lub jego fragmentu (Beneš i in., 2013, s. 88; Palková, 2017b).

Podstawowe kontury można przedstawić graficznie za pomocą zmieniającego się poziomu zapisu sylab, który odpowiada zmianie wysokości tonu. To pozwoli na łatwiejszą orientację w przedstawianej problematyce. Każdy z modeli intonacyjnych może zostać zrealizowany przez użycie różnych kadencji, z których część jest uważana za normatywne, a inne – nie. Tutaj przedstawię wyłącznie najważniejsze typy, które służą do ramowej orientacji w intonacji czeskich zdań zarówno rodzimym użytkownikom języka, jak i cudzoziemcom uczącym się czeskiego. Szczegółowych wyjaśnień należy szukać w fonetycznej literaturze specjalistycznej. Do niektórych tytułów nawiązuję w tym rozdziale. W nich są przedstawione pozostałe źródła (zarówno klasyczne starsze publikacje F. Daneša lub M. Romportla, jak i nowsze prace związane szczególnie z nazwiskiem Z. Palkovej i innych pracowników Instytutu Fonetycznego Uniwersytetu Karola w Pradze¹¹⁷, którzy pierwotne teorie rozwijają i uzupełniają wynikami nowych badań w tej dziedzinie).

Ad 1) **kontur** charakterystyczny dla wypowiedzi zakończonych, w którym następuje spadek części podstawowej, **zwany kadencją**: ton stopniowo opada od centrum intonacyjnego (czyli tzw. sylaby akcentowanej, która stanowi centrum wypowiedzi, akcentu zdaniowego), do końca wypowiedzi;

a) **kadencja nienacechowana** (w wypowiedzi nienacechowanej; pierwsza sylaba centrum intonacyjnego jest na takim samym poziomie lub niżej niż ostatnia sylaba taktu znajdującego się przed nią):

<i>Přijedou v poledne.</i>	<i>Kdy přijedou?</i>
<i>Při je dou</i> v po <i>led</i> <i>ne.</i>	<i>Kdy</i> při <i>je</i> <i>dou?</i>

b) **kadencja nacechowana** (przy silniejszym akcencie logicznym, pierwsza sylaba centrum intonacyjnego jest wyżej od pozostałej części tekstu):

<i>Přijedou v poledne.</i>	<i>Kdy přijedou?</i>
v po <i>Při je dou led</i> <i>ne.</i>	při <i>Kdy je</i> <i>dou?</i>

¹¹⁷ Oryg.: Fonetický ústav Filozofické fakulty Univerzity Karlovy.

O pozostałych wariantach kadencji nacechowanej, szczególnie mocno rosnąco-opadającej, można przeczytać u Palkovej, 2017b; Beneša i in., 2013, s. 89–90.

Ad 2) **Kontur rosnący** charakterystyczny dla wypowiedzi zakończonej, w której częstość podstawowa wzrasta: jest to jedyny kontur intonacyjny, dzięki któremu można odróżnić pytanie o rozstrzygnięcie od zdania oznajmującego, które ze względu na taką samą strukturę gramatyczną są trudne do rozróżnienia. Jego postać dźwiękowa jest stała i najlepiej opisana (wyłącznie o niej traktuje poradnik kodyfikacyjny, jak zostało stwierdzone powyżej); tę podstawową postać pytań o rozstrzygnięcie charakteryzuje skokowe wzrastanie częstości/tonu między dwiema sylabami ostatniego taktu, który nie nosi konturu – na podstawie miejsca wzrostu rozróżnia się warianty melodii pytającej; w kodyfikacji przyjmuje się dwie możliwości, które są uważane za równorzędne:

a) **antykadencja rosnąca** – wzrasta ostatnia sylaba:

<i>Přijdeš na oběd?</i>
<i>Přijdeš</i> <i>na</i> <i>o</i> <i>běd?</i>

b) **antykadencja rosnąco-opadająca** – wzrasta druga sylaba tonu (czyli pierwsza sylaba po akcencie), następne sylaby stopniowo delikatnie opadają, ale nie do poziomu pierwszej sylaby (wariant występuje w co najmniej trójsylabowym takcie):

<i>Přijdeš</i> <i>na</i> <i>o</i> <i>běd?</i>
--

Poradnik kodyfikacyjny i nowsze prace fonetyczne zwracają uwagę na nieliterackie realizacje konturu pytajnego, szczególnie na tzw. praskie zdanie pytajne, „śpiewanie”, dla którego typowy jest wzrost już pierwszej sylaby taktu.

Ad 3) **Kontur** charakterystyczny dla wypowiedzi niezakończonych (tzw. **półkadencja/semikadencja**¹¹⁸): kontynuację, nieskończoną wypowiedź można wyrazić przy

¹¹⁸ Termin stosowany w językoznawstwie czeskim i słowackim (przyp. tł.)

zastosowaniu różnych wariantów melodii. Pomimo trudności związanych z ich wytyczeniem można wyróżnić dwa typy półkadencji:

a) sylaby taktu wskazującego intonację niezakończoną rosną stopniowo (wzrastający przebieg melodii), por. przykład:

<i>Když se vrátil z procházky, začalo... (pršet).</i>			
			ky
<i>Když se vrá</i>	<i>til</i>	<i>cház</i>	<i>začalo...</i>
z pro			

b) wzrasta melodia całego taktu – bądź z równym przebiegiem, bądź ze spokojnym spadkiem. Pierwszy z przedstawionych wariantów pokazuje go.

<i>Přijďeme až později, protože...</i>			
	poz	dě	ji
<i>Přijďeme</i>			<i>protože...</i>
<i>až</i>			

Inne odmiany melodii fragmentów wypowiedzi urwanych, ich typy nacechowane i nienacechowane są opisane w literaturze, por. np. Palková, 2017b albo Beneš i in., 2013, s. 91–92.

Prawidłowo zastosowana intonacja przyczynia się do zrozumienia tekstu – dlatego konieczne jest podczas pauz przy podziale mowy zastosowanie odpowiedniego rodzaju intonacji wskazującej koniec lub kontynuację wypowiedzi, a jednocześnie odróżnianie intonacyjnych rodzajów zdań w zależności od celu komunikacyjnego. Do naruszeń w zakresie intonacji dochodzi często zarówno u zwykłych, jak i profesjonalnych mówców – występuje np. wzrastająca intonacja pytajna (antykadencja) zamiast kadencji końcowej lub półkadencji (wyższy wyraznie głos w miejscu, gdzie głos powinien opaść lub powinniśmy zasygnalizować nim kontynuację wypowiedzi), również kadencja kończąca zamiast półkadencji lub nieprawidłowa intonacja pytań o rozstrzygnięcie i uzupełnienie.

4. Charakterystyka i wymowa słowackich głosek

Patrik Petráš

Opis wzorcowej wymowy słowackiej oparty jest na aktualnie obowiązującym poradniku poprawnościowym *Pravidlá slovenskej výslovnosti* (Král', 2009), który w niektórych miejscach uzupełniam dodatkową bibliografią. Opis artykulacji słowackich głosek został opracowany w książce *Atlas slovenských hlások* (Dvončová, Jenča, Král', 1969), a nowsza ortofoniczna charakterystyka głosek zawarta jest w rozdziale autorstwa Á. Král'a (1989b, s. 200–262).

Dla zjawisk segmentalnych przedstawiam charakterystykę ortofoniczną poszczególnych głosek, a następnie opis ich wzorcowej wymowy. W ramach systemu samogłoskowego przedstawiam wymowę monoftongów, dyftongów oraz grup samogłoskowych. Zwracam też uwagę na prawidłowe użycie iloczasu. Zasada rytmicznego skracania sylab stanowi jedną z podstawowych cech odróżniających język słowacki od czeskiego. Dla systemu spółgłoskowego skupiam się na opisie wymowy spółgłosek, których warianty wymowy zależą od ich pozycji w sylabie (*j*, *v*). Wyjątkowo ważnym zjawiskiem w wymowie słowackiej jest upodobnienie wsteczne pod względem dźwięczności. Poświęcam również uwagę wymowie spółgłosek podwojonych i opozycji miękkości [t], [d], [n], [l] – [tʰ], [dʰ], [ɲ], [lʰ], przy czym szczególnie skupiam się na parze [l] – [lʰ], najbardziej osłabionej funkcjonalnie. Upodobnienia warunkują wymowę spółgłosek [m], [n] oraz ich wariantów, dlatego konieczny był opis tych spółgłosek w zależności od następującej po nich głoski. W obrębie grup spółgłoskowych w języku słowackim wyróżnia się takie, które nie ulegają uproszczeniom, oraz takie, które ulegają, np. poprzez wypadnięcie którejś spółgłoski. Ze zjawisk ponadsegmentalnych są opisane te cechy prozodyczne, które mają najwyraźniejszy wpływ na formułowanie i modulację sygnału mowy, tj. akcent, akcent zdaniowy – logiczny – emfaza, melodia zdania oraz pauza. Należy zaznaczyć, że opisy wymowy dotyczą głównie stylu neutralnego, w niektórych przypadkach omawiam też wymowę w stylu wyższym (wysokim), wówczas taką wymowę oznaczam symbolem *.¹¹⁹

4.1. Samogłoski słowackie

W standardowym języku słowackim występuje pięć opozycji samogłosek krótkich i długich: [a] – [á], [e] – [é], [i] – [í], [o] – [ó], [u] – [ú]. Poza tym systemem znajduje się krótka samogłoska [ä], której w stylu neutralnym nie wyróżnia się w wymowie, lecz zastępuje się ją samogłoską [e] lub [a] (por. dalej). Repertuar słowackich dyftongów wygląda następująco: *ia*

¹¹⁹ Na temat stylów wymowy por. 1.2.3. *Kultura dźwiękowa i ortofonia języka słowackiego*.

[i̯a], ie [i̯e], iu [i̯u], ô [u̯o]. Wszystkie słowackie dyftongi mają charakter rosnący. Z punktu widzenia iloczasu, za długie samogłoski uważa się monoftongi [á], [é], [í], [ó], [ú] oraz dyftongi [i̯a], [i̯e], [i̯u], [u̯o]. Klasyfikację samogłosek słowackich ze względu na położenie języka można zobrazować w następującej tabeli:

Tabela 9: Podział samogłosek słowackich ze względu na ruchy języka

Podział ze względu na pionowe ruchy języka	wysokie	<i>i, í</i>		<i>u, ú</i>
	średnie	<i>e, é</i>		<i>o, ó</i>
	niskie		<i>ä, a, á</i>	
		przednie	środkowe	tylne
		Podział ze względu na poziome ruchy języka		

4.1.1. Charakterystyka samogłosek słowackich

Poniżej opisane zostaną cechy artykulacyjne samogłosek słowackich według Král'a (1989b, s. 203–219).

- **Samogłoski [a], [á]**

Przy wymowie tych samogłosek jama ustna jest najbardziej otwarta ze wszystkich samogłosek krótkich. Kąt rozwarcia jest największy (przy długim [á] jest większy niż przy krótkim [a]). Ponieważ jest to samogłoska niska, język ma najniższe położenie – leży on na dnie jamy ustnej. Wargi nie uczestniczą w artykulacji tych samogłosek.

- **Samogłoska [ä]**

Samogłoskę [ä] wymawia się po spółgłoskach wargowych [p], [b], [m], [v]. Wyróżniania jest w wymowie tylko w stylu wysokim, w stylu neutralnym zaś zastępuje się ją samogłoską [e], względnie w niektórych słowach samogłoską [a]. Samogłoskę [ä] charakteryzuje dyftongoidalność – podczas jej artykulacji język stale zmienia położenie z grubsza w kierunku od samogłoski [e] do samogłoski [a], jest to jednak zdecydowanie mniejsza zmiana niż przy wymowie dyftongów, dlatego też samogłoski tej nie uważa się za dyftong. Czubek języka opiera się na dolnych dziąsłach, grzbiet języka jest łukowo wygięty ku podniebieniu, przy czym wysiłek artykulacyjny koncentruje się w rejonie przedniej części grzbietu języka. Najwyższy punkt wygięcia języka jest wszakże bardziej z przodu niż przy samogłosce [a], ale znajduje się

w stosunku do niej trochę wyżej. Ta samogłoska również jest klasyfikowana jako niska. Kąt rozwarcia jest trochę mniejszy w stosunku do [a]. Także w artykulacji samogłoski [ä] nie uczestniczą wargi.

- **Samogłoski [e], [é]**

Język jest położony w przedniej części jamy ustnej. Kąt rozwarcia jest mniejszy niż przy wymowie samogłoski [a], wargi nie uczestniczą w artykulacji.

- **Samogłoski [i], [í]**

Język jest położony najwyżej w pionie. Kąt rozwarcia jest mniejszy niż przy samogłoskach [e], [é]. Wargi również nie uczestniczą w artykulacji.

- **Samogłoski [o], [ó]**

Język przyjmuje położenie tylne średnie. Kąt rozwarcia jest mniejszy niż przy samogłosce [a]. W artykulacji tych samogłosek aktywnie uczestniczą wargi, które są zaokrąglone i wysunięte do przodu, labializacja jednak nie jest wyraźna.

- **Samogłoski [u], [ú]**

Język ma położenie tylne wysokie. Kąt rozwarcia jest mały, a w artykulacji aktywnie uczestniczą wargi, które wysuwają się do przodu, a otwór wargowy ulega zaokrągleniu, labializacja jest wyraźna.

- **Dyftongi**

Dyftongi, jako dźwięki samogłoskowe o zmiennym przebiegu artykulacji złożone z dwóch odróżniających się elementów, swoimi końcowymi elementami przypominają niektóre słowackie monoftongi. Dyftongi *ia* [ja], *ie* [je] a *iu* [ju] składają się z elementu *i*, oraz elementu przypominającego samogłoski [a], [e] oraz [u]. Dyftong *ô* [uo] składa się z elementu *u* i z elementu przypominającego samogłoskę [o]. Słowackie dyftongi tworzą zatem klasę dźwięków samogłoskowych z elementem *i* oraz *u*. Ponieważ szczyt sylaby przypada w drugiej części dyftongu, wszystkie dyftongi słowackie klasyfikuję jako rosnące. Czas ich trwania jest porównywalny z długimi monoftongami. W artykulacji dyftongów słowackich występują różnice: przy ich wymowie w końcowym położeniu dyftongicznym język nie wraca do tego samego położenia, co przy właściwym monoftongu, lecz jedynie się do niego zbliża. Większe

różnice pojawiają się przy dyftongach z większym rozpięciem artykulacyjnym między pierwszym a drugim elementem, takich jak [ja] a [ju], przy czym dyftong [ju] jest labializowany jako całość (labializacja jest większa w drugim elemencie [ju]). Labializacja dyftongów [ju] oraz [uo] jest mniejsza niż labializacja monoftongu [u]. Przy artykulacji dyftongów przejście języka od pierwszego do drugiego elementu realizowane jest płynnym ruchem.

4.1.2. Wymowa samogłosek

4.1.2.1. Iloczas samogłosek

Według normy słowackiego języka literackiego stosunek czasu trwania samogłosek krótkich i długich powinien wynosić 1 : 2. Za błąd ortofoniczny uznaje się skracanie długich samogłosek (lub też zastępowanie ich samogłoskami krótkimi), przy czym tendencja ta jest silniejsza przy szybszym tempie wymowy i w dłuższych słowach. Do takiego niepoprawnego skracania dochodzi:

- w dłuższych słowach, np. wymowa wyrazów *národného* i *vysielajú* jako [národneho, visielaju];
- w słowach i formach *ktorí, ktorá, ktoré, ktorého* itd., wymawianych jako [katori, ktora, ktore, ktoreho];
- w niektórych utrwalonych związkach wyrazowych, jak np. w wyrażeniu *dobré ráno*, które bywa wymawiane ze skróceniem samogłosek w różnych miejscach: [dobre_ráno, dobré_rano, dobre_rano] itd.;
- ponieważ w języku słowackim iloczas jest cechą dystynktywną, w niektórych przypadkach przy zmianie długości samogłoski może dojść do zmiany znaczenia, por. np. pary *sud – súd, zástavka – zastávka* [sud – súd, zastáuka – zástauka] itd.

W standardowym języku słowackim przy dystrybucji iloczasu obowiązuje szczególna zasada znana jako **zasada rytmiczna** (rytmiczne skracanie sylab). Według książki *Pravidlá slovenskej výslovnosti* (2009, s. 42) brzmi ona następująco: „długa samogłoska przyrostka fleksyjnego lub słowotwórczego ulega skróceniu po poprzedzającej długiej sylabie¹²⁰”. Dlatego w standardowym języku słowackim istnieją takie formy, jak *pekný* i *slávny*; *ženám* i *vládam*; *dlaniam* i *básňam*. Przy zastosowaniu rytmicznego skracania długie samogłoski zostają skrócone do swoich krótkich odpowiedników, a dyftongi zmieniają się w następujący sposób:

¹²⁰ Oryg.: „dlhá samohláska vzťahovej (relačnej) alebo slovotvornej prípony sa po predchádzajúcej dlhej slabike kráti”.

[i̯a] na [a], [i̯e] na [e], [i̯u] na [u] a [u̯o] na [o]. Zasada rytmiczna nie obowiązuje jednak w wyrazach z przedrostkami i złożeniach, np. *súčasťka*, *viackrát*. *Pravidlá slovenského pravopisu* (2013, s. 124–126) rozumieją zasadę rytmicznego skracania sylab szerzej, przy czym wyróżniają aż 12 wyjątków, gdzie druga samogłoska długa nie ulega skróceniu, np. w podanych wyrazach i formach: *lístie*, *prútie*; *hrádzí*, *schôdzi*; *výhra* – *výhier* (obok formy z zastosowanym skróceniem rytmicznym *výher*), *Mlynárce* – *Mlynárie*, *hospodárstvo* – *hospodárstiev*; *pávi*, *krokodíli*; *zmúdrieť*, *zvážnieť*; *chvália* – *chváliac* – *chváliaci*, *hlásia* – *hlásiac* – *hlásiaci*; *vyliavši*, *udiavši sa*; *blúdiavať*, *krmievať*; *miliár*, *bieliareň*; *tisíc násobný*, *tisíckrát*; *niekým*, *niečí*; *nádielka*, *súčasťka*.

4.1.2.2. Wymowa samogłoski [ä]

W tzw. neutralnym stylu wymowy słowackiego języka literackiego, użycie głoski [ä] nie jest zalecane ani odradzane. W pewnych sytuacjach (np. wykonanie klasycznej poezji słowackiej, jak recytacja, klasyczne sztuki teatralne) wymagana jest dobra znajomość wymowy tej samogłoski. W standardowym języku słowackim samogłoska ta występuje jedynie po spółgłoskach [p], [b], [m], [v]: *opäť* [opetʃ/*opätʃ], *deväť* [dʲevetʃ/*dʲevätʃ], *najmä* [najme/*najmä], *záväzok* [závezok/*záväzok]. Słowa *bábä*, *dúpä*, *holúbä*, *chlápä*, *púpä*, *sóvä*, *žriebä* i ich derywaty dziś są wymawiane z samogłoską [a] lub [e], np. [bába/bábe/*bábä], [púpa/púpe/*púpä], [žriebe/žriebe/*žriebä] itd.

4.1.2.3. Wymowa dyftongów

Słowackie dyftongi brzmieniowo są zbliżone do połączeń [j] + samogłoska oraz [v] + samogłoska, jednak odróżniają się od nich czystą barwą samogłoskową, a od grup samogłoskowych typu *diadém* [di_adém] odróżnia je monosylabiczność. W wymowie dyftongów najczęściej występują poniższe błędy:

- wymawianie dyftongu jako dwusylabowego połączenia dwóch samogłosek krótkich: *piatok* jako [pi_atok] zamiast [p_iatok] itd.;
- zastępowanie dyftongów dwusylabowymi połączeniami [ija, ije, iju] albo [ijá, ijé, ijú]: *čia*, *čie*, *čiu* jako [čija, čije, čiju] zamiast [č_ia, č_ie, č_iu] itd.;
- wymiana dyftongu na długą samogłoskę: *poriadna* jako [porádná] zamiast [por_iadna] itd.;
- wstawianie spółgłoski [j] do dyftongu z elementem i: [v_jém] zamiast [v_je] itd.;
- wymowa [u̯o] jako [vo, vó, ó]: *dôvod* jako [dvovot], ew. [dvóvot] zamiast [d_uovot]; *môžem* jako [móžem] zamiast [m_uožem] itd.;
- wymowa [u̯o] na początku wyrazu jako [uo]: *ôsmy* jako [uosmi] zamiast [u_osmi] itd.

W przypadku dyftongu [ʊo] można się także spotkać z odwrotnym zjawiskiem, tj. z niepoprawnym zastępowaniem grupy [vo] dyftongiem [ʊo], jak np. w wyrazach *dvor* jako [dʊor] zamiast [dvor]; *svoj* jako [sʊoj] zamiast [svoj]. Zjawisko to jest związane z bliskością artykulacyjną i akustyczną głosek [v] i [ʊ]¹²¹.

4.1.2.4. Wymowa samogłosek obcego pochodzenia [ö], [ő], [ü], [ű]

Samogłoski [ö], [ő], [ü], [ű] w języku słowackim występują tylko w zapożyczeniach, np. *Göteborg* [jötebork], *Montreux* [montrő], *menu* [menü], *Kitzbühel* [kicbűl] itd. *Pravidlá slovenskej výslovnosti* uznają zastępowanie tych samogłosek obcego pochodzenia rodzimymi samogłoskami [e], [é], [i], [í], [u], [ú] w przypadku, gdy taka wymowa nie jest utrwalona, za rażącą, a czasem nawet prostacką. Jeśli chodzi o inne głoski obcego pochodzenia, obowiązuje zasada, że nazwy geograficzne, miejscowe oraz imiona własne w standardowym języku słowackim wymawia się zgodnie z wymową oryginalną, przy założeniu, że głoski obcego pochodzenia zastępuje się najbardziej zbliżonymi brzmieniowo głoskami słowackimi.

4.1.2.5. Wymowa grup samogłoskowych w języku słowackim

W języku słowackim grupy samogłoskowe nie występują w rdzeniach wyrazów rodzimych. Mogą się pojawić w wyrazach z przedrostkami (*zaostriť*, *výučba*), złożeniach (*maloobchod*, *sebaúcta*), a przede wszystkim w wyrazach zapożyczonych i obcych (*idea*, *demokratizácia*, *kooperácia*, *gymnázium*), włącznie z grupami samogłoskowymi z długą samogłoską (*premiér*, *oceán*). Między takimi samogłoskami zawsze przypada granica sylaby. Grupy samogłoskowe w standardowym języku słowackim wymawiane są z płynnym przejściem od pierwszej samogłoski do drugiej, bez wstawiania między nie żadnej spółgłoski ani rozdzielania ich poprzez twarde rozpoczęcie fonacji. Połączenie się wymowy tych samogłosek oznaczam w transkrypcji znakiem $_$. Wyżej podane wyrazy wymawiamy [za $_$ ostriť, ví $_$ užba, malo $_$ obchot, seba $_$ úcta, ide $_$ a, demokratizáci $_$ a, ko $_$ operáci $_$ a, gimnázi $_$ um, premi $_$ ér, oce $_$ án]. Ostatnia samogłoska wygłosowych grup samogłoskowych w wyrazach obcych pełni funkcję końcówki gramatycznej: (bez) *ideí* [ide $_$ í], *demokratizácií* [demokratizáci $_$ í] itd.

W ramach przyswajania słów pochodzenia obcego w języku słowackim dochodzi do wymiany grupy spółgłoskowej na połączenie jednosylabowe lub wstawia się spółgłoskę między samogłoski. Jeśli funkcję zgłoskotwórczą utraci pierwsza samogłoska, powstaje

¹²¹ Por. 4.2.3.2 *Spółgłoska v i warianty jej wymowy*.

dyftong: *hieroglyf* [h̥ieroglif], *kiahne* [k̥iahñe] itd. Kolejną oznaką przyswojenia jest wymowa spółgłosek miękkich [tʰ], [dʰ], [ɲ], [ɽ] przed tak powstałymi dyftongami [ja], [je], [ju]: *halier* [halʲier], *Daniel* [daɲiel]. Jeśli funkcję zgłoskotwórczą utraci druga samogłoska, powstają jednosylabowe grupy *au* [aʊ], *ou* [oʊ], *eu* [eʊ], *iu* [iʊ], *ai* [aɪ], *ei* [eɪ], *oi* [oɪ], *ui* [uɪ], jak np. w wyrazach *auto*, *reuma*, *koiné*, *medaila*, które wymawiamy [aʊto, reʊma, koɪné, meɔɪla]. Chodzi tu o grupy analogiczne do rodzimych połączeń samogłoska + [v] lub samogłoska + [j]: słowa *kov*, *kraj* wymawiamy [koʊ, kraɪ]. W tym kontekście warto wspomnieć o pojmowaniu dyftongów przez Ľudovíta Štúra, który również takie zestawienia głosek występujące na końcu wyrazów uważał za dyftongi, choć nie równoważne z dyftongami [ja] i [je]¹²².

Do najczęstszych błędów przy wymowie grup samogłoskowych należy wstawianie spółgłosek [j] lub [v] między nie: *idea* jako [ideja] zamiast [ide_a], *kakao* jako [kakavo] zamiast [kaka_o] itd.

Z tematem wymowy grup samogłoskowych związana jest też kwestia twardego rozpoczęcia fonacji i zwarenia krtaniowego. **Zwarenie krtaniowe** powstaje poprzez gwałtowne rozwarcie więzadeł głosowych oraz ich vibracje wywołane uprzednim zwareciem, którym towarzyszy szum typowy dla spółgłosek zwartych bezdźwięcznych [p], [t], [k]. Jest to właśnie spółgłoska zwarta bezdźwięczna. W niektórych językach (np. angielski lub niemiecki) jest to sposób rozpoczynania lub kończenia wymowy samogłosek w określonej sytuacji, w innych językach (np. arabski) może mieć nawet wartość samodzielnej głoski i fonemu. Dla **twardego rozpoczęcia fonacji** charakterystyczne jest to, że zwarenie nie jest tak silne jak przy zwareniu krtaniowym, a przy rozwarciu więzadeł głosowych nie powstaje szum. Przy zsunieciu więzadeł głosowych nie zaczynają one wibrować stopniowo, płynnie (co jest typowe dla słowackiego), lecz gwałtowniej, a pierwsza vibracja więzadeł głosowych bywa silniejsza niż następujące bezpośrednio po niej. Takie rozpoczęcie fonacji samogłoski jest postrzegane jako artykulacyjne i dźwiękowe oddzielenie samogłoski od poprzedzającej głoski, czyli jako zatrzymanie vibracji więzadeł co prawda na krótki, lecz zauważalny czas, jest to więc naruszenie charakterystycznej słowackiej płynnej wymowy, która przejawia się również tym, że na początku wyrazu samogłoski wymawiane są z miękkim (gładkim) początkiem vibracji więzadeł głosowych (więzadła głosowe zaczynają wibrować stopniowo), a w grupach spółgłoskowych na granicach samogłosek vibracje więzadeł głosowych nie są zatrzymywane.

Według książki *Pravidlá slovenskej výslovnosti* twarde rozpoczęcie fonacji i zwarenie krtaniowe w języku słowackim wymawiane są bardzo rzadko, jedynie w wyjątkowych

¹²² Por. 2.2.2. *Kodyfikacja słowackiego języka literackiego przez Ľudovíta Štúra.*

sytuacjach, mianowicie w wykrzyknikach i wyrazach dźwiękonaśladowczych. Wymowa zwarenia krtaniowego jest uważana za fakultatywnie dopuszczalną, względnie odpowiednią, w następujących przypadkach:

- na początku zdania i po pauzie: np. zestawienia *istý bohatý kupec, ozval sa veľký krik* można wymawiać jako [ʔistý__bohatý__kupec, ʔozval__sa__veľkí__krik];
- w wypowiedziach zabarwionych emocjonalnie, wykrzyknikach, zawołaniach i wyrazach dźwiękonaśladowczych: np. *ach, ako ste ma naľakali; méé* można wymawiać [ʔax|ʔako__ste__ma__naľakali; meʔeʔé];
- przy wyrażaniu zdecydowanej odmowy zwarenie krtaniowe może się pojawić także na końcu wyrazu: np. *nie* można wymówić [ňjeʔ].

Twarde rozpoczęcie fonacji i zwarenie krtaniowe w ogóle nie pojawiają się za to w środku wyrazu lub na granicy morfemów, na granicy podstaw słowotwórczych w złożeniach oraz w toku mowy na granicach wyrazów, a zatem słowa i wyrażenia *naučiť, zaokrúhliť, veľkoobchod, pod oknom, on i ona* wymawiamy [na__učit', za__okrúhľit', veľko__obxot, pod__oknom, on__i__ona, na__uľici]¹²³.

Zarówno twarde rozpoczęcie fonacji, jak i zwarenie krtaniowe przy upodobnieniu pod względem dźwięczności¹²⁴ zachowują się jak spółgłoski bezdźwięczne. Jeśli przed zwareciem krtaniowym pojawi się spółgłoska dźwięczna, na jej miejsce wskutek upodobnienia wymawiany jest jej odpowiednik bezdźwięczny, z czego wynika, że następstwem zwarenia krtaniowego i twardego rozpoczęcia fonacji bywa także błąd w upodobnieniu pod względem dźwięczności, por. np. wymowę wyrażeń ze zwareciem krtaniowym *pod oknom, dub a smrek* jako [pot__ʔoknom, dup__ʔa__smrek] zamiast wymowy bez zwarenia krtaniowego [pod__oknom, dub__a__smrek].

4.2. Spółgłoski słowackie

Spółgłoski słowackie można klasyfikować według różnych kryteriów, np. miejsca artykulacji, sposobu artykulacji, narządu artykulacji, właściwości akustycznych, udziału więzadeł głosowych, udziału jamy nosowej i czasu trwania¹²⁵. Z punktu widzenia poprawnej artykulacji

¹²³ Badania Ľ. Rendára (2015) dowodzą, że w porównaniu z normą zastosowanie zwarenia krtaniowego i twardego rozpoczęcia fonacji jest szersze w uzusie językowym. Szerzej na ten temat por. 6.2.1. *Głoski współczesnego języka słowackiego*.

¹²⁴ Por. 4.2.3.3. *Asymilacja pod względem dźwięczności*.

¹²⁵ Por. szczegółową klasyfikację spółgłosek słowackich według poszczególnych kryteriów w: Král', 1989, s. 259–260.

należy rozpatrzeć: (1) miejsce artykulacji; (2) sposób artykulacji; (3) udział więzadeł głosowych. Klasyfikację i charakterystykę ortofoniczną spółgłosek słowackich podają za Á. Kráľem (1989, s. 221–261).

4.2.1. Klasyfikacja spółgłosek słowackich

4.2.1.1. Podział spółgłosek słowackich ze względu na miejsce artykulacji

Ze względu na miejsce artykulacji można wydzielić w języku słowackim następujące klasy spółgłosek: dwuwargowe (bilabialne); wargowo-zębowe (labiodentalne); dźwiękowe (alweolarne), w ramach których można jeszcze wyróżnić spółgłoski przedniodźwiękowe (prealweolarne) i zadźwiękowe (postalweolarne); środkowojęzyczne¹²⁶ (alweopalatalne); środkowojęzyczne (palatalne); tylnojęzyczne (welarne). Spółgłoską krtaniową (laryngalną) jest w języku słowackim [h].

Do poszczególnych grup należą następujące spółgłoski:

- **dwuwargowe** (oryg. *pernoperné*): [p], [b], [m], [ɸ];
- **wargowo-zębowe** (oryg. *pernozubné*): [f], [w], [v], [ɱ];
- **dźwiękowe** (oryg. *d'asnové*):
 - **przedniodźwiękowe** (oryg. *predod'asnové*): [t], [d], [n], [ɲ], [s], [z], [c], [ʒ];
 - **zadźwiękowe** (oryg. *zadod'asnové*): [ʃ], [ʒ], [č], [ž], [r], [ɾ], [ɹ], [l], [ɭ], [ɻ];
- **śródkowojęzyczne** (alweopalatalne) (oryg. *d'asnovopodnebné*): [tʰ], [dʰ], [ɲ], [ɻ];
- **śródkowojęzyczne** (palatalne) (oryg. *tvrdopodnebné*): [j], [ɰ];
- **tylnojęzyczne** (oryg. *mäkkopodnebné*): [k], [g], [ŋ], [x], [ɣ], [ɴ];
- **krtaniowe** (oryg. *hrtanové*): [h].

Kryterium miejsca artykulacji w zasadzie pokrywa się z klasyfikacją głosek według narządu artykulacji z tą różnicą, że spółgłoski dźwiękowe, śródkowojęzyczne i tylnojęzyczne ze względu na narząd artykulacji zaliczam do spółgłosek językowych (lingwalnych). (Poszczególne miejsca w jamie ustnej określają miejsce, którego dotyka język). Spółgłoskę [h] ze względu na narząd artykulacji charakteryzuję jako krtaniową.

¹²⁶ W języku słowackim jest przyjęta klasyfikacja spółgłosek, w której głoski śródkowojęzyczne dzieli się na te, które są wymawiane z udziałem dźwięków lub bez nich. Z tego względu głoski [tʰ], [dʰ], [ɲ], [ɻ] należą do innej grupy niż głoski [j], [ɰ]. Głoski śródkowojęzyczne wymawiane z udziałem dźwięków są określone jako alweopalatalne (oryg. *d'asnovopodnebné*, *alveopalatálne*). Głoski śródkowojęzyczne wymawiane bez udziału dźwięków są tu określone jako palatalne (oryg. *tvrdopodnebné*, *palatálne*) (przyp. tł.).

4.2.1.2. Podział spółgłosek słowackich ze względu na sposób artykulacji

Przy podziale spółgłosek według sposobu artykulacji biorę pod uwagę rodzaj przeszkody, jaka powstaje przy artykulacji spółgłoski. Jeśli przepływ powietrza i głosu zostanie całkowicie zablokowany, powstają spółgłoski zwarte (okluzywne), jeśli powstanie przeszkoda tylko w postaci szczeliny, powstają spółgłoski szczelinowe (konstryktywne). Przy niektórych spółgłoskach przeszkodzie w jamie ustnej może towarzyszyć otwór podniebienno-gardłowy, wtedy powstają spółgłoski nosowe (w języku słowackim [m], [ɱ], [n], [ɲ], [ɳ], [ɺ], [ɽ]). Jeśli po zwarcie nie następuje eksplozja, lecz szczelina, powstają spółgłoski zwarto-szczelinowe (afrykaty) ([c], [ʒ], [č], [ž]).

Czasem przeszkoda może powodować jedynie nieznaczne obniżenie sonoryczności artykułowanego dźwięku względem sonoryczności samogłoski. Przy artykulacji takich spółgłosek dochodzi tylko do obniżenia sonoryczności, nie powstaje szum. W taki sposób powstają tzw. „spółgłoski półotwarte” ([ɪ], [ʊ]; [j], [v]). Oprócz tych głosek, do szumiących i nosowych nie należą także głoski boczne ([l], [ɭ], [ɬ], [ɮ]) oraz drżące ([r], [ɾ], [ɽ]) – są to spółgłoski sonorne.

Podsumowując, ze względu na sposób artykulacji można wyróżnić następujące klasy spółgłosek:

- **zwarTE:** [p], [b], [m], [ɱ], [t], [d], [n], [tʰ], [dʰ], [ɲ], [k], [g], [ŋ];
- **szczelinowe:** [f], [w], [v], [ɸ], [s], [z], [ɸ], [š], [ž], [r], [ɾ], [ɽ], [l], [ɭ], [ɬ], [ɮ], [j], [ɰ], [x], [ɣ], [ɤ], [h];
- **zwarto-szczelinowe:** [c], [ʒ], [č], [ž].

4.2.1.3. Podział spółgłosek słowackich ze względu na udział więzadeł głosowych

Ze względu na udział więzadeł głosowych w artykulacji, spółgłoski słowackie dzieli się na dźwięczne i bezdźwięczne. Jednakże dźwięczność-bezdźwięczność jest w języku słowackim opozycją neutralizowaną, czyli w określonych sytuacjach można wymówić spółgłoskę bezdźwięczną zamiast dźwięcznej i na odwrót (dochodzi do upodobnienia pod względem dźwięczności¹²⁷). Standardowy język słowacki posiada 10 par głosek dźwięcznych i bezdźwięcznych (każda spółgłoska bezdźwięczna ma swój dźwięczny odpowiednik), które mogą alternować w upodobnieniach. Oprócz tego język słowacki dysponuje też głoskami sonornymi, czyli spółgłoskami dźwięcznymi pozbawionymi odpowiednika bezdźwięcznego – ich cecha dźwięczności jest stała, nieneutralizowana.

¹²⁷ Por. 4.2.3.3. *Asymilacja pod względem dźwięczności*.

Tabela 10: Pary spółgłosek dźwięcznych i bezdźwięcznych w standardowym języku słowackim

dźwięczne:	[b]	[d]	[dʲ]	[g]	[w]	[z]	[ʒ]	[ʒ]	[ʒ]	[ɣ] ([h])
bezdźwięczne:	[p]	[t]	[tʰ]	[k]	[f]	[s]	[ʃ]	[c]	[č]	[x]

Z przytoczonego powyżej schematu wynika, że bezdźwięczne *ch* [x] ma aż dwa odpowiedniki dźwięczne – głoski [ɣ], [h], które różnią się od siebie przede wszystkim miejscem artykulacji – [ɣ] jest głosem tylnojęzykowym, a [h] krtaniowym.

Spółgłoskami dźwięcznymi pozbawionymi odpowiednika bezdźwięcznego (sonorantami) w języku słowackim są: [r], [r̥], [r̥], [l], [l̥], [l̥], [m], [m̥], [n], [n̥], [ŋ], [ŋ̥], [ɲ], [v], [ʋ], [j], [i], [i̥], ([h]).

4.2.2. Ortofonia spółgłosek słowackich

- **Spółgłoski [p], [b], [m]**

Spółgłoski dwuwargowe [p], [b], [m] artykułowane są przez utworzenie zwarcia między wargami, które pod koniec trwania spółgłoski zostaje przerwane eksplozją. Ponieważ język nie bierze udziału w artykulacji, może przyjmować różne położenie, jego pozycję w fazie przerwania zwarcia warunkuje następna głoska. Na podstawie podziałów dźwięczna-bezdźwięczna i ustna-nosowa, można spółgłoski [b] i [m] określić jako dźwięczne, a [p] jako bezdźwięczne. Spółgłoski [p], [b] są ustne (podniebienie miękkie zamyka przejście do jamy nosowej), a spółgłoska [m] jest nosowa (podniebienie miękkie opuszcza się do jamy ustnej i otwiera przejście do jamy nosowej).

- **Spółgłoski [t], [d], [n]**

Spółgłoski prealweolarnie [t], [d], [n] artykułowane są przez utworzenie zwarcia między językiem a skrajem podniebienia. Kąt rozwarcia jest mały, ale powiększa się w rzędzie [t] – [d] – [n]. Wargi przy artykulacji nie są aktywne.

- **Spółgłoski [k], [g], [ŋ]**

Spółgłoski tylnojęzykowe [k], [g], [ŋ] artykułowane są z całkowitym zwarciem ustnym w rejonie podniebienia miękkiego. Zwarcie dokonuje się przy pomocy tylnej części grzbietu języka, podczas gdy czubek języka opiera się o dolne dziąsła. Tu również wargi nie uczestniczą aktywnie w artykulacji. Kąt rozwarcia jest większy niż przy spółgłoskach dziąsłowych.

Spółgłoska [ŋ] wymawiana jest tylko przed spółgłoskami [k] i [g]. W odróżnieniu od dźwiękowego [n] tylnojęzykowe [ŋ] nie ma fazy przerywania zwarcia ustnego – zwarcie miękkopodniebienne trwa podczas artykulacji całej grupy [ŋk] i [ŋg].

- **Spółgłoski [tʰ], [dʰ], [ɲ]**

Spółgłoski środkowejzykowe [tʰ], [dʰ], [ɲ] artykułowane są na granicy tylnych dźwięków i przedniej części podniebienia twardego, ale ruch języka zakończony zwarcie skierowany jest ku podniebieniu twardemu. Choć kąt rozwarcia jest mały, powiększa się w rzędzie [tʰ] – [dʰ] – [ɲ]. Wargi przy artykulacji nie są aktywne i mogą przyjmować różne położenie w zależności od sąsiedniej głoski.

- **Spółgłoski [f], [w], [ɱ]**

Przy artykulacji wargowo-zębowych spółgłosek szczelinowych [f], [w], [ɱ] dolna warga znajduje się pod górnymi siekaczami tak, że powstaje niewielka szpara. Spółgłoskę [ɱ] można także zaklasyfikować jako zwartą, gdyż dolna warga po prostu styka się z górnymi siekaczami. Ponieważ język nie uczestniczy w artykulacji, jego położenie zależy od potrzeb artykulacyjnych sąsiednich głosek. Przy artykulacji [f], [w] podniebienie miękkie zamyka przejście do jamy nosowej, są to więc głoski ustne, w odróżnieniu od spółgłoski nosowej [ɱ], gdzie podniebienie miękkie otwiera przejście do jamy nosowej. Spółgłoska [f] różni się od spółgłosek [w], [ɱ] cechą bezdźwięczności. Spółgłoska [ɱ] nie ma elementu szumiącego (podczas trwania przeszkody ustnej prąd powietrza przechodzi przez nos). Wymawiana jest tylko przed inną spółgłoską wargowo-zębową, zatem nie ma fazy przerywania zwarcia przez eksplozję.

- **Spółgłoski [s], [z], [ɳ]**

Przy artykulacji prealweolarnych spółgłosek szczelinowych [s], [z], [ɳ] w rejonie między czubkiem a przednią częścią grzbietu języka tworzy się mała szczelina pomiędzy językiem a przednimi dźwiękami. Kąt rozwarcia jest przy artykulacji tych spółgłosek mały. Spółgłoski ustne [z] i [s] różnią się od siebie cechą dźwięczności i bezdźwięczności. Dźwięczna spółgłoska nosowa [ɳ] nie jest szumiąca, lecz sonorna. Jest ona zależna od kontekstu, wymawiana tylko przed dźwiękowymi spółgłoskami szczelinowymi [s], [z], [š], [ž]. Język podczas trwania szczeliny podniebienneo-gardłowej zajmuje pozycję w zależności od następnej spółgłoski syczącej. Ułożenie warg przy artykulacji spółgłosek [s], [z], [ɳ] może się zmieniać zależnie od sąsiedztwa innych głosek.

- **Spółgłoski [x], [ɣ], [ɳ]**

Przy artykulacji welarnych spółgłosek szczelinowych [x], [ɣ], [ɳ] język układa się pod podniebieniem miękkim, a między grzbietem języka a podniebieniem powstaje szczelina. Szum spółgłosek [x], [ɣ] jest wyraźnie modulowany w jamie ustnej, przy spółgłosce [ɳ] nie jest obecny, ponieważ przechodzi swobodnie przez nos. Wargi nie uczestniczą w artykulacji, lecz ich ułożenie zależy od sąsiednich głosek. Spółgłoska [ɳ] jest wymawiana tylko przed spółgłoskami [x], [ɣ]. Kontekstowo uwarunkowana jest również spółgłoska [ɣ], którą wymawia się (1.) wskutek upodobnienia zamiast bezdźwięcznego [x] oraz (2.) zamiast dźwięcznego [h], jeśli dwa [h] miałyby zostać wymówione bezpośrednio po sobie. Wtedy zwykle wymawiana jest grupa spółgłoskowa [ɣh]¹²⁸. Wargi nie uczestniczą aktywnie w artykulacji – mogą przyjmować różne ułożenie w zależności od sąsiednich głosek. Spółgłoski ustne [ɣ] i [x] różnią się od siebie cechą dźwięczności i bezdźwięczności, dźwięczne [ɳ] odróżnia się od nich nosowością.

- **Spółgłoski [c], [ɟ]**

Spółgłoski prealweolarne [c], [ɟ] są artykułowane przy podobnym ułożeniu języka jak przedniodziałowe spółgłoski szczelinowe [s], [z], ale różnią się sposobem artykulacji, ponieważ składają się z fazy zwarcia i fazy szczeliny. W pierwszej części powstaje zwarcie jak przy spółgłoskach [t], [d], w drugiej części tworzy się szczelina jak przy spółgłoskach [s], [z]. Ze względu na to, że w fazie szczeliny powstaje ostry syczący szum identyczny jak przy spółgłoskach [s], [z], określa się je również jako spółgłoski zwarto-szczelinowe (afrykaty). Sposób artykulacji [c], [ɟ] jest taki sam jak drugiej pary spółgłosek zwarto-szczelinowych – [č], [ž]. Kąt rozwarcia jest przy artykulacji [c], [ɟ] mały, a podniebienie miękkie zamyka przejście do jamy nosowej. Brak aktywnego udziału warg przy artykulacji, mogą one przyjmować różne ułożenie w zależności od głosek sąsiadujących z artykułowanymi spółgłoskami [c], [ɟ]. Spółgłoski [c], [ɟ] tworzą opozycję dźwięczności ([c] jest spółgłoską bezdźwięczną, a [ɟ] dźwięczną).

- **Spółgłoski [ʃ], [ʒ], [ç], [ʝ]**

Spółgłoski postalweolarne [ʃ], [ʒ], [ç], [ʝ] można charakteryzować jako spółgłoski syczące tępe (ciemne). Pod względem sposobu artykulacji, par dźwięczna-bezdźwięczna i cech towarzyszących (napięcie, szerokość dotyku języka i wielkość szczeliny, siła szumu) ich pary

¹²⁸ Na temat upodobnienia spółgłosek [x], [ɣ] a [h] por. 4.2.3.3. *Asymilacja pod względem dźwięczności*.

są analogiczne do par spółgłosek [s], [z], [c], [ʒ]. Różnią się jednak tym, że [š], [ž], [č], [ž] są artykułowane między przednimi a tylnymi dźwiękami, względnie nawet na tylnych dźwiękach (czubek języka unosi się pod górne dźwięki). Przy alternatywnym sposobie artykulacji czubek języka znajduje się za dolnymi zębami, wtedy z górnymi dźwiękami styka się przednia część grzbietu języka. Podniebienie miękkie zamyka przejście do jamy nosowej, a w porównaniu ze spółgłoskami syczącymi ostrymi [s], [z], [c], [ʒ] kąt rozwarcia jest większy. Dodatkowo w artykulacji [š], [ž], [č], [ž] uczestniczą wargi – wysuwają się do przodu i zaokrąglają. Spółgłoski [š], [č] są klasyfikowane jako bezdźwięczne, a [ž], [ž] jako dźwięczne.

- **Spółgłoska [h]**

Główne miejsce artykulacji i miejsce maksymalnego przewężenia przy spółgłosce szczelinowej [h] znajduje się w krtani, dlatego też określa się ją jako głoskę krtaniową. Węzadła głosowe przyjmują wyjątkowe ułożenie: nie dochodzi do zwarcia jak przy innych głoskach dźwięcznych (choć [h] również jest spółgłoską dźwięczną), lecz podczas ich wibracji tworzy się między nimi niewielka szpara. Spółgłoska ta mocno opiera się na oddechu. Podniebienie miękkie tworzy słabe zwarcie podniebienio-gardłowe, język i wargi nie uczestniczą w artykulacji (mogą przyjmować różne pozycje w zależności od otoczenia innych głosek).

- **Spółgłoski [v], [u]**

Spółgłoski sonorne [v], [u] są artykułowane przy pomocy warg, są to więc głoski wargowe: spółgłoska [v] jest wargowo-zębowa, a [u] dwuwargowa. Dźwięczna głoska szczelinowa [v] jest artykułowana podobnie jak bezdźwięczna głoska [f]. Podniebienie miękkie zamyka przejście do jamy nosowej, kąt rozwarcia jest mały, jednak większy niż przy [f]. Spółgłoskę [v] można zaliczyć do gładów. Charakterystyczny dźwięk tej głoski powstaje w drugiej fazie jej trwania przy przejściu do następnej głoski. Głoska [v] otwiera sylabę – tworzy nagłos sylaby. Jej występowanie jest ograniczone do pozycji przed samogłoskami i spółgłoskami sonornymi. Chodzi tu o presonantyczną¹²⁹ część sylaby.

Przy artykulacji labializowanej głoski językowej [u] język zajmuje położenie tylne wysokie zbliżone do ułożenia przy wymowie samogłoski [u], nie znajduje się jednak aż tak wysoko, a czubek języka zwykle spoczywa na dnie jamy ustnej. Wargi wysuwają się do przodu i zaokrąglają, jednak labializacja [u] jest mniejsza niż labializacja samogłoski [u]. Otwór między wargami jest przy artykulacji [u] bardzo mały – mniejszy niż przy samogłosce [u].

¹²⁹ Część znajdująca się przed jądrem sylaby (przyp. tł.).

Podniebienie miękkie zamyka przejście do jamy nosowej, więzadła głosowe wibrują, a kąt rozwarcia jest mały. Również głoskę [ɤ] można określić jako glajd – powstaje dzięki ruchowi warg dążącemu do maksymalnej labializacji. Jej charakterystyczny dźwięk pojawia się w pierwszej części jej trwania – zamyka sylabę, tworzy jej wygłos. Dystrybucję głoski [ɤ] dopełnia głoska [v], ponieważ [ɤ] występuje tylko po samogłoskach i głoskach sonornych, a zatem w postsonantycznej¹³⁰ części sylaby. Przed spółgłoskami sonornymi zachodzi alternacja między głoskami [v] a [ɤ].

- **Spółgłoski [j], [i]**

Spółgłoski [j], [i] przypominają swą kombinatoryką głoski [v], [ɤ] – głoska [j] występuje w presonantycznej części sylaby, a głoska [i] w jej postsonantycznej części. Podobnie też obie głoski można określić jako glajdy. Przy artykulacji [j] czubek języka opiera się o dolne dziąsła i dolne siekacze, grzbiet języka podnosi się ku podniebieniu i wypełnia przednią część jamy ustnej. Podniebienie miękkie zamyka przejście do jamy nosowej, a wargi nie uczestniczą aktywnie w artykulacji, ich ułożenie zależy częściowo od innych głosek w otoczeniu [j].

Do spółgłoski sonornej [j] bardzo podobna jest głoska sonorna [i], ale w odróżnieniu od [j] charakterystyczną cechą [i] jest ograniczenie ruchu artykulacyjnego do zajęcia pozycji „i” bez pozycji statycznej narządów biorących udział w artykulacji, w czym [i] przypomina głoskę sonorną [ɤ].

- **Spółgłoska [lʲ]**

Spółgłoska [lʲ] przypomina spółgłoski [tʲ], [dʲ], [ɲ] pod względem miejsca, a częściowo też sposobu artykulacji, jednak spółgłoska [lʲ] jest boczna, a zatem zwarcie w środkowej części jamy ustnej towarzyszy szczelina po bokach języka i po bokach jamy ustnej. Przy artykulacji głoski sonornej [lʲ] podniebienie miękkie zamyka przejście do jamy nosowej, wargi nie uczestniczą aktywnie w artykulacji. Głoska ta może być artykułowana na dwa sposoby: (1) „Czubek języka może opierać się na dolnych dziąsłach i dolnych siekaczach lub podnosić się ku górnym dziąsłom. W każdym razie język dotyka dziąseł i podniebienia twardego. Przednie położenie jest podobne do [dʲ] albo [ɲ] i jest szerokie¹³¹” (Král', 1984, s. 82). (2) „Czubek języka opiera się o górne dziąsła, a powierzchnia styku jest zdecydowanie mniejsza niż przy poprzednim typie. Również przy takiej artykulacji język wygina się ku podniebieniu, lecz nie

¹³⁰ Część znajdująca się za jądrem sylaby (przyp. tł.).

¹³¹ Oryg.: „Konček jazyka sa môže opierať o dolné d'asno a dolné rezáky alebo sa môže dvíhať k hornému d'asnu. Jazyk sa však dotýka d'asna i tvrdého podnebia. Dotyk sa vpredu podobá na *d'* alebo *ɲ* a je široký“.

tak wysoko jak przy pierwszym typie [l']¹³²” (ibid.). Á. Král’ (ibid., s. 83) jednocześnie przypomina, że „z punktu widzenia ortofonii ważne jest, aby przy wymowie [l'] osiągnąć normatywny stopień ‘miękości’. Powstaje on poprzez szerszy styk języka z podniebieniem i wypełnienie jamy ustnej przez uniesienie grzbietu języka¹³³”.

- **Spółgłoski [l], [l], [l']**

Spółgłoski postalweolarne [l], [l], [l'] charakteryzują jako sonorne, a spośród nich [l] i [l'] są również zgłoskotwórcze. Artykulacja jest podobna jak przy [l']. Są to głoski boczne – podczas trwania przeszkody w środkowej części jamy ustnej powstaje szczelina po bokach szczeliny i jamy ustnej. Czubek języka przy artykulacji tych głosek dotyka bądź tylnych dziąseł, bądź miejsca między przednimi a tylnymi dziąsłami. Kąt rozwarcia jest porównywalny z tym przy artykulacji samogłosek średnich. Podniebienie miękkie zamyka przejście do jamy nosowej, a wargi nie uczestniczą w artykulacji.

- **Spółgłoski [r], [r], [r']**

Spółgłoski postalweolarne [r], [r], [r'] są głoskami drżącymi, wibrantami. W jamie ustnej zachodzi szybkie naprzemienne blokowanie i uwalnianie prądu fonicznego. Przy artykulacji porusza się cały język, ale w ruch wibrujący wprowadzany jest czubek języka. W fazie blokowania prądu fonicznego nie musi powstać pełne zwarcie, a jeśli się tak stanie, jest ono bardzo słabe i krótkie. Po bokach podniebienia boki języka tworzą pełne zwarcie. Faza odsunięcia się od podniebienia dotyczy tylko czubka języka. Początek drgań nie jest stały, przy krótkim [r] może być to tylko jedno drgnięcie, [r] z większą liczbą drgań jest wymawiane między spółgłoskami (chodzi tu o zgłoskotwórcze [r]), długie [r'] może mieć cztery lub więcej drgań. Przy artykulacji [r] powstaje dość duży kąt rozwarcia, wargi nie biorą udziału w artykulacji, a podniebienie miękkie zamyka przejście do jamy nosowej.

4.2.3. Wymowa spółgłosek i grup spółgłoskowych

W toku mowy w języku słowackim zachodzą różne zmiany głoskowe, czy to w obrębie sylaby, wyrazu czy na granicy wyrazów, ewentualnie na granicy morfemów. Jeśli chodzi o typ i pochodzenie zmian spółgłoskowych, może być to:

¹³² „Konček jazyka sa opiera o horné ďasno a dotýková plocha je zreteľne menšia než pri predchádzajúcom type. Aj pri tejto artikulácii sa jazyk vypína pod podnebnú klenbu, no nie tak vysoko ako pri prvom type l'”.

¹³³ Oryg.: „z ortofonického hľadiska je dôležité, aby sa pri výslovnosti l' dosiahol normovaný stupeň ‚mäkkosti‘. Vzniká širším dotykom jazyka o podnebnú klenbu a vyplňaním ústnej dutiny zdvihnutím chrbta jazyka”.

- a) zanik spółgłosek (np. wyrazy *mestský, šest'sto* wymawiamy [meský, šesto] itp.);
- b) upodobnienie artykulacyjne jednej głoski do drugiej – zlanie się wspólnej fazy artykulacyjnej sąsiednich spółgłosek (np. w wyrazach *sadnúť si* [sadnúť__si], *sadla si* [sadla__si], *poltón* [poltón] występuje wspólne zwarcie apikalne w parach spółgłosek [dn], [dl] i [lt]);
- c) zlanie się głosek (np. . *predsa, väčší* wymawiamy [pre>ca, ve>čí/*vä>čí] itp.);
- d) asymilacja (upodobnienie) pod względem miejsca i sposobu artykulacji (np. wyrazy *hanba, cengat'* wymawiamy [hamba, cengat'] itp.);
- e) asymilacja głosek pod względem dźwięczności (np. wyrazy i wyrażenia *predpoved', vzplanúť, pod papierom* wymawiamy [pretpoveť, fsplanúť, pot__papierom] itp.).

4.2.3.1. Spółgłoska j i warianty jej wymowy

Głoska [j] jest wymawiana na początku sylaby przed samogłoską. Według tej zasady wymawiamy np. wyrazy *hocijako, hokejista, prijať, prijímať, moji*: [hocijako, hokejista, prijať, prijímať, moji]. Dotyczy ona także wyrazów z przedrostkami, np. *nadjazd, objem, odjakživa, adjektívum*: [nadjať, objem, odjaťživa, adjektívum]. Obowiązuje też w fonetyce międzywyrazowej. Np. wyrażenie *to je jasné* wymawiamy [to__je__jasné].

Literę j realizuje się fonicznie jako [i], jeśli znajduje się pod koniec sylaby po samogłosce. Zasada ta obowiązuje również w fonetyce międzywyrazowej. Słowa i wyrażenia *dôjst', nájsť, dvojazyčný, daj mi, daj jej* wymawiamy [dujst', nájst', dvojazičnĭ, dai__mi, dai__jei].

Dwojaka wymowa [j]/[i] dopuszczalna jest w następujących przypadkach:

- jeśli przed znakiem j w tej samej sylabie stoi litera i lub y, np. *Ázijčan, kyj* można wymówić [ážijčan, kij], ale też [ážižčan, kiĭ];
- jeśli w początkowej części sylaby przed znakiem j znajduje się jeszcze inna spółgłoska, np. *zjazd, zjav* można wymówić [zjast, zjaŭ], ale też [ziast, ziäŭ].

Również w wymowie rozróżnia się wyrazy *priať – prijať* a *vie – vyje/vije*: [priäť – prijať, vĭe, vije]. W wyrazach *anjel, archanjel, evanjeliár, evanjelický, evanjelik, evanjelium* wymawiamy dyftong, dlatego wymawiamy miękko także poprzedzającą spółgłoskę: [aňjel, arxaňjel, evaňjeli__ár, evaňjelickĭ, evaňjelik, evaňjeli__um].

4.2.3.2. Spółgłoska v i warianty jej wymowy

Głoska [v] wymawiana jest na początku sylaby przed samogłoską lub dyftongiem, przed spółgłoskami [r], [l], [r'], [j] i przed spółgłoskami zgłoskotwórczymi [r], [r'], [l], [l']. Słowa

i związki wyrazowe *voda, zvierä, vlak, vlek, v jame, vrch, vřba, vlk, vlčä* wymawiamy zatem [voda, zviera, vlak, vlek, v_jame, vrch, vřba, vlk, vlča].

Głoska [u] jest wymawiana pod koniec sylaby po samogłosce lub spółgłosce zgłoskotwórczej. Wyrazy *kov, dievča, bratov, pravda, krv, obřv* (G pl. słowa *obrva*), *konzerv* wymawiamy zatem [kou, d'ieučä, bratou, praüda, krü, obrü, konzerü].

Dwojaka wymowa [v]/[u] dopuszczalna jest w następujących przypadkach:

- jeśli w tej samej sylabie znak *v* jest poprzedzony przez [u], [ú]: *obuv, posuv, cúvnuť* można wymówić [obuv, posuv, cúvnuť], ale też [obuü, posuü, cúnuť];
- na końcu sylaby w rdzeniu słowa przed przyrostkiem, jeśli następną spółgłoską jest [n], [ň], [l], [ľ], [r]: *rovnako, slovník, zívla, havran* można wymówić [rovnako, slovník, zívla, havran], ale też [rounako, slouňík, zíüla, haüran].

Wymowa [f] zamiast [u], np. [bratislafski, pol'iefka, prf] zamiast [bratislaüski, pol'ieüka, prü], uważana jest za błąd w wymowie.

Głoska [u] jest wymawiana także w wyrazach, w których pisze się *u*, jeśli znajduje się za szczytem sylaby, jak np. w formach narzędnika rodzaju żeńskiego *ženou, dlhou ulicou*, które wymawiamy [ženou, dlhou_ülicou]. Głoska [u] może też występować w wyrazach obcych i zapożyczeniach, jak np. *auto* (i analogicznie: *automat, automatický, automatizmus*), *Kaukaz, kraul, faul*: [aüto, kaukaz, kraul, faul].

Głoska [u] nie jest z kolei wymawiana w wyrazach *náuka, naučit', vyučit'*, ponieważ tu *u* znajduje się na początku sylaby. Wymienione słowa wymawiamy zatem [ná_uka, na_üčit', vi_üčit']¹³⁴. Podobnie głoska [u] nie jest wymawiana w początkowej części sylaby zamiast *v* przed samogłoską [o], aby nie powstał w sposób niepoprawny dyftong [uo]. Zatem wyrazy *dvojka, dvor, obvod* wymawiamy [dvojka, dvor, obvod].

4.2.3.3. Asymilacja pod względem dźwięczności

Asymilacja jako proces upodobnienia głoski do innej (sąsiedniej głoski) pod względem miejsca i sposobu artykulacji, a w szczególności pod względem dźwięczności, jest jedną z charakterystycznych cech wymowy słowackiej. W języku słowackim asymilacja pod względem dźwięczności ma **przebieg wsteczny (regresywny)**. Przy asymilacji pod względem dźwięczności dźwięczne spółgłoski właściwe w pewnych sytuacjach tracą dźwięczność, a bezdźwięczne ją zyskują, w zależności od sąsiedniej głoski. W asymilacji pod względem

¹³⁴ Por. 4.1.2.5 Wymowa grup samogłoskowych w języku słowackim.

dźwięczności wymieniają się tylko pary spółgłosek dźwięcznych i bezdźwięcznych¹³⁵. Spośród przytoczonych opozycji należy zwrócić uwagę na specyfikę dźwięcznych głosek [w] i [ɣ]. Spółgłoska szumiąca [w] różni się od [f] tylko dźwięcznością. Spółgłoska [v] nie jest szumiąca, lecz sonorna, dlatego nie może stracić cechy dźwięczności, a w pewnych sytuacjach wymienia się na głoskę [ʋ]¹³⁶. Parę dźwięczna-bezdźwięczna tworzą zatem tylko głoski [f] – [w]. Szumiąca spółgłoska tylnojęzykowa [ɣ] różni się od [x] tylko dźwięcznością, podczas gdy spółgłoska [h] również miejscem artykulacji – jest to głoska krtaniowa. Nie ma to jednak wpływu na asymilację pod względem dźwięczności, toteż dźwięcznymi odpowiednikami bezdźwięcznego [x] są dwie głoski: [ɣ] i [h].

Asymilacja pod względem dźwięczności w standardowym języku słowackim zachodzi: (1) na granicy wyrazów, (2) na granicy podstaw słowotwórczych w złożeniach, (3) na granicy przedrostka i rdzenia lub podstawy słowotwórczej, (4) na granicy rdzenia lub podstawy słowotwórczej i przyrostka słowotwórczego (w rzadkich przypadkach także fleksyjnego).

- **Asymilacja spółgłoski dźwięcznej do bezdźwięcznej w wyrazach rodzimych na granicy wyrazów, na granicy podstaw słowotwórczych w złożeniach, na granicy przedrostka i rdzenia lub podstawy słowotwórczej**

Gdy na granicy wyrazów, podstaw słowotwórczych, na granicy przedrostka i rdzenia albo podstawy słowotwórczej stoją obok siebie dźwięczna spółgłoska właściwa szumiąca (lub ich grupa) i bezdźwięczna, dźwięczna spółgłoska wymienia się na bezdźwięczną (ewentualnie grupa spółgłosek dźwięcznych na bezdźwięczne). Asymilacja ta zachodzi również na końcu wyrazu przed pauzą oraz zasadniczo na granicach wyrazów izolowanych. Według tej zasady wymawiamy słowa i wyrażenia *dážd' prší, sneh padá; kníhkupec, bestoho; nad plotom, v Prešove; mráz, rád; bezpečný, podpis* odpowiednio: [dášť'prší, sñexpadá; kníxkupec, bestoho; natplotom, fprešove; mrás, rát; bespeční, potpis].

Asymilacja pod względem dźwięczności zachodzi czasem także w wyrazach z przedrostkiem, które dziś są już tylko wyjątkami ortograficznymi: np. wyrazy *avšak, včela, predvčerom, však, vtedy, nebezpečenstvo, roztomilý, nadchnút'* wymawiamy [afšak, fčela, pretfčerom, fšak, ftedi, rostomilí, natxnút'].

¹³⁵ Por. klasyfikację słowackich par spółgłosek dźwięcznych i bezdźwięcznych w tabeli 10 *Pary spółgłosek dźwięcznych i bezdźwięcznych w standardowym języku słowackim*.

¹³⁶ Por. 4.2.3.2 *Spółgłoska v i warianty jej wymowy*.

- **Asymilacja spółgłoski bezdźwięcznej do dźwięcznej w wyrazach rodzimych na granicy wyrazów, na granicy podstaw słowotwórczych w złożeniach, na granicy przedrostka i rdzenia lub podstawy słowotwórczej**

Gdy na granicy dwóch samodzielnych wyrazów, między którymi nie ma pauzy, lub na granicy podstaw słowotwórczych w złożeniach stoją obok siebie spółgłoska bezdźwięczna (albo ich grupa) i głoska dźwięczna (dźwięczna spółgłoska właściwa, sonorna lub samogłoska), spółgłoska bezdźwięczna wymienia się na dźwięczną (ewentualnie grupa spółgłosek bezdźwięcznych na dźwięczne). Na granicy przedrostka i rdzenia ta asymilacja zachodzi wyjątkowo. Związki wyrazowe i złożenia *mesiac jún*, *vľak mešká*, *most opravili*, *šéf úradu*; *bársaký*, *hocako*, *šéfdirigent* zgodnie z tą zasadą wymawiamy [mesjãz_jún, vľag_mešká, mozd_opraviľi, šěw_úradu; bárzaký, hožako, šěwdirigent].

Słowa *kde*, *sme* oraz wyrazy z elementem *-kdy* wymawiamy [gd'e, zme, -gdi], a wymowa ta jest źródłem upodobnień również w wyrazach *bárskde*, *dakde*, *hockde*, *nikdy*, podobnie wymawiamy też słowo *takmer*: [bárzkd'e, dakd'e, hožkd'e, ňigdi, tagmer].

Jednakże wyrazy z elementem *-kto* (*kto*, *nikto*, *niekto*, *hockto*) wymawiamy [kto, ňikto, ňjektó, hockto]. Błędna jest wymowa [gdo, ňigdo, ňjegdo, hožgdo].

- **Asymilacja spółgłoski bezdźwięcznej do dźwięcznej na granicy podstawy słowotwórczej i przyrostka**

Ten rodzaj asymilacji zachodzi w języku słowackim w pełni tylko wtedy, gdy na granicy podstawy słowotwórczej i przyrostka stoją obok siebie spółgłoska bezdźwięczna i szumiąca spółgłoska dźwięczna, a zatem nie występuje ona przed spółgłoskami sonornymi lub samogłoskami. Np. wyrazy *prosba*, *mlatba*, *veštba* wymawiamy [prozba, mladba, vešdba]. Z kolei wyrazy, względnie formy *chlapa*, *chlapmi*, *šťastný*, *taktný* wymawiamy [xlapa, xlapmi, šťastní, taktní].

Wyjątkowo ten rodzaj asymilacji pod względem dźwięczności zachodzi w formie czasownika w pierwszej osobie liczby mnogiej trybu rozkazującego przed przyrostkiem *-me* (a więc przed dźwięczną głoską [m]): wyrazy *prosme*, *kúpme*, *pust'me* wymawiamy [prozme, kúbme, puzd'me]. Asymilacja występuje też w formach zaimków *nášho*, *vášho*, *nášmu*, *vášmu*, które wymawiamy [nážho, vážho, nážmu, vážmu].

W formach przysłówkowych z przyrostkiem *-mo*, np. *obkročmo*, *skrčmo*, a analogicznie również w wyrazie *skusmo* dopuszczalna jest dwojaka wymowa: [opkrožmo, skřžmo, skuzmo], ale też [opkročmo, skrčmo, skusmo].

- **Asymilacja spółgłoski dźwięcznej do bezdźwięcznej na granicy podstawy słowotwórczej i przyrostka**

Gdy na granicy podstawy słowotwórczej i przyrostka stoją obok siebie dźwięczna spółgłoska szumiąca i bezdźwięczna, dźwięczna wymienia się na bezdźwięczną. Np. wyrazy *blízko*, *bodka*, *dovozca*, *robte*, *lahko*, *svedka*, *viezt'* wymawiamy [bl'isko, botka, dovosca, rop'te, l'axko, svetka, vjest']. Asymilacja ta zachodzi również wtedy, gdy dźwięczna spółgłoska właściwa znajduje się na końcu wyrazu przed pauzą. W G pl. rzeczowników typu *ceruzka*, *klbko*, *prosba*, *platba* itp., które wymawiamy [ceruska, klpko, prozba, pladba], zostaje wstawiona głoska (samogłoska lub dyftong), przed którą asymilacja nie zachodzi, zatem formy *ceruziek*, *klbiek*, *prosieb*, *platieb* wymawiamy [ceruziek, klbiek, prosiep, plat'iep].

- **Asymilacja pod względem dźwięczności [f] – [w]**

W języku słowackim litera *v* może oznaczać cztery głoski: [v], [ɤ], [w], [f]. Głoski [v], [ɤ] są sonorne i nieszumiące, a [w], [f] szumiące. Spółgłoska [w] ma ten sam element szumiący co [f], ale ma też element toniczny, ponieważ jest dźwięczna. Jest to zatem „dźwięczne f”.

Głoska [f] jest wymawiana: (1) na początku i w środku wyrazu przed samogłoską, gdzie jest zapisana jako *f*, np. w wyrazach *farba*, *dúfat'*; (2) na końcu wyrazu, gdzie jest zapisana jako *f*, jeśli po niej następuje pauza lub kolejny wyraz zaczyna się spółgłoską bezdźwięczną, np. *golf*, *šéf prišiel*; (3) na początku sylaby, gdzie jest zapisana jako *v*, jeśli po niej następuje spółgłoska bezdźwięczna, np. *včera*, *vták*; (4) jako element przedrostka *vz-*, jeśli po nim następuje spółgłoska bezdźwięczna, np. *vzchopit' sa*, *vzt'ah*; (5) jako niesylabiczny przyimek przed spółgłoską bezdźwięczną, np. *v práci*, *v kuchyni*. Podane słowa i wyrażenia wymawiamy zatem [farba, dúfat'; golf, šéf_prišiel; fčera, fták; fsxopit'_sa, fst'ax; f_práci, f_kuxiňi].

Głoska [w] jest wymawiana: (1) na początku sylaby, gdzie jest zapisywana jako *v*, jeśli po niej następuje dźwięczna spółgłoska szumiąca, a nie samogłoska lub [r], [l], [r], [r'], [l], [l'], [l'], [j], np. w wyrazach *vbit'*, *v hore*, *vžit' sa*, oraz jako element przedrostka *vz-*, *vzo-* w identycznej sytuacji, np. *vzrast*, *vzostup*, tak samo również w wyrazach *vziat'*, *vzduch* itp.; (2) w wyrażeniach przyimkowych przed dźwięczną spółgłoską szumiącą, np. *v Bratislave*, *v dome*, *v dial'ke*; (3) na końcu wyrazu oraz w złożeniach na końcu pierwszej podstawy słowotwórczej, gdzie jest zapisana jako *f*, jeśli po niej następuje samogłoska, spółgłoska sonorna lub dźwięczna i nie ma między nimi pauzy, np. *šéfredaktor*, *húf ľudí*, oprócz tego również w wyrazach *Afganistan*, *Afganec* itp. Podane słowa i wyrażenia wymawiamy zatem [wbít', w_hore, wžit' sa, wzrast, wzostup, wziat', wzdux; w_bratislave, w_dome, w_d'jal'ke; šéwredaktor, húw_ľudí, awganistan, afgañec].

Wymowa wyrazów bez ustalonego podziału na sylaby się waha, np. *závdavok* [závdavok/závdavok], oraz wyrazów, w których *v* jest poprzedzone samogłoską lub po nim następuje [n] albo [ň], np. *vnem*, *vnútri*, *vnučka*, które wymawia się [vňem/wňem, vnútri/wnútri, vnučka/wnučka].

- **Asymilacja pod względem dźwięczności [x] – [ɣ] ([h])**

Asymilację tę można określić jako specyficzną, ponieważ bezdźwięczne *ch* [x] ma aż dwa odpowiedniki dźwięczne – głoski [ɣ], [h], które różnią się od siebie przede wszystkim miejscem artykulacji – [ɣ] jest głoską tylnojęzykową, a [h] krtaniową. Za właściwą parę dźwięczna-bezdźwięczna uważa się [x] – [ɣ].

Wymowy *ch*, *h* dotyczą następujące zasady:

- Jeśli na pozycji asymilacyjnej głoska [h] stoi obok spółgłoski bezdźwięcznej lub na końcu wyrazu przed pauzą, upodabnia się do [x], jak np. w słowach i wyrażeniach *juh*, *lúh*, *roh stola*, *prah citlivosti*, które wymawiamy [jux, lúx, rox__stola, prax__citl'ivost'i].
- Jeśli na pozycji asymilacyjnej znajduje się spółgłoska [x], jak np. w słowach i wyrażeniach *nechže*, *cechmajster*, *nech ide*, *strach má*, lub spółgłoska [h], jak np. w słowach i wyrażeniach *onehdy*, *kníhvíazač*, *prah domu*, *Váh i Hron*, możliwa jest dwojaka wymowa: albo [ňeyže, ceɣmajster, ñey__id'e, strax__má; oňeydi, kníɣv'íazač, pray__domu, váɣ__i__hron], albo [ňehže, cehmajster, ñeh__id'e, strah__má; oňehdi, kníhv'íazač, prah__domu, váh__i__hron]. *Pravidlá slovenskej výslovnosti* stwierdzają jednak, że częstsza i bardziej naturalna jest wymowa ze spółgłoską [ɣ].
- Jeśli na pozycji asymilacyjnej znajduje się [x] lub [h], a bezpośrednio po nim następuje [h], jak np. w wyrażeniach *strach hráčov*, *Váh hučí*, *lieh horí*, zwykle wymawiana jest grupa spółgłoskowa [ɣh]: [strax__hráčou, váɣ__hučí, lieɣ__horí].

Pomimo że wymowa grupy [hh] nie jest błędem, *Pravidlá slovenskej výslovnosti* jej nie zalecają, ponieważ taka wymowa zużywa dużą część prądu wydychanego powietrza, a mechanizm ekonomii języka może doprowadzić do osłabienia lub całkowitego zaniku pierwszego [h]. Taka wymowa jest bardzo rzadka. Z powodu dużego zużycia prądu powietrza przy wymowie [h], przy niestarannej wymowie głoska ta może wypaść pod koniec zdania lub w dłuższych słowach, co jest uważane za błąd w wymowie.

- **Asymilacja pod względem dźwięczności przyimków *s, k***

Zasady asymilacji pod względem dźwięczności dotyczą też wymowy przyimków *s, k*. Przed spółgłoską bezdźwięczną przyimki te wymawia się jako [s], [k], a przed spółgłoską dźwięczną lub samogłoską jako [z], [g]. Zatem wyrażenia przyimkowe *s tebou, s pravdou; k tebe, k pravde* wymawiamy [s_ťeboʊ, s_praʊdoʊ; k_ťebe, k_praʊde], ale wyrażenia przyimkowe *s vaším známym, s Evou; k domu, k hore* wymawiamy [z_vaším_známim, z_evoʊ; g_domu, g_hore].

Asymilacja pod względem dźwięczności niesylabicznych przyimków *s, k* **nie zachodzi** jednak w połączeniach z następującymi zaimkami osobowymi: : *s ním, s ňou, s nami, s vami, s nimi; k nemu, k nej, k nám, k vám, k nim*, wyrażenia te wymawiamy [s_ňím, s_ňoʊ, s_nami, s_vami, s_ňimi; k_ňemu, k_ňej, k_nám, k_vám, k_ňim]. Jednakże wokalizowane przyimki *so, ku* wymawia się jako [zo], [gu], toteż wyrażenia *so sestrou, ku kamarátovi* wymawiamy [zo_sestroʊ, gu_kamarátovi], oprócz wyrażen *so mnou, ku mne*, gdzie przed tym zaimkiem osobowym wyjątkowo wymawiane są ze spółgłoską bezdźwięczną: [so mnou, ku mňe].

- **Asymilacja pod względem dźwięczności w zapożyczeniach**

W języku słowackim przy użyciu, przejmowaniu i przyswajaniu wyrazów obcych obowiązują te same zasady asymilacji pod względem dźwięczności co w wyrazach rodzimych. Asymilacja pod względem dźwięczności jest jednym ze sposobów przyswajania wyrazów obcych do języka słowackiego. Jednakże w języku słowackim w zapożyczeniach istnieją różne wyjątki od ogólnych zasad asymilacji pod względem dźwięczności, a zmiany oryginalnej wymowy nie zawsze da się wytłumaczyć prawami asymilacji pod względem dźwięczności.

Zasady wymowy są więc następujące:

- **W często używanych zapożyczeniach** asymilacja pod względem dźwięczności zachodzi na granicy wyrazów, w złożeniach na granicy podstaw słotwórczych, na granicy przedrostka i podstawy słotwórczej. Np. *ex lex, ex libris, ad personam, plus-mínus, kontakt s bratom; avantgarda, basketbal, transakcia; exminister, dislokácia, subfebrilný* wymawiamy [egz_leks, egz_libris, at_personam, pluz_mínus, kontagd_z_bratom; avandgarda, baskedbal, tranzakci_a/tranzakci_a¹³⁷; egzminister, dizlokáci_a, supfebrilný].

¹³⁷ Na temat wariantów wymowy *n* por. 4.2.3.6 *Spółgłoski m, n i ich warianty*.

- W **zapożyczonych złożeniach** na granicy podstaw słowotwórczych, gdy spółgłoska bezdźwięczna poprzedza dźwięczną, jak np. w wyrazach *finišman*, *pivotman*, *biznisman*, *kongresman*, asymilacja ta nie zachodzi, a zatem wymawiamy [finišman, pivotman, biznesman, kongresman¹³⁸].
- W **grupie dwóch lub więcej spółgłosek** asymilacja pod względem dźwięczności zachodzi wtedy, gdy w środku wyrazu obok siebie stoją dwie spółgłoski, które w wyrazach rodzimych nie mogą znajdować się obok siebie, np. wyrazy *augsburský*, *Aztékovia*, *ekzém*, *Habsburg*, *röntgen*, *Wolfgang* wymawiamy [aŭgzburskí, astékovia, egzém, habzburk, röndgen, volwgan̩k].
- W **zapożyczeniach, w których oryginalnie lub współcześnie pisze się ss**, zwykle zachowuje się wymowa przez [s]. Np. wyrazy *glissando*, *pianissimo*, *asimilácia*, *asistent*, *komisia*, *kompresor*, *koncesionár*, *konfesionalny* wymawiamy [glisando, pi_anisimo, asimiláci_a, asistent, komisi_a, kompresor, koncesi_onár, konfesi_onální].
- W niektórych **zapożyczeniach z literą s między dwiema samogłoskami** wymawiamy [z], np. *mesalína*, *resorbovať*, *résumé* wymawiamy [mezalína, rezorbovať, rezümé]. Podobnie przez [z] wymawia się wiele zapożyczeń, w których s znajduje się po spółgłosce sonornej: *in extenso*, *persifláž*, *vice versa* wymawiamy [in_ekstenzo/in_ekstenzo, perzifláž, vice_verza]. W niektórych wyrazach jednak wymowa nie jest ustalona i dopuszcza się wymowę przez [s], np. wyrazy *garsónka*, *konsonant*, *persóna*, *personál*, *šansón* można wymawiać [garsónka, konsonant/konsonant, persóna, personál, šansón/šansón], ale też [garzónka, konzonant/konzonant, perzóna, perzonál, šanzón/šanzón].
- Wymowa **wyrazów z łacińskim przedrostkiem di- i łacińskim, względnie greckim przedrostkiem dis-, dys-**, zwykle się różni. W słowach z przedrostkiem di- asymilacja pod względem dźwięczności zazwyczaj nie zachodzi, dlatego np. wyrazy *disimilácia*, *disolúcia*, *disonancia* wymawiamy [disimiláci_a, disolúci_a, disonanci_a]. Za to w wyrazach z przedrostkiem dis-, dys- asymilacja pod względem dźwięczności przebiega normalnie, dlatego np. wyrazy *disharmónia*, *disjunkcia*, *dysbázia*, *dyslália* wymawiamy [dizharmóni_a, dizjunktci_a, dizbázi_a, dizláli_a].
- W **wyrazach obcych i zapożyczonych zaczynających się od grupy ex**, x wymawia się jako [gz], jeśli po nim następuje samogłoska, głoska dźwięczna lub sonorna. Jako [gz] wymawiamy również x na końcu wyrazu, jeśli spełnione są warunki do asymilacji pod

¹³⁸ Na temat wariantów wymowy n por. 4.2.3.6 Spółgłoski m, n i ich warianty.

względem dźwięczności. Według tych zasad wymawiamy np. słowa i wyrażenia *exaktný*, *exemplár*, *exil*, *existovať*, *ex lex*, *fax dostal*: [egzaktní, egzemplár, egzil, egzistovať, egz_leks, fagz_dostal].

4.2.3.4. Spółgłoski podwojone

W standardowym języku słowackim spółgłoski podwojone występują na granicy morfemów, tj. na granicy wyrazów, między którymi nie ma pauzy, na granicy podstaw słotwórczych w złożeniach, na granicy przedrostka i podstawy słotwórczej lub podstawy słotwórczej i przyrostka.

Zasady wymowy spółgłosek podwojonych są następujące:

- Spółgłoski podwojone są wymawiane wtedy, gdy wewnątrz wyrazu lub na granicy sąsiadujących słów stoją obok siebie dwie takie same spółgłoski (*tt*, *nn*, *šš* itd.) lub spółgłoski różniące się tylko dźwięcznością (*bp*, *dt*, *d't* itd.). Wewnątrz wyrazu spółgłoski podwojone wymawiane są również wtedy, gdy stoją obok siebie dwie spółgłoski różniące się miękkością (*tt'*, *td'*, *dt'*, *t'd* itd.). Zatem np. słowa i wyrażenia *dennodenne*, *chyťte*, *mäkký*, *pollitrový*, *vyšší*, *nižší*, *pod'te*, *váš žiak*, *nad topoľom* wymawiamy [d'e>nod'e>ňe, xi>t'e, me>kí/*mä>kí, po>litroví, vi>ší, ňi>ší, po>t'e, vá>žjak, na>topoľom].
- Spółgłoski podwojone są wymawiane również wtedy, gdy w grupie spółgłoskowej stoją obok siebie jedna ze spółgłosek [t], [d], [t'], [d'] i spółgłoska sycząca, jak np. w wyrazach *dvadsať*, *tridsať*, *predsa*, *rozhodca*, *sudca*, ale też i w wyrazach prefigowanych, jak np. *odcestovať*, *odsať*, *odčiniť*, *predsudok*, *desaťciferný* itp. Takie wyrazy wymawiamy [dva>cať, tri>cať, pre>ca, rozho>ca, su>ca; o>cestovať, o>činiť, pre>cudok, d'esa>ciferný].
- W niektórych przypadkach spółgłoski podwojone są wymawiane także wtedy, gdy na granicy morfemów stoją obok siebie spółgłoska zwarto-szczelinowa i szczelinowa, jak np. w wyrazach *väčší*, *väčšina*, *väčšinou*, które wymawiamy [ve>čí/*vä>čí, ve>čina/*vä>čina, ve>činoŋ/*vä>činoŋ].
- Spółgłoska podwojona może też być wymawiana w wyrazach z grupą trzech spółgłosek, jeśli warunki do powstania geminaty są spełnione, oraz jeśli trzecią spółgłoską jest [r], [l], [l'], [v], [m], [n], [ň], a grupy nie poprzedza [c], [z], [č], [ž]. Np. wyrazy *päťslabičný*, *rozslabikovať*, *predtlač*, *žltší* zgodnie z tą zasadą wymawiamy [pe>cslabiční/*pä>cslabiční, ro>slabikovať, pre>tlač, žl>čí].

W niektórych przypadkach dopuszczalna jest dwojaka wymowa, mianowicie na granicy przedrostka i podstawy słowotwórczej oraz na granicy podstaw słowotwórczych w złożeniach, jeśli zachodzą odpowiednie okoliczności kombinacyjne głosek. Ponadto wymowa taka nie jest wymagana na granicy samodzielnych wyrazów (w takiej sytuacji nawet zaleca się wymowę bez spółgłosek podwójnych). Wymienione wcześniej słowa i wyrażenia *predsudok*, *pät'slabičnŷ*, *váš žiak*, *nad topoľom* można zatem wymawiać w następujący sposób: [pretsudok, peť'slabičnŷ/*pät'slabičnŷ, váž_žiak, nat_topoľom]¹³⁹. W liczebnikach dopuszczalna jest uproszczona wymowa, np. wyrazy *dvaďsať*, *tridsať*, *desaťtisíc* można wymawiać [dvacať, tricať, desaťisíc], a liczebnik *šesťsto* regularnie wymawia się [šesto]¹⁴⁰. Wyrazy *dcéra*, *väčšmi* i *najväčšmi* wymawiamy [céra, večmi/*väčmi, največmi/*najväčmi].

Spółgłoski podwójne nie powstają natomiast:

- W standardowym języku słowackim nie wymawia się podwójnego *j*, np. wyraz *dvojazyčnŷ* wymawiamy [dvojazičnŷ]¹⁴¹.
- Spółgłoski podwójne nie powstają na granicy samodzielnych wyrazów, jeśli nie stoją obok siebie dwie takie same spółgłoski, spółgłoski różniące się tylko dźwięcznością lub spółgłoski [t], [d], [tʰ], [dʰ] i spółgłoski [c], [ɟ], [č], [ž]. Podobnie spółgłoski podwójne nie są wymawiane również wtedy, gdy na granicy wyrazów stoją spółgłoski różniące się tylko miękkością. Wyrażenia *umývať sa*, *predstaviť si*, *rád som*, *pod' sem*, *pred tebou* wymawiamy zatem [umívať_sa, prectavít'_si, rát_som, poť_sem, pret_ťebou].
- Spółgłoski podwójne nie są wymawiane także w grupie trzech lub więcej spółgłosek, jeśli nie jest spełniony warunek powstania spółgłosek podwójnych w grupie trzech spółgłosek (por. wyżej) lub gdy granica morfemów nie jest wyczuwalna. Dlatego wyrazy *francúzsky*, *odpušťte*, *podstata* itp. wymawiamy [francúski, otpušťe, poctata].
- Spółgłoski podwójne nie powstają także wtedy, gdy na granicy morfemów stoją obok siebie spółgłoska sycząca jasna ([s], [z], [c], [ɟ]) i spółgłoska sycząca ciemna ([š], [ž], [č], [ž]) lub jeśli stoją obok siebie jedna ze spółgłosek szczelinowych [s], [z], [š], [ž] i spółgłoska zwarto-szczelinowa [s], [z], [š], [ž], jak np. w słowach i wyrażeniach *rozšíriť*, *les šumí*; *sčítať*, *rozkaz čakať*, *nôž čistí*; *hocčo*, *viac času*, które wymawiamy [rossírit', l'es_šumí; sčítať, roskas_čakať, nuoš_čist'í; hocčo, viac_času].

¹³⁹ Szerzej o wymowie fakultatywnej por. Král' (2009, s. 66).

¹⁴⁰ Więcej właściwości wymowy grup spółgłoskowych *sč*, *sčl'*, *sčs*, *sts*, *sčz*, *sčst*, *sčstr*, *sčst'*, *sčsl*, *sčdň*, *std*, *sd't'* por. *ibid.*, s. 67–68.

¹⁴¹ O wymowie spółgłoski *j* i jej wariantów por. 4.2.3.1. *Spółgłoska j i warianty jej wymowy*.

4.2.3.5. Spółgłoski twarde i miękkie

Ortografia słowacka wyróżnia spółgłoski twarde, miękkie i obojętne. Do spółgłosek twardych należą [t], [d], [n], [l], ich miękkimi odpowiednikami są [tʲ], [dʲ], [ɲ], [lʲ]. Niektóre błędy w wymowie tych spółgłosek wynikają z ortografii słowackiej, zgodnie z którą miękkości [tʲ], [dʲ], [ɲ], [lʲ] nie oznacza się haczkami przed samogłoskami [i], [í], [e], [ia], [ie], [iu]. Z tej perspektywy najbardziej problematyczna jest jednak opozycja [l] – [lʲ], gdzie miękkie [lʲ] często jest zastępowane tzw. twardym [l]. Standardowemu językowi słowackiemu znane są dwa warianty wymowy [lʲ]:

1. **tzw. miękkie [lʲ]** powinno być wymawiane we wszystkich starannych wypowiedziach, jak np. w wyrazach *ľad, ľan, koľko* [ľad, ľan, koľko].

2. **tzw. zmiękczone [lʲ]** powstaje wskutek naturalnego upodobnienia artykulacyjnego spółgłoski [l] przed [i], [í], [e], [ia], [ie], [iu], jak np. w wyrazach *koleno, ale, alebo, lipa, listie, polievať* [koľeno, aľe, aľebo, ľipa, ľístʲie, poľʲevatʲ].

Stanowczo zaleca się, aby również tzw. zmiękczone [lʲ] było wyraźnie odróżnialne od tzw. twardego [l], jakie występuje np. w wyrazach *slovo, volatʲ, vlak* [slovo, volatʲ, vlak]. Należy jednak zauważyć, że współczesna norma wymowy miękkiego [lʲ] przed [i], [í], [e], [ia], [ie], [iu] (chodzi o tzw. słabą pozycję fonologiczną) nie jest zgodna z uzusem¹⁴² standardowego języka słowackiego. Dlatego w nowszym podręczniku ortofonii słowackiej dla szkół wyższych autorstwa I. Bónovej (2019, s. 53) uznano, że na owych słabych pozycjach fonologicznych dopuszczalna jest też wymowa twardego (niepalatalizowanego) [l], jak np. w wyrazach *lekár, pole*, które można wymawiać [ľekár, poľe], ale też [lekár, pole].

Abstrahując od wspomnianego tolerowania wymowy twardego [l] zamiast miękkiego [lʲ] na słabych pozycjach fonologicznych, zgodnie ze współczesną normą dla wymowy [t], [d], [n], [l] – [tʲ], [dʲ], [ɲ], [lʲ] obowiązują następujące dwie zasady:

1. Na końcu wyrazu, przed samogłoskami [a], [o], [u], [á], [ó], [ú], [é], przed dyftongiem [uo] oraz przed inną spółgłoską, wymienione spółgłoski są wymawiane zgodnie z pisownią. Jeśli w piśmie po *t, d, n, l* znajduje się *y*, głoski te są wymawiane twardo, pomimo że we współczesnym standardowym języku słowackim nie ma żadnej różnicy w dźwiękowej realizacji grafemów *i, y*.

2. Spółgłoski [tʲ], [dʲ], [ɲ], [lʲ] w wyrazach rodzimych wymawiane są tam, gdzie ich miękkość oznaczona jest haczkami, a także przed [i], [í], [e], [ia], [ie], [iu] (wtedy nie oznacza

¹⁴² Na temat pojęcia uzus por. 1.2.1. *Język literacki, uzus – norma – kodyfikacja*.

się miękkości graficznie). Np. wyrazy *deň, deti, sloní, slonia, slonie, včelí, okamžité, šťastne, pošlem, pošli, mliet', mlel, mel', mel'me* wymawiamy [d'eň, d'eť'i, sloňi, sloňja, sloňje, fčel'í, okamžít'e, šťastňe, pošl'em, pošl'i, ml'iet', ml'el, mel', mel'me]¹⁴³. Jednakże w wyrazach obcych i zapożyczonych zasada o zmiękczeniu [t], [d], [n], [l] nie obowiązuje.

Pravidlá slovenskej výslovnosti również wymieniają wyjątkowe przypadki twardej wymowy spółgłosek [t], [d], [n], [l] przed [i], [í], [e], [je] w słowach rodzimych. Przytaczam najważniejsze z nich¹⁴⁴:

- formy N pl. przymiotników typu *pekný* oraz formy przymiotników typu *matkin*, formy niektórych liczebników i imiesłowów biernych, np. *vážení prítomní, Katkini príbuzní; jedni rodičia, jednej známej; zaviati lyžiari, vyvolaní žiaci* wymawiamy [vážení__prítomní, katkini__príbuzní; jedni__rodíčia, jednej__známej; zavíati__ližiari, vivolaní__žiaci];
- wyrazy *žiaden, hoden, vinen* wymawiamy [žíaden, hoden, vinen];
- twardo wymawiamy też zaimki *ten, tento, onen* oraz ich formy fleksyjne i derywaty, np. *tej, tí, tie, títo, tieto, onej*: [ten, tento, onen, teĭ, tí, tĭe, títo, tĭeto, oneĭ];
- [t], [d], [n], [l] wymawiamy też w przedrostkach, jeśli podstawa słowotwórcza po przedrostku zaczyna się na samogłoskę [i], [í], [e], jak np. w wyrazach *odist', predist', odistiť, predizba*, w złożeniu *polizba* i w wyrazach *nadeň, podeň, predeň*: [odist', predist', odist'it', predizba; polizba; nadeň, podeň, predeň];
- twardo wymawiamy też wyrazy dźwiękonaśladowcze i wykrzykniki, jak np. *cingi-lingi, dinom-dánom, fidlikat', tikať, tikot*: [cingi__liŋgi, dínom__dánom, fidlikat', tikať, tikot];
- oprócz podanych przykładów w standardowym języku słowackim twardo wymawia się też następujące często używane wyrazy: *jeden, jedenást', teda, temer, teraz, terč, vtedy, v júni, v júli, poveternostný* [jeden, jedenást', teda, temer, teras, terč, ftedi, v__júni, v__júli, poveternostní].

Wymowy spółgłosek [t], [d], [n], [l] – [t'], [d'], [ň], [l'] w wyrazach obcych i zapożyczonych w języku słowackim dotyczą następujące zasady:

- twarda wymowa spółgłosek [t], [d], [n], [l] przed samogłoskami [i], [í], [e] jest jednym z wyróżników wyrazów obcych, np. wyrazy *Adela, Filip, Martin, Peter, dekan, etnikum*,

¹⁴³ Formy *sloní, slonia, slonie, včelí* są formami przymiotników dzierżawczych, które w języku słowackim odmieniają się według wzoru *páví*. Formą podstawową form czasownikowych *pošlem* (1. osoba l. poj.), *pošli* (2. osoba l. poj. trybu rozkazującego) jest bezokolicznik *poslat'*, który wymawia się jednak z twardym [l], czyli jako [poslat'].

¹⁴⁴ Bardziej szczegółowo por. Král' (2009, s. 69–71).

liter, meter, miliarda, milión, tiger wymawiamy [adela, filip, martin, peter, dekan, etnikum, liter, meter, mili_arda, mili_ón, tiger];

- w całkowicie przyswojonych wyrazach obcych przed samogłoskami [i], [í], [e] zamiast twardych spółgłosek [t], [d], [n], [l] wymawia się spółgłoski miękkie [tʲ], [dʲ], [ɲ], [lʲ], jak np. w wyrazach *anjel, košeľa, tehla*, a także w tematach wyrazów (nie przed przyrostkiem) *evanjelium, evanjelik, evanjelický*: [aɲjel, košeľa, ʔehla; evaɲjeli_um, evaɲjelik, evaɲjelický];
- spółgłoski miękkie [tʲ], [dʲ], [ɲ], [lʲ] są wymawiane w zapożyczeniach przed przyrostkami fleksyjnymi i rodzimymi przyrostkami słowotwórczymi oraz w środku tych przyrostków przed [i], [í], [e], [ja], [je], [ju], np. *v teréne, na bicykli, na futbale, v hoteli, veľa paliet; anjlelik, špendlík, golier, maniak, Bengálec, terkelica, fíflena, tónina, agrárnik, ciferník* wymawiamy [v teréne, na_bicikl'i, na_fudbaľe, w_hotel'i, veľa_pal'iet; aɲjel'ik, špendl'ik, gol'ier, maɲjak, beɲgálec, terkel'ica, fífl'ena, tónina, agrárɲik, cifern'ík];
- spółgłoski twarde [t], [d], [n], [l] są wymawiane przed przyrostkami obcymi i jednocześnie już przyswojonymi -ik, -ík (*evanjelik, katolík*), -ický, -ický (*biblický, katolícky*), -izovať (*aktualizovať*), -izmus (*symbolizmus*), -ista (*huslista*), -ika (*akustika*), -id, -it (*jodid, igelit*), -ín, -ínka, -ínka (*bernardín, pralinka, blondínka*), -ent (*prezident*), -er, -ér (*partner, reportér*), -es (*notes*), -e (*finále*) oraz przed wygłosowymi grupami samogłoskowymi -ia, -ie, -ea, -ium (*beštia, lapálie, idea, evanjelium*), tzn. wymawiamy: [evaɲjelik, katolík, biblickí, katolícki, aktu_alizovať, simbolizmus, huslista, akustika, jodid, igelit, bernardín, pralínka, blondínka, prezident, partner, reportér, notes, finále, bešti_a, lapáli_e, ide_a, evaɲjeli_um].

4.2.3.6. Spółgłoski *m, n* i ich warianty

Spółgłoski te w języku słowackim ulegają upodobnieniom. W standardowym języku słowackim grafemowi *n* oprócz przedniodziąsłowego szczelinowego [n] mogą odpowiadać następujące głoski:

- tylnojęzykowe zwarte [ŋ], które jest wymawiane przed [k] lub [g], np. *banka, cengat'*: [baɲka, ceɲgatʲ]¹⁴⁵;
- tylnojęzykowe szczelinowe [ɲ], które jest wymawiane przed spółgłoską [x], np. *melanchólia, synchronický*: [melanɲóli_a, siɲchronický];

¹⁴⁵ Ten rodzaj upodobnienia przed [k], [g] nie zachodzi jednak na granicy wyrazów, np. wyrażenia *ten kohút, jeden gunár* wymawiamy [ten_kohút, jeden_gunár].

- przedniodziałowe szczelinowe [ɲ], które można wymawiać przed spółgłoskami [s], [z], [š], [ž], w tym przypadku jednak dopuszczalna jest dwojaka wymowa, zatem np. wyrazy *banský, inžinier, penzia* można wymawiać [baŋský, inžiňier, penzi_a], ale też [banský, inžiňier, penzi_a];
- głoska [m] jest wymawiana zamiast [n] w standardowym języku słowackim w środku wyrazu przed spółgłoskami dwuwargowymi [p], [b], jak np. w wyrazach *bonbón, hanba, klenba, ženba*: [bombón, hamba, klemba, žemba].

Grafemowi *m* w standardowym języku słowackim może odpowiadać oprócz dwuwargowego zwartego [m] także wargowo-zębowe szczelinowe [ɱ], które wymawia się przed szczelinowymi spółgłoskami wargowo-zębowymi [f], [v], jak np. w wyrazach *domvedúca, amfiteáter, triumf*: [domvedúca, amfite_áter, tri_umf].

4.2.3.7. Grupy spółgłoskowe

Grupy spółgłoskowe w standardowym języku słowackim można podzielić na dwa rodzaje: (1) grupy spółgłoskowe, które nie ulegają uproszczeniom; (2) grupy spółgłoskowe, które ulegają uproszczeniom.

1. Do grup spółgłoskowych, które w standardowym języku słowackim nie ulegają uproszczeniom, zalicza się:

- *t, d + n, ň, l, ě* (*tn, tň, dn, dň, tl, tľ, dl, dl'*) – np. wyrazy *padnúť, tľieť, dláto, podľiehať* wymawiamy [padnúť, tľ_ieť, dláto, podľ_iehať];
- *n, ň + t, d, t', d'* (*nt, nd, dt', nd', ňt, ňd, ňt', ňd'*) – np. wyrazy *tento, kandidát, študenti, inde* wymawiamy [tento, kandidát, študenti, ind'e];
- *l, l' + t, d, t', d', n, ň* (*lt, ld, lt', ld', ln, ľň, lt', ld', lt', ld', ln, ľň*) – np. wyrazy *Poltár, halda, vlna, vlnený, uvoľniť, voľno* wymawiamy [poltár, halda, vľna, vľ_ňení, uvoľ_ňiť, voľ_no];
- *s, z, š, ž, c + t, d + n, ň, l, l'* (*stn, stň, zdn, zdň, štň, ždň, stl, zdl, stľ, ctn*) – np. wyrazy *čestný, dáždňik, miestny, prázdňiny, rastlina, starostlivý, šťastný, týždne, vlastne* wymawiamy [čestní, dáždňik, m_ěstni, práždňini, rastľ_ina, starostľ_iví, šťastní, tíždne, vlastne], ale przyjętym wyjątkiem od tej zasady jest wymowa liczebników, np. *šestnášť, šestnášti* (liczebnik główny), *šestnásty* (liczebnik porządkowy) wymawiamy [šesnášť, šesnášť_i, šesnásti];

- *ntn, ntň* – np. wyrazy *bažantnica, latentne, permanentný* wymawiamy [bažantňica, latentňe, permanentní];
- *šs, žs, sš, zš, zž, sč, čs, zč* – np. wyrazy *černošský, mužský, rozšíriť* wymawiamy [černošský, mužský, roššíriť]¹⁴⁶;
- *stk, štk; stv, nstv, žstv, mstv; tkn, tkň, ktn, ktň; pt, ptk* – np. wyrazy *čiastka, dotknúť sa, dvanásťka, efektne, Egypt, dejstvo* wymawiamy [čĵastka, dotknúťsa, dvanásťka, efektňe, egipt, d'ejstvo].

2. Do grup spółgłoskowych, które w standardowym języku słowackim nie ulegają uproszczeniom, zalicza się:

- *tsk, dsk, dst, zsk, zst, dšt, tšt', ptč, dzsk, tstv, d'stv, ndsk* – podane grupy spółgłoskowe albo ulegają uproszczeniu, albo z pary spółgłoska zwarta (zwarto-szczelinowa) i szczelinowa powstaje spółgłoska *c* lub *č*: np. wyrazy *hradská, kamarátsky, ľudský, podstata, rozstúpiť sa, prievádzský, šatstvo, Švédsko, loďstvo* wymawiamy [hracká, kamarácki, ľuckí, poctata, rostúpiťsa, prievický, šactvo, švécko, loctvo];
- grupy spółgłoskowe *zsk, zšt'* ulegają uproszczeniu poprzez wypadnięcie spółgłoski *z*: np. wyrazy *Francúzsko, francúzština, perzský* wymawiamy [francúsko, francúšťina, perskí];
- grupy spółgłoskowe *dšt, tšt', ptč* w wyrazach takich, jak np. *egyptčina, odštiepok, zľudštiet'*, wymawia się odpowiednio: [egipčina, očťiepok, zľučťiet'];
- w grupach spółgłoskowych *ntsk, ndsk* pary spółgłosek *ts, ds* ulegają uproszczeniu poprzez upodobnienie do *c*: np. wyrazy *asistentský, emigrantský, prezidentský* wymawiamy [asistenckí, emigranckí, prezidenckí];
- grupy spółgłoskowe *stsk, ststv, st'st* ulegają uproszczeniu poprzez wypadnięcie spółgłoski *t*, ew. *st, št'*: np. wyrazy *egyptský, koptský, mestský* wymawiamy [egipskí, kopskí, meskí].

4.3. Zjawiska ponadsegmentalne w języku słowackim

Zjawiska ponadsegmentalne w mowie, zachodzące w jednostkach wyższego rzędu niż głoska, tj. w sylabach, wyrazach, związkach wyrazowych i zdaniach, powstają poprzez siłową, tonalną i czasową modulację mowy (Král', 1989, s. 357). Niektóre zjawiska ponadsegmentalne, które określa się też wspólnym terminem **intonacja**¹⁴⁷, można regulować świadomie, inne zależą od indywidualnych predyspozycji mówiącego (lub ulegają ich wpływom). *Pravidlá slovenskej*

¹⁴⁶ W wyrazach *mužský, rozšíriť* itp. zachodzi upodobnienie pod względem dźwięczności.

¹⁴⁷ O związku terminów **intonacja** i **melodia mowy** por. Král' (2009, s. 79).

výslovnosti (2009, s. 79) za najważniejsze ponadsegmentalne cechy mowy uważają **akcent, emfazę, melodię i siłę mowy, pauzę, tempo oraz rytm**. Jednakże nie każdy z przytoczonych środków ponadsegmentalnych da się unormować w równym stopniu, ponieważ niektóre zjawiska ponadsegmentalne są modyfikowane przez indywidualne cechy mówiącego (np. tempo mowy¹⁴⁸). Można jednak sformułować ogólny wniosek, że miara kodyfikowalności środków ponadsegmentalnych i intonacji nie jest jednakowa¹⁴⁹. Również *Pravidlá slovenskej výslovnosti* (ibid.) stwierdzają, że kodyfikacja ortofoniczna tych cech mowy może się odnosić jedynie do tzw. **neutralnych intonacyjnie aktów mowy**, czyli takich, które nie niosą tzw. informacji pozajęzykowej, jak np. informacja o stanie fizycznym i psychicznym mówiącego itp. Dlatego w następnej części będzie się zajmować tylko tymi zjawiskami ponadsegmentalnymi, których normę opisują *Pravidlá slovenskej výslovnosti* (ibid., s. 79–108), a są to: akcent, akcent zdaniowy – akcent logiczny – emfaza, melodia zdania, pauza. Jednocześnie są to podstawowe środki formułowania wypowiedzi. Dla większej czytelności przykładów zjawisk ponadsegmentalnych nie zapisuję w transkrypcji fonetycznej, lecz używam tylko symboli dla poszczególnych zjawisk ponadsegmentalnych, które w danym przypadku rozpatruję.

4.3.1. Akcent

Akcent wyrazowy jest zjawiskiem ponadsegmentalnym polegającym na wymawianiu jednej sylaby z większą siłą niż pozostałych. Sylaba akcentowana jest wyraźniejsza niż nieakcentowana. Akcent dotyczy wyrazu, względnie taktu, a jego nośnikiem jest sylaba. Wyróżnienie sylaby akcentowanej odbywa się poprzez zwiększenie intensywności dźwięku mowy, a przede wszystkim przez podniesienie głosu. Naprzemienne występowanie sylab akcentowanych i nieakcentowanych powoduje falowy ruch intonacyjnego ciągu zdania.

W języku słowackim akcent pada na pierwszą sylabę wyrazu i jest stały (jego pozycja się nie zmienia), dlatego nie służy do różnicowania znaczenia, lecz pełni funkcję tzw. sygnału granicznego, wskazuje na początek kolejnego wyrazu.

¹⁴⁸ Tempo mowy można mierzyć np. w odniesieniu do objętości wypowiedzi, sytuacji komunikacyjnej, w wielkiej mierze zależy ono jednak od indywidualnych uwarunkowań mówiącego, np. od jego temperamentu (Hála, 1975, s. 290). Dlatego standaryzacja „poprawnego” tempa byłaby problematyczna i trudno mierzalna w odniesieniu do normy. Przy mierzeniu tempa można się także opierać na zrozumiałości komunikacji, względnie na czynnikach pragmatyngwistycznych. Istnieją jednak badania na temat tzw. przeciętnego tempa mowy (Sabol, Zimmermann, 1978; Smoláková, 2010; Petráš, 2012).

¹⁴⁹ Na temat standaryzacji intonacji por. Ondrejovič (2002, s. 78). Autor pisze o dziedzinie intonacji jako o zjawisku bardziej zmiennym i trudniejszym do uchwycenia i unormowania niż segmentalny poziom dźwiękowy.

Czasami rozróżnia się **akcent główny** i **poboczny**. Akcent poboczny przejawia się mniej wyraźnym wyróżnieniem kolejnej sylaby w wyrazie lub takcie i może padać na trzecią lub przedostatnią sylabę dłuższego wyrazu ('skontro,lovat') oraz na pierwszej sylabie drugiego elementu wyrazu złożonego: *mnohonárodnostný* ('mnoho,národnostný), *polovodič* ('polo,vodič), *poľnohospodár* ('poľno,hospodár). *Pravidlá slovenskej výslovnosti* podają, że jeśli oba elementy złożenia są równoważne (jeśli są oddzielone dywizem), drugi element złożenia również otrzymuje akcent główny: *žlto-zelený* ('žlto'zelený), *grécko-rímsky* ('grécko'rímsky) itp.

W języku słowackim występują jednak także słowa bez własnego akcentu – **enklityki** i **proklityki**. Do enklityk – wyrazów pozbawionych akcentu, które podłączają się pod poprzedzający je wyraz akcentowany – zaliczam formy czasownika posiłkowego *byť* (*som, si, je, sme, ste...*), formy zaimków (*mi, ti, si, mu, jej...*), a w niektórych przypadkach również jednosylabowe przyimki i spójniki. Do proklityk – wyrazów pozbawionych akcentu, które podłączają się pod następujący po nich wyraz akcentowany – należą jednosylabowe spójniki i partykuły (*a, i, aj, že, keď, len, či, už*). Takie połączenia wyrazów nieakcentowanych z akcentowanymi tworzą takty: 'volám sa; 'predstav si; 'Adam bol; 'dal som mu; keď 'prídu aj 'ostatní.

W pewnych okolicznościach jednak enklityki i proklityki także mogą być akcentowane, mianowicie jeśli stoją przy innym słowie nieakcentowanym: 'dal som 'si to; 'vypočul 'som si ho...; 'keď si to 'obzrel; 'nevedel, 'že to 'môže byť...

Przyimki wielosylabowe (*medzi, popri, okrem, ponad...*) mają akcent na pierwszej sylabie. **Przyimki jednosylabowe** (*na, pri, pred, u...*) mogą być zarówno akcentowane, jak i nieakcentowane. Czasami ten sam przyimek w identycznym kontekście może, ale nie musi być akcentowany. O akcentowaniu przyimków jednosylabowych decyduje przede wszystkim kontekst, waga semantyczna przyimka w danym zdaniu, stopa rytmiczna itp. Po jednosylabowym wyrazie akcentowanym przyimek jednosylabowy jest nieakcentowany (zwłaszcza jeśli po nim następuje wyraz wielosylabowy): 'týždeň za 'týždňom, 'dom so 'záhradou.

Przyimek jednosylabowy może być akcentowany w następujących sytuacjach:

- gdy stoi przed wyrazem jednosylabowym (szczególnie, jeśli poprzedzający wyraz jest wielosylabowy): z 'roka 'na rok, 'išli 'cez les;
- gdy stoi przed wyrazem nieakcentowanym: 'vedel 'o tom, 'zaostali 'za ním;

- przyimek jednosylabowy może, ale nie musi być akcentowany, jeśli jest poprzedzony enklityką lub proklityką, ewentualnie grupą wyrazów nieakcentowanych: 'Videli, 'že si sa 'na dvore 'zastavil. – 'Videli, 'že si sa na 'dvore zastavil.
- akcentowaniu przyimka jednosylabowego mogą decydować też inne czynniki, np. waga semantyczna przyimka lub organizacja rytmiczna zdań i wypowiedzi¹⁵⁰.

4.3.2. Akcent zdaniowy, logiczny i emfaza

W odróżnieniu od akcentu wyrazowego, w którym wyróżnia się pierwszą sylabę, **akcent zdaniowy** i **logiczny** polega na dźwiękowym wyróżnieniu określonego wyrazu, taktu lub związku wyrazowego w zdaniu. Akcent zdaniowy realizowany jest jako nieznaczne podniesienie intonacji, jest to właśnie odmiana akcentu wyrazowego na poziomie zdania. Akcent zdaniowy wyróżnia remat wypowiedzi.

Zdanie, ewentualnie wypowiedź, może mieć **obiektywny** i **subiektywny szyk tematu** (to, co jest znane, od czego się wychodzi) i **rematu** (zawiera nową informację). Za obiektywny uznaje się szyk temat – remat, a za subiektywny szyk remat – temat.

Pravidlá slovenskej výslovnosti definiują akcent logiczny następująco: (1) wyróżnia się melodycznie i dynamicznie; (2) jest podporządkowany strukturze semantycznej zdania; (3) jego pozycja w zdaniu nie jest ustalona – zależy od kontekstu, sytuacji i stosunku mówiącego do treści wypowiedzi. Tak jak poprzez akcent zdaniowy można zmienić obiektywny (temat – remat), ewentualnie subiektywny szyk wypowiedzi (remat – temat), tak przez akcent logiczny zmienić można sens wypowiedzi, por. np. następujące zdania: *Človek má slobodnú 'vôľu.* – *Človek má ''slobodnú vôľu.* – *Človek ''má slobodnú vôľu.*

Akcent zdaniowy i logiczny często pada na wyrazy wartościujące, takie jak np. przymiotniki, przysłówki lub liczebniki. Np. w zdaniu *Získal si veľmi dobré meno* akcent zdaniowy powinien padać na wyraz *veľmi*: *Získal si 'veľmi dobré meno.*

Emfaza stanowi szczególne wyróżnienie, tzw. emocjonalne. Oznaczana jest w szczególności wyraźnym ruchem melodycznym i dynamicznym w wyróżnionym wyrazie, może również dojść do wydłużenia samogłosek: *To bolo ''úúžasnée!*

4.3.3. Melodia zdania

Melodię zdania tworzy ruch, zmiana i falowanie elementu tonalnego mowy. Jest to zmiana wysokości głosu podczas mowy. W standardowym języku słowackim istnieją trzy podstawowe

¹⁵⁰ Bardziej szczegółowo por. Král' (2009, s. 86–87).

typy melodii: (1) intonacja opadająca na ostatniej sylabie (tzw. kadencja konkluzyjna), (2) intonacja wznosząca na ostatniej sylabie (antykadencja), (3) intonacja wznosząca na innej sylabie niż ostatnia (półkadencja).

- **Intonacja opadająca na ostatniej sylabie (kadencja konkluzyjna)**

Intonacja opadająca na ostatniej sylabie charakteryzuje się obniżeniem tonu. Kontur (sekcja melodyczna z największym ruchem melodycznym, tzw. charakterystyczny interwał tonalny) przypada w sekcji rematycznej, czyli zaczyna się od pierwszej sylaby słowa, na które położony jest akcent logiczny. Gdy kontur przypada na podkreślany wyraz, następujący bezpośrednio po nim ciąg melodyczny zwykle jest bardziej monotony.

Kadencja konkluzyjna jest w języku słowackim typowym ciągiem melodycznym **zdań oznajmujących** (np. *Parlament schválil návrh zákona.* ♩), **zdań życzących** (*Kiež by sa nám tento rok vyhli povodne!* ♩), **wykrzyknień** (*To je zaujímavé!* ♩) i szczególnego rodzaju zdań pytających, **pytań o uzupełnienie** – zawierających zaimek pytający (*kto, kedy, koľko...*): *Kedy bol schválený návrh zákona?* ♩

- **Intonacja wznosząca na ostatniej sylabie (antykadencja)**

Ciąg tonalny tego typu intonacyjnego charakteryzuje się ruchem ku górze, ku wyższym tonom. Charakterystyczny ciąg tonalny wypowiedzi zależy też od długości sylab: ruch tonalny zwykle się realizuje w dużym interwale melodycznym, który w wyrazach jednosylabowych dokonuje się poprzez płynny ruch, w wyrazach dwusylabowych można zaobserwować duży interwał między pierwszą a drugą sylabą, a w trzy- i więcej sylabowych słowach realizuje się on między przedostatnią a ostatnią sylabą.

Antykadencja jest typowa dla tzw. **pytań o rozstrzygnięcie**, na które można odpowiedzieć *tak* lub *nie*, inaczej mówiąc twierdząco lub przecząco. Prawidłowa realizacja melodyczna tego typu pytań jest bardzo ważna, gdyż nie zawierają one zaimka pytającego, który stanowi wyznacznik pytania. W mowie zatem często intonacja jest jedynym wyznacznikiem pytania. Por.: *Urobil skúšku.* ♩ (twierdzenie) – *Urobil skúšku?* ♯ (pytanie)

Z pytaniami o rozstrzygnięcie związana jest też kwestia tzw. **pytań retorycznych i alternatywnych**. Pytanie, które mówiący zadaje sam sobie, określa się jako **retoryczne**. Tego typu pytaniem jest np. *Na koho som myslel?* ♯ Nie można na nie odpowiedzieć tak, jak na pytanie o rozstrzygnięcie, czyli *tak* lub *nie*. *Pravidlá slovenskej výslovnosti* definiują takie pytanie jako szczególny rodzaj pytania zamkniętego. Może ono mieć formę graficzną pytania uzupełniającego, ale realizacja dźwiękowa ma taki sam kontur, jak pytanie o rozstrzygnięcie.

Pytania typu *Vidiš či nevidíš? Priznávaš chybu alebo ju popieraš?* określa się mianem **alternatywnych**. W tego typu pytaniach kontur pytania przypada w pierwszej części, czyli w pierwszym zdaniu składowym zdania złożonego, ale kontur trwa w jeszcze wyższej pozycji na początku drugiej części wypowiedzi. Kontur pytania alternatywnego powstaje zatem przez dwustopniowy interwał, który wykracza poza pierwszą część pytania do drugiej, a między obiema częściami wypowiedzi może też występować pauza. Zatem w przypadku wypowiedzi *Priznávaš chybu alebo ju popieraš?* szczyt intonacyjny pierwszej części przypadnie na sekcję *chybu*, a szczyt drugiej części (wyższy niż szczyt pierwszej części) przypadnie na sekcję *alebo ju*. Po drugim szczycie intonacyjnym tego typu pytań (sekcja *alebo ju*) zwykle następuje bardziej monotony ciąg melodyczny zakończony kadencją konkluzywną (w tym wypadku chodzi o sekcję *popieraš*). Ciąg melodyczny przytoczonych zdań złożonych można przedstawić schematycznie w następujący sposób: *Vidiš ↗ či nevidíš? ↘ Priznávaš chybu ↗ alebo ju popieraš? ↘*

- **Intonacja wznosząca na innej sylabie niż ostatnia (półkadencja)**

Półkadencja sygnalizuje względną samodzielność poprzedzającej sekcji, a jednocześnie budzi oczekiwanie, jak zakończy się rozpoczęta myśl. Półkadencja spaja w całość jednostki wypowiedzi pozostające we współrzednym lub podrzednym związku składniowym.

Standardowemu językowi słowackiemu znane są dwie podstawowe formy półkadencji: **rosnąca i ciągła**. **Półkadencja rosnąca** jest podobna do antykadencji. W ostatnim takcie przed niekonkluzywną pauzą odbywa się ruch z dołu do góry. Jest to jednak mniejszy interwał, niezaczynający się tak nisko, jak w przypadku antykadencji. Realizację wypowiedzi z półkadencją rosnącą mogą obrazować zdania złożone: *Povedal nám ↗, že nepríde. Boli zvedaví ↗, ako sa to skončí.*

Półkadencja ciągła może być **ciągła podniesiona** i **ciągła niepodniesiona**. Kontur półkadencji ciągłej podniesionej jest podniesiony wyżej względem poprzedzającego wyrazu i względnie stabilnie utrzymuje się na tej wysokości. Ostatnia lub dwie ostatnie sylaby mogą być trochę niższe niż poprzedzająca. Zastosowanie półkadencji ciągłej podniesionej widoczne jest np. w zdaniach złożonych: *Neskoro sme sa dozvedeli →, že treba čakať. Oprávnená je aj otázka →, čo budeme robiť.*

Półkadencja ciągła niepodniesiona wiąże sekcje wypowiedzi jeszcze bliżej niż półkadencja rosnąca lub ciągła podniesiona. Po tym typie półkadencji nie następuje też pauza. Z taką semikadencją może być realizowane zdanie złożone, jak np. *Urobím to →, ak budem môcť.*

Pravidlá slovenskej výslovnosti wyróżniają też **półkadencję opadającą**. Została ona wyszczególniona, ponieważ opadanie tego typu półkadencji nie jest tak szybkie i nie ma tak dużego interwału, jak kadencja konkluzyjna zdania oznajmującego. Półkadencja opadająca jest właśnie kontynuacją stopniowo opadającej sekcji zdania, co skutkuje bardzo bliskim powiązaniem części wypowiedzi o takiej półkadencji z następującą po niej sekcją zdania. Przykładem takiego zdania złożonego może być *Neviem* ∇, *čo je to*.

Pravidlá slovenskej výslovnosti uważają półkadencję rosnącą i ciągłą za równorzędne. Jednocześnie nie zaleca się stosować jedynie półkadencji rosnącej, a w szczególności nie powinna się ona powtarzać częściej w krótkich sekcjach. Z punktu widzenia dobrego poziomu kultury języka właściwe jest stosowanie różnych typów intonacji wznoszącej na innej sylabie niż ostatnia, aby wypowiedź nie brzmiała mechanicznie i stereotypowo.

4.3.4. Pauza

Pauza w mowie ciągłej przejawia się przerwaniem procesu głosowego i artykulacyjnego na zauważalny czas. Pauza często jest realizowana tam, gdzie w ortografii używa się znaków interpunkcyjnych (przecinek, kropka, nawias, myślnik, wielokropek itp.).

Za dwa podstawowe rodzaje pauzy uważa się **pauzę fizjologiczną**, która powstaje przy zaczerpnięciu powietrza, oraz **pauzę logiczną**, którą oddziela się względnie samodzielne części wypowiedzi. Oddechem przy mówieniu powinno się zarządzać tak, by używać pauz logicznych także do zaczerpnięcia powietrza, a zatem pauza logiczna powinna się pokrywać z fizjologiczną.

Pravidlá slovenskej výslovnosti dzieli miejsca realizacji pauzy na: (1) takie, gdzie może wystąpić i zwykle występuje; (2) takie, gdzie musi być pauza; (3) takie, gdzie nie musi być pauzy; (4) takie, gdzie nie powinno być pauzy.

1. Miejsca, gdzie pauza może wystąpić i zwykle występuje, znajdują się na granicy samodzielnych zdań, granicy zdań składowych, w wyliczeniu, na granicy wtrącenia, ponadto pauza może wystąpić przed dopełniającą częścią zdania, na granicy wyróżnionej części zdania, w miejscu przerwanej lub niedokończonej wypowiedzi, po zwrotach do adresata i wykrzyknieniach oraz w zdaniu z mową niezależną. Nie jest to jednak wyczerpujący repertuar potencjalnej realizacji pauzy. Pauza może być realizowana również w innych miejscach, zwłaszcza tam, gdzie ma wywołać pewien efekt napięcia i gradacji, w miejscach ze zmianą myśli, przed wprowadzeniem nieoczekiwanych faktów itp. Przykłady: *Kvapky vody tam nebolo.* || *Dávno už nepršalo.* – *Svojím kamenným výzorom,* | *ako sme postrehli,* | *nás chcel odohnať.* – *Aj ona bola mladšia,* | *pred rokmi.* – *Hudba,* | *to je umenie!* – *Deti,* | *ponáhľajte sa!*

2. Pauza musi być realizowana w wyliczeniach (*veselý, mladý priateľ*), które bez jej realizacji mogłyby być rozumiane jako rozwinięcie (*veselý mladý priateľ*).

Pauza musi też być w miejscu, gdzie w innym wypadku powstałaby tzw. fałszywa syntagma, która jednocześnie powoduje błędne rozumienie sensu: *Vypočuli sme si príhovor poslanca a predsedu významnej politickej strany*. W tej wypowiedzi pauza powinna nastąpić po słowie *poslanca*. Gdyby pauza w tym miejscu nie została zrealizowana, słuchacz mógłby taką wypowiedź „zrozumieć” tak, że wysłuchał przemówienia jednej osoby, która pełni dwie funkcje – jest posłem i prezesem partii. Taka segmentacja tego typu zdań może się też dokonywać poprzez specjalną modulację melodyczną.

Pauza powinna także być realizowana w dłuższych i bardziej skomplikowanych zdaniach złożonych, które w innym wypadku stałyby się nieprzejryste i niezrozumiałe. Jednocześnie dłuższych zdań złożonych nie da się wymówić bez pauzy fizjologicznej, której miejsce powinno odpowiadać semantycznej segmentacji wypowiedzi, np. *Ned'aleko tiekol potok Teplica, | ktorý v zime nezamrzal, | a zjari kvitli vôkol neho kvety, | akých nebolo na širokom okolí*. Z punktu widzenia zrozumiałości szczególnie ważna jest tu pauza po słowie *nezamrzal*, a ostatnie dwie pauzy można by pominąć.

3. Pauza nie musi być realizowana wszędzie tam, gdzie w zapisie graficznym pojawiają się znaki interpunkcyjne ani też we wszystkich miejscach połączeń. Chodzi tu przede wszystkim o związki prostej koordynacji (*Dámy a páni! Medved' vzal ovcu i jahňa.*) i o przypadki mniej skomplikowanych zdań złożonych, jak np. *Viem, čo je to.*

4. Pauzy nie powinno być w logicznie nieuzasadnionych miejscach oraz tam, gdzie utrudniałyby rozumienie wypowiedzi, tzn. mogłyby powodować błędne zrozumienie lub dwuznaczność wypowiedzi itp.

5. Charakterystyka i wymowa polskich głosek

Milena Hebal-Jeziarska

Rozdział jest poświęcony charakterystyce i wymowie polskich głosek. Problematyka ta w literaturze przedmiotu jest opisana w podręcznikach do fonetyki i fonologii, książkach do ćwiczeń wymowy oraz poradnikach językowych. Przy porównaniu opisów zawartych w tych publikacjach uwidaczniają się różnice w zakresie stosowanej terminologii, określania statusu niektórych głosek, a także w przypadku wybranych zjawisk fonetycznych już nieaktualny stan badań. Najnowsze wyniki badań są, co prawda, sukcesywnie publikowane w artykułach naukowych, a nawet monografiach, ale są one poświęcone jednej kwestii językoznawczej lub logopedycznej. Nie tworzą nowego kompleksowego opracowania dotyczącego polskiej fonetyki. Ponadto są rozproszone w różnych czasopismach. Celem tego rozdziału jest wskazać różnice w charakterystyce głosek oraz stosowanej terminologii przez autorów ważniejszych opracowań z zakresu polskiej fonetyki oraz przytoczyć aktualne wyniki badań. Pokróćce odnoszę się również do czeskiego i słowackiego inwentarza głosek, tym samym zachęcając Czytelnika do sięgnięcia do rozdziałów dotyczących języka czeskiego i słowackiego.

5.1. Podział głosek

Głoski w większości polskiej literatury przedmiotu dzieli się na spółgłoski i samogłoski. Stosuje się tu następujące kryteria: funkcjonalne, akustyczne i artykulacyjne. W kryterium funkcjonalnym bierze się pod uwagę zgłoskotwórczość głoski, czyli zdolność do stanowienia ośrodka sylaby. W polszczyźnie zgłoskotwórcze są samogłoski. Na kryterium akustyczne składają się takie cechy dźwięku jak: wysokość, siła, tembr i długość (Ostaszewska, Tambor, 2012, s. 29). Samogłoski składają się z tonów (odpowiadają im regularne przebiegi akustyczne), natomiast spółgłoski są zbudowane z tonów i szmerów (odpowiadają im nieregularne przebiegi akustyczne). Kryterium artykulacyjne to sposób, w jaki powstaje głoska. Jeżeli przy artykulacji głoski powstaje zwarcie, szczelina lub jedno i drugie, to mamy do czynienia ze spółgłoską. Jeżeli artykulacja jest otwarta, to mamy do czynienia z samogłoską.

Autorzy polskich opracowań fonetycznych dzielą głoski na podstawie jednego kryterium, które uważają za nadrzędne, lub wszystkich kryteriów. Przykładem publikacji, w której uznano za nadrzędne kryterium artykulacyjne, jest *Fonetyka i fonologia współczesnego języka polskiego*, autorstwa D. Ostaszewskiej i J. Tambor. Natomiast w książce pt. *Zarys fonetyki i fonologii współczesnego języka polskiego* M. Wiśniewskiego są wzięte pod uwagę wymienione wyżej trzy kryteria. W związku z podjętymi przez autorów publikacji decyzjami

u niezgłoskotwórcze ([ɯ], [ũ], [u], [u̯]) oraz *i* niezgłoskotwórcze ([ɪ]/[i̯]) są inaczej zaklasyfikowane. W *Fonetyce i fonologii współczesnego języka polskiego* znajdują się one w grupie spółgłosek półotwartych. Podobnie są traktowane w publikacjach B. Dunaja (2015), A. Rosińskiej-Mamej (2014). Natomiast w publikacjach M. Wiśniewskiego (2001) oraz A. Dyszaka, E. Laskowskiej, M. Żak-Święcickiej (1997) głoski te nie są opisywane ani w ramach samogłosek, ani spółgłosek. W publikacji M. Wiśniewskiego są omawiane w grupie niespółgłosek, na którą składają się samogłoski i półsamogłoski, natomiast w książce A. Dyszaka, E. Laskowskiej i M. Żak-Święcickiej są opisywane w grupie odrębnej. Problem z zaklasyfikowaniem omawianych głosek polega na tym, że pod względem funkcjonalnym zachowują się one jak spółgłoski. Pod względem akustycznym natomiast jota jest uznana za głoskę mieszaną, o znikomej wartości szmerowej (Dyszak, Laskowska, Żak-Święcicka, 1997, s. 93, za Dłuską, 1983, s. 14). Kryterium artykulacyjne jest zależne od interpretacji. Pod względem artykulacyjnym głoski te są otwarte (artykułowane bez zwarć), „ale z silnym przewężeniem (pośrednim między otworem a szczeliną)” (Ostaszewska, Tambor, 2012, s. 35). W zależności od potraktowania przewężenia są uznawane obecnie bądź za spółgłoski/niespółgłoski, bądź za odrębną grupę głosek. W starszych pracach głoski te były również omawiane jako samogłoski (Wierzchowska 1965, s. 70).

Warto omówić jeszcze jedną klasyfikację obecną w polskiej literaturze przedmiotu, zastosowaną w *Fonetyce i fonologii* (1995), autorstwa L. Dukiewicza oraz I. Sawickiej. Autorki stosują przy podziale głosek opozycję *wokoidów* i *kontoidów*. Terminy te zaproponował K. L. Pike (1947) na głoski podzielone według kryteriów artykulacyjnego i akustycznego. Natomiast głoski podzielone na podstawie kryterium funkcjonalnego są nazywane samogłoskami i spółgłoskami (Dukiewicz, Sawicka, 1995, s. 24).

W niniejszej publikacji głoski dzielimy na samogłoski i spółgłoski oraz półsamogłoski, do których są zaliczone *u* niezgłoskotwórcze oraz *i* niezgłoskotwórcze.

5.2. Samogłoski

B. Wierzchowska (1965, s. 69) definiuje samogłoski następująco: „Do samogłosek zaliczane są dźwięki, przy których wytwarzaniu w środkowej płaszczyźnie narządów mowy powstaje kanał bez zwarć i szczelin”. Podobnie tę kwestię ujmują D. Ostaszewska i J. Tambor (2012, s. 30): „w czasie wymawiania samogłosek w środkowej płaszczyźnie aparatu mowy powstaje kanał bez zwarć i szczelin”. Wszystkie samogłoski w języku polskim są dźwięczne, zgłoskotwórcze, składają się z tonów. Mogą w pewnych pozycjach, np. w wygłosie, ulegać ubezdźwięcznieniu (Nowakowski, 1997, s. 107).

Samogłoski polskie omawia się w polskiej literaturze przedmiotu, biorąc pod uwagę kryteria artykulacyjne głosek, tj. pionowe i poziome ruchy języka oraz układ warg. M. Wiśniewski (2001) opisuje również ruch języczka podniebienia miękkiego, a B. Wierzchowska (1965) oraz B. Toczyska (2016) także ruch dolnej szczęki (żuchwy).

Podział przyjęty w niniejszej publikacji jest podyktowany kryterium występowania głósłki w pozycji samodzielnej. Wyróżniamy tu samogłosłki podstawowe i warianty niesamodzielne samogłosłok występujące wyłącznie w określonym otoczeniu fonetycznym. Warianty niesamodzielne są omówione na podstawie najnowszych ustaleń P. Wojdaka (2018). W grupie samogłosłok są również opisane realizacje foniczne liter *ą* i *ę*, choć nie są one samogłosłkami. Jest jednak duże prawdopodobieństwo, że Czytelnik będzie szukał liter *ą* i *ę* w grupie samogłosłok. Przy omawianiu realizacji w wymowie liter *ą* i *ę* przytaczam również najnowsze badania A. Lorenc (2016).

5.2.1. Samogłosłki podstawowe

W polszczyźnie wyróżniamy 6 podstawowych samogłosłok: [i], [y], [e], [a], [o], [u]. Są to samogłosłki ustne, monoftongiczne (składają się z jednego segmentu). Polszczyzna w przeciwieństwie do czeszczyzny i słowacczyzny nie ma samogłosłok długich, a zatem jest najuboższa pod względem bogactwa inwentarza samogłosłok występujących w pozycjach samodzielnych. Jako jedyna natomiast ma dwie różne wartości fonetyczne na litery *y* oraz *i*.

W niniejszym opracowaniu, kierując się najnowszą wiedzą z zakresu fonetyki, przyjmujemy, że nie ma w polszczyźnie monoftongicznych samogłosłok nosowych. *ą* i *ę* wbrew powszechnej opinii są literami, a nie samogłosłkami. Ich realizacja foniczna została omówiona dalej.

Podział samogłosłok podstawowych ze względu na kryterium artykulacyjne przedstawia poniższa tabela. Zawiera ona dodatkowo kryterium układu żuchwy, które nie jest raczej brane pod uwagę w opracowaniach językoznawczych. Jest natomiast uważane za istotne przez nauczycieli wymowy scenicznej. Układ żuchwy opracowała B. Toczyska (2016, s. 24).

Tabela 11. Podział samogłosek podstawowych ze względu na kryterium artykulacyjne (na podst. B. Toczyskiej (2016, s. 24))

Samogłoska	Poziome ruchy języka	Pionowe ruchy języka	Układ warg	Układ żuchwy
[a]	środkowa	niska	naturalna	szeroka
[e]	przednia	średnia	spłaszczona	średnia
[y]	przednia	wysoka	spłaszczona	wąska
[i]	przednia	wysoka	spłaszczona	wąska
[o]	tylna	średnia	zaokrąglona	średnia
[u]	tylna	wysoka	zaokrąglona	wąska

5.2.1.1. Wymowa i charakterystyka samogłosek podstawowych

Przedstawiona wymowa poszczególnych samogłosek powstała na podstawie opisów zamieszczonych w publikacjach B. Karczmarchuk (2012), B. Toczyskiej (2016), E. Skorek (2010), B. Wierzchowskiej (1964).

- **Samogłoska [a]**

Język przy wymawianiu głoski [a] zajmuje najniższą pozycję w porównaniu z wymową innych samogłosek polskich. Układ żuchwy jest szeroki. Spoczywa ona luźno. Język dotyka dolnych przednich zębów. Usta zachowują układ naturalny, co oznacza, że nie są spłaszczone ani zwężone, ale są wyraźnie zaokrąglone.

- **Samogłoska [e]**

Język przy wymawianiu głoski [e] zajmuje pozycję średnią, jeśli chodzi o ruch pionowy języka. Koniuszek języka dotyka dolnych zębów. Wargi są lekko spłaszczone i napięte. Żuchwa spoczywa w pozycji średniej; jest lekko opuszczona.

- **Samogłoska [o]**

Język znajduje się w głębi jamy ustnej, jego czubek zostaje przy zębach. Wargi są zaokrąglone i lekko wysunięte do przodu. Żuchwa jest otwarta szerzej niż do [e], wężiej niż do [a].

- **Samogłoska [u]**

Język przy wymawianiu głoski [u] znajduje się w głębi jamy ustnej, ale nie tak daleko jak przy wymowie głoski [o]. Usta są wąskie i zaokrąglone, wysunięte do przodu. Język znajduje się przy dolnych zębach. Samogłoska [u] jest realizacją fonetyczną liter *u* i *ó*.

- **Samogłoska [i]**

Język jest wysunięty do przodu i skierowany w kierunku dolnych zębów. Jest wybrzuszony. Usta są bardziej spłaszczone niż przy wymowie innych polskich samogłosek.

- **Samogłoska [y]**

Jest to najtrudniejsza do wymówienia głoska dla większości cudzoziemców. Z tego względu omówię ją szczegółowo, korzystając z opisów B. Karczmarchuk (2012), B. Toczyskiej (2016), E. Skorek (2010).

Wargi są spłaszczone bardziej niż przy [e], mniej niż przy [i] (Karczmarchuk, 2012, s. 88), natomiast są rozciągnięte szerzej niż przy wymowie głoski [e] (Toczyska, 2016). Język jest wybrzuszony w swojej środkowej części. Czubek język jest wparty w nasadę dolnych siekaczy; pozycja żuchwy jest średnio wysoka (Toczyska, 2016).

B. Toczyska (2016) radzi, czego nie powinno się wykonywać przy próbie wymowy głoski [y]:

- nie obniżać tylnej części języka;
- przyjąć pozycję przednią języka, nie wycofywać go w głąb jamy ustnej;
- nie rozluźniać warg.

Pod wpływem asymilacji (upodobnienia)¹⁵¹ samogłoski podstawowe i warianty niesamodzielne samogłosek mogą zostać unosowione (znazalizowane) pod wpływem głoski nosowej (np. [n], [m], [ŋ], [ɲ]) (por. dalej). Głoska unosowiona nie jest głoską nosową. Samogłoski podstawowe unosowione w polszczyźnie to: [ã], [ẽ], [õ], [ĩ], [ỹ], [ũ]. Przykłady wystąpień wymienionych samogłosek unosowionych: *szansa* [šãũsa], *wąs* [võũs], *kunstowny* [kũũštovny], *pańsko* [paĩũko], *czynsz* [čỹũš], *pensja* [pẽũsia].

¹⁵¹ Zmiana cech/cechy głoski ze względu na sąsiedztwo innej głoski, np. głoska nosowa wpływa na głoskę ustną, nadając jej cechę unosowienia.

5.2.2. Niesamodzielne warianty samogłosek

W polszczyźnie oprócz samogłosek podstawowych występują niesamodzielne warianty samogłosek, które względem głoski podstawowej są scentralizowane lub mają wyższą artykulację. Ponadto głoski scentralizowane i/lub uprzednione mogą mieć jeszcze warianty unosowione i bezdźwięczne (Wiśniewski, 2001, s. 85). Sytuacja taka ma miejsce, kiedy samogłoska podstawowa występuje w sąsiedztwie spółgłosek miękkich lub niektórych głajdów (półsamogłosek). Wówczas następuje zmiana w artykulacji samogłoski. Niesamodzielne warianty samogłosek mają tylko samogłoski: [a], [o], [e], [u]. Zaznaczane są w transkrypcji jedną lub dwiema kropkami usytuowanymi nad samogłoską.

Występowanie niesamodzielnych wariantów samogłosek stwierdza M. Wiśniewski¹⁵² (2001, s. 74) w następujących kontekstach fonetycznych:

- w obustronnym sąsiedztwie spółgłosek miękkich, np. w wyrazie *ciocia*;
- w obustronnym sąsiedztwie joty, np. w wyrazie *jajko*;
- w lewostronnym sąsiedztwie joty i prawostronnym sąsiedztwie spółgłoski miękkiej, np. w wyrazie *Jaś*;
- w prawostronnym sąsiedztwie spółgłoski miękkiej i prawostronnym sąsiedztwie joty, np. w wyrazie *dzieje*;
- w wygłosie po spółgłosce miękkiej lub jocie¹⁵³.

Ponadto, jak twierdzi P. Wojdak (2018 za Sawicką, 1995, s. 124), podwyższone *e* i *o* może wystąpić fakultatywnie, gdy znajduje się w sąsiedztwie innych głajdów niż ustna jota [ɪ], a mianowicie joty nosowej [ĩ], *u* niezgłoskotwórczego ustnego i nosowego ([ʊ] i [ũ]).

We współczesnej literaturze przedmiotu panuje chaos zarówno w kwestii liczby wariantów opisywanych głosek, jak i oznaczania samogłosek o podwyższonej lub scentralizowanej artykulacji. W niniejszym opracowaniu korzystam z wniosków przedstawionych przez P. Wojdaka w artykule pt. *Kiedy z jedną kropką, kiedy z dwiema? O położeniu języka podczas artykulacji niesamodzielnych wariantów samogłosek*.

Przyjmuję zatem za P. Wojdakiem (2018, s. 25) następujące oznaczenia dla niesamodzielnych wariantów samogłosek:

- dwie kropki – „centralizacja artykulacji w stosunku do samogłoski podstawowej, czyli odchylenie języka w kierunku położenia neutralnego” – jego uprzednienie [ä], [ö], [ü]

¹⁵² M. Wiśniewski powołuje się na publikacje Z. Siebera (1966), M. Steffen-Batogowej (1975), D. Ostaszewskiej, J. Tambor (1990), L. Dukiewicz (1995), I. Sawickiej (1995).

¹⁵³ M. Wiśniewski na podstawie ustaleń I. Sawickiej (1995, s. 122–123).

albo cofnięcie ([ɛ̃]), z podwyższeniem jako cechą fakultatywną ([ü] nie jest podwyższone, bo już [u] jest wysokie);

- jedna kropka – samo podwyższenie artykulacji (w stosunku do samogłoski podstawowej), bez centralizacji ([ê], [ô]) (Wojdak, 2018, s. 25).

5.2.2.1. Inwentarz samogłosek niesamodzielných

Do przedstawienia wariantów niesamodzielných samogłosek (bez wariantów znalizowanych i ubezdźwięcznionych) wykorzystuję wnioski przedstawione w cytowanym już artykule P. Wojdaka (2018, s. 24). Czytelniczka uczulam na różnice, które występują między prezentowanym tu inwentarzem i zapisem samogłosek niesamodzielných a informacjami zawartymi w innych polskich publikacjach fonetycznych.

Warianty niesamodzielné (bez wariantów unosowionych i bezdźwięcznych)

Warianty samogłoski [u]

- wysokie tylne scentralizowane *u* – [ü];

Warianty samogłoski [e]

- średnie podwyższone przednie *e* – [ê];

Warianty samogłoski [a]

- niskie podwyższone środkowe scentralizowane *a* – [ä];

Warianty samogłoski [o]

- średnie podwyższone tylne *o* – [ô];
- średnie podwyższone tylne scentralizowane *o* – [ö].

Jak już wspomniałam, wyżej wymienione warianty mogą pod wpływem asymilacji zostać unosowione lub ubezdźwięcznione (Wiśniewski, 2001, s. 85).

5.2.3. O samogłoskach nosowych

W niniejszej publikacji przyjmuję za M. Wiśniewskim (2001, s. 76), D. Ostaszewską, J. Tambor (2012, s. 61), że w języku polskim nie ma synchronicznie wymawianych monfongicznych samogłosek nosowych. Realizacje fonetyczne liter *ą* i *ę* występujące przed głoskami szczelinowymi w śródgłosie traktujemy jako głoski złożone z ponad jednego segmentu, a ich artykulację określamy na podstawie badań i przytoczonej tu literatury jako asynchroniczną.

Z nosowością synchroniczną mamy do czynienia, gdy „obie jamy – ustna i nosowa – uczestniczą w artykulacji głósłki od jej początku do końca. Podniebienie miękkie nie tworzy zwarcia ani z tylną ścianką gardła, ani z tyłem języka. (...) Przebieg asynchroniczny (...) polega na tym, że podniebienie miękkie otwiera strumieniowi wydychanego powietrza dostęp do jamy nosowej z pewnym opóźnieniem w stosunku do otwarcia ustnego” (Dukiewicz, 1995, s. 29).

O charakterze polisegmentalnym opisywanych głósłek pisał już T. Benni (1924, s. 21). Twierdził on, że polskie samogłoski nosowe mają charakter dyftongiczny, czyli składają się z dwóch segmentów. Również B. Rocławski (1976, 2010, za Lorenc 2016, s. 329) opowiadał się za dwusegmentalną realizacją polskich samogłósłek nosowych. L. Dukiewicz (1995, s. 33) wymienia badania instrumentalne, audytywne, które potwierdzają poliftongiczną i często asynchroniczną wymowę odpowiedników *q* i *ę* znajdujących się przed głósłkami szczelinowymi w śródgłosie. Są to ustalenia, m.in. H. Konecznej (1934), L. Dukiewicz (1967), M. Zagórskiej-Broks (1964), B. Wierzchowskiej (1966). A. Lorenc (2016, s. 329) dokłada do tej grupy badania H. Konecznej (1965), M. Dłuskiej (1950), B. Wierzchowskiej (1971). Wymienieni badacze różnili się, co prawda, co do szczegółów budowy tzw. samogłósłek nosowych¹⁵⁴, zgadzali się natomiast w kwestii, że głósłki te nie składają się z jednego elementu dźwiękowego, a zatem nie są monoftongami.

Pomimo tylu badań przeprowadzonych przez wybitnych fonetyków polskich mit o istnieniu samogłósłek *q* i *ę* istnieje do dziś. Wzmacnia go szkoła i ortografia sugerująca, że *q* i *ę* to samogłoski takie jak [e], [o], [i], [y], [u], będące monoftongami. W wielu publikacjach znajdujemy informacje, w których wynika, że realizacja liter *q* i *ę* w opisywanej tu pozycji jest synchroniczna i monoftongiczna. Przykładem może być *Słownik wymowy polskiej* (1977), w którym autorzy uznają za poprawną wymowę synchroniczną.

We wszystkich aktualnych podręcznikach do fonetyki języka polskiego (Wiśniewski, 2001, Ostaszewska, Tambor, 2012, Dyszak, Laskowska, Żak-Święcicka, 1997, Rosińska-Mamej, 2014, Dunaj, 2015) i zasadach wymowy (Dunaj, 2006, Karpowicz, 2018) pisanych przez specjalistów znajdują się informacje o dyftongicznej realizacji liter *q* i *ę* w śródgłosie przed głósłką szczelinową. Uwagę natomiast zwracają ustalenia A. Lorenc (2016), która na podstawie najnowszych fonetycznych badań eksperymentalnych udowodniła polisegmentalną wymowę odpowiedników *q* i *ę* w opisywanych pozycjach.

¹⁵⁴ W polskiej literaturze przedmiotu stosuje się terminy w cudzysłowach „samogłoski nosowe”, „nosówki” lub bez niego, ale ze skrótem tzw. nosówki na realizacje foniczne liter *q* i *ę* znajdujących się w śródgłosie przed głósłką szczelinową (Steffen-Batogowa, 1975, s. 30–34, za Ostaszewską, Tambor, 2012, s. 60). Jest to związane z faktem, że we wcześniejszej literaturze były one uznawane za głósłki monoftongiczne, artykułowane synchronicznie, natomiast teraz są traktowane jako głósłki wymawiane asynchronicznie, polisegmentalne.

5.2.3.1. Czym są *ę* i *ą* – wyjaśnienie

Zapis *ą* i *ę* traktuję w tej publikacji jako litery, których wartość fonetyczna zależna jest od otoczenia głoskowego, w których występują.

• Ekwiwalenty foniczne litery *ę* w wygłosie absolutnym

W aktualnych podręcznikach: Wiśniewski (2001), Ostaszewska, Tambor (2012), Dunaj (2015), przyjmuje się następujące poprawne realizacje litery *ę* w wygłosie. Ze względu na istniejące w tym zakresie różnice podaję nazwiska autorów publikacji, w której znajduje się dana realizacja. Są nimi:

- samogłoska [e], np. [moge] (Wiśniewski, 2001, Dunaj, 2015, Ostaszewska, Tambor, 2012);
- dyftong składający się z samogłoski ustnej [e] oraz półsamogłoski nosowej o wartości nosowego *u* niezgłoskotwórczego zapisywanego [ũ], np. [mogeũ] (Wiśniewski 2001, Dunaj 2015);
- dyftong składający się z samogłoski unosowionej¹⁵⁵ [ẽ] oraz półsamogłoski nosowej o wartości nosowego *u* niezgłoskotwórczego zapisywanego [ũ], np. [mogẽũ] (Ostaszewska, Tambor, 2012, Wiśniewski, 2001 jako wariant fakultatywny).

Dyftong składający się z samogłoski ustnej [e] i półsamogłoski ustnej o wartości *u* niezgłoskotwórczego [ɯ] uważany jest za niepoprawny, np. [mogeɯ].

- Według najnowszych dostępnych badań przeprowadzonych przez A. Lorenc (2016, s. 327) metodami fonetyki eksperymentalnej realizacja litery *ę* w wygłosie przedstawia się następująco¹⁵⁶:
- realizacja jednosegmentalna (faza ustna) – 37, 93% poświadczeń;
- realizacja dwusegmentalna (faza ustna, następnie faza ustno-nosowa) – 34,48% poświadczeń;
- realizacja trójsegmentalna (kolejność faz: faza ustna, ustno-nosowa, nosowa) – 27,58% poświadczeń.

¹⁵⁵ Samogłoska unosowiona (znalizowana), czyli powstała w wyniku asymilacji nosowości (pod wpływem głoski nosowej).

¹⁵⁶ „Przeprowadzona detekcja źródeł emisji dźwięku z przyjętym progiem spadku ciśnienia akustycznego wynoszącym 3 dB pozwoliła wyodrębnić trzy fazy artykulacji samogłosek nosowych, takie jak: 1. Faza ustna – powstająca z wyłącznym udziałem rezonansu jamy ustnej. 2. Faza ustno-nosowa – charakteryzująca się równoczesnym udziałem energii ustnej i nosowej. 3. Faza nosowa – powstająca z wyłącznym udziałem rezonansu jamy nosowej” (Lorenc, 2016, s. 324).

- **Ekwiwalenty foniczne litery *q* w wygłosie absolutnym**

W aktualnych podręcznikach: Wiśniewski (2001), Ostaszewska, Tambor (2012), Dunaj (2015), przyjmuje się następujące poprawne realizacje litery *q* w wygłosie:

- dyftong składający się z samogłoski ustnej [o] oraz półsamogłoski nosowej o wartości nosowego *u* niezgłoskotwórczego zapisywanego [ũ], np. [mogoũ] (Wiśniewski, 2001, Dunaj, 2015);
- dyftong składający się z samogłoski unosowionej [õ] oraz półsamogłoski nosowej o wartości nosowego *u* niezgłoskotwórczego zapisywanego [ũ], np. [mogõũ] (Ostaszewska, Tambor 2012, Wiśniewski, 2001 jako wariant fakultatywny).

Dyftong składający się z samogłoski ustnej [o] i półsamogłoski ustnej o wartości *u* niezgłoskotwórczego [ɯ] uważany jest za niepoprawny, np. [mogoɯ].

Niepoprawna i nieakceptowana przez większość Polaków jest również wymowa samogłoski [o] w wygłosie. Osoba wymawiająca w ten sposób literę *q* występującą w wygłosie naraża się nawet na wyśmianie, szczególnie gdy jest to osoba publiczna lub osoba zaufania publicznego, np. nauczyciel.

Według najnowszych dostępnych badań przeprowadzonych przez A. Lorenc (2016, s. 328) metodami fonetyki eksperymentalnej realizacja litery *ę* w wygłosie jest głoską złożoną z trzech segmentów. Najpierw występuje faza ustna, później faza ustno-nosowa, a następnie faza nosowa. Taka realizacja stanowiła 100% wszystkich poświadczeń wymawianiowych.

- **Ekwiwalenty foniczne litery *ę* w śródgłosie występującej przed głoską szczelinową oprócz [ż] i [ś]**

W aktualnych podręcznikach: Wiśniewski (2001), Ostaszewska, Tambor (2012), Dunaj (2015), przyjmuje się następujące poprawne realizacje litery *ę* w śródgłosie (przed głoską szczelinową oprócz *ż* i *ś*). Są nimi:

- dyftong składający się z samogłoski ustnej [e] oraz półsamogłoski nosowej o wartości nosowego *u* niezgłoskotwórczego zapisywanego [ũ], np. [keũs] (Wiśniewski, 2001, Dunaj, 2015);
- dyftong składający się z samogłoski unosowionej [ẽ] oraz półsamogłoski nosowej o wartości nosowego *u* niezgłoskotwórczego zapisywanego [ũ], np. [kẽũs] (Ostaszewska, Tambor, 2012, Wiśniewski, 2001 jako wariant fakultatywny).

Według najnowszych dostępnych badań przeprowadzonych przez A. Lorenc (2016, s. 325) metodami fonetyki eksperymentalnej realizacja litery *ę* w śródgłosie (przed głoską szczelinową) przedstawia się następująco:

- głoska złożona z dwóch segmentów (faza ustna, następnie faza ustno-nosowa) – 84,21% realizacji;
 - głoska złożona z jednego segmentu (faza ustna) – 6,58% realizacji;
 - głoska złożona z trzech segmentów (faza ustna, ustno-nosowa, nosowa) – 5,26% realizacji;
 - głoska złożona z czterech segmentów (faza ustna, ustno-nosowa, nosowa i ustno-nosowa) – 3,94% realizacji.
- **Ekwiwalenty foniczne litery *q* w śródgłosie występującej przed głoską szczelinową oprócz [ż] i [ś]**

W aktualnych podręcznikach: Wiśniewski (2001), Ostaszewska, Tambor (2012), Dunaj (2015), przyjmuje się następujące poprawne realizacje litery *q* w śródgłosie (przed głoską szczelinową oprócz *ż* i *ś*). Są nimi:

- dyftong składający się z samogłoski ustnej [o] oraz półsamogłoski nosowej o wartości nosowego u niezgłoskotwórczego zapisywanego [ũ], np. [moũś] (Wiśniewski, 2001, Dunaj, 2015);
- dyftong składający się z samogłoski unosowionej [õ] oraz półsamogłoski nosowej o wartości nosowego u niezgłoskotwórczego zapisywanego [ũ], np. [mõũś] (Ostaszewska, Tambor, 2012, Wiśniewski, 2001 jako wariant fakultatywny).

Według najnowszych dostępnych badań przeprowadzonych przez A. Lorenc (2016, s. 326) metodami fonetyki eksperymentalnej realizacja litery *q* w śródgłosie (przed głoską szczelinową oprócz *ż* i *ś*) przedstawia się następująco:

- czterosegmentalny typ artykulacji (faza ustna, ustno-nosowa, nosowa, ustno-nosowa) – 45,88% realizacji;
- artykulacja dwusegmentalna (ustna i ustno-nosowa) – 37,65% realizacji;
- artykulacja trójsegmentalna (ustna, ustno-nosowa, nosowa) – 16,47% realizacji.

- **Ekwiwalenty foniczne liter *q* i *ę* w śródgłosie przed *ż* i *ś***

W aktualnych podręcznikach: Wiśniewski (2001), Ostaszewska, Tambor (2012), Dunaj (2015), przyjmuje się następujące poprawne realizacje litery *q* i *ę* w śródgłosie przed głoskami *ż* i *ś*. Są nimi:

- dyftong składający się odpowiednio z samogłoski ustnej [e]/[o] oraz półsamogłoski nosowej o wartości nosowego niezgłoskotwórczego *u* zapisywanego [ũ], np. *część* [čẽũś] (Wiśniewski, 2001, Dunaj 2015);
- dyftong składający się odpowiednio z samogłoski ustnej [e]/[o] oraz półsamogłoski nosowej o wartości nosowego niezgłoskotwórczego *i* zapisywanego [ĩ], np. *część* [čẽĩś] (Wiśniewski, 2001, Dunaj, 2015);
- dyftong składający się odpowiednio z samogłoski unosowionej [ẽ]/[õ] oraz półsamogłoski nosowej o wartości nosowego niezgłoskotwórczego *u* zapisywanego [ũ], np. *część* [čẽũś] (Ostaszewska, Tambor, 2012, Wiśniewski, 2001 jako wariant fakultatywny);
- dyftong składający się odpowiednio z samogłoski unosowionej [ẽ]/[õ] oraz półsamogłoski nosowej o wartości nosowego niezgłoskotwórczego *i* zapisywanego [ĩ], np. *część* [čẽĩś] (Ostaszewska, Tambor, 2012, Wiśniewski, 2001 jako wariant fakultatywny).

Jeżeli przed literą *ę/q* występuje spółgłoska miękka, samogłoska ustna zmienia swoją artykulację na wyższą lub scentralizowaną, np. *wież* [v'jẽś].

- **Ekwiwalenty foniczne grupy literowej: *-ęł/-qł***

Litera *ę* znajdująca się przed literą *ł* jest realizowana jako *e*, np. *płynęła* [pɥneɫa]. Litera *q* znajdująca się przed literą *ł* jest realizowana jako *o*, np. *płynął* [pɥnoɫ].

- **Ekwiwalenty foniczne grupy literowej: *-ęli***

Litera *ę* znajdująca się przed literą *ł* jest wymawiana jako *e*, np. *płynęli* [pɥne'li].

- **Ekwiwalenty foniczne liter *q* i *ę* w śródgłosie przed głoską inną niż szczelinowa**

Realizację fonetyczną liter *q* i *ę* w śródgłosie w sąsiedztwie głoski innej niż szczelinowa będę w tej publikacji nazywać wymową konsonantyczną. Termin *wymowa asynchroniczna*

rezerwujemy dla realizacji polisegmentalnych liter *q* i *ę* znajdujących się w śródgłosie przed głoską szczelinową lub realizacji polisegmentalnych wygłosowych.

- **Ekwiwalenty foniczne litery *ę* w śródgłosie przed głoską zwartą dwuwargową: [p], [p'], [b], [b']**

Litera *ę* w wyżej wymienionym sąsiedztwie jest realizowana jako [em], np. *dostęp* [dostemp], *głęboko* [gɛmboko].

- **Ekwiwalenty foniczne litery *q* w śródgłosie przed głoską zwartą dwuwargową: [p], [p'], [b], [b']**

Litera *q* w wyżej wymienionym sąsiedztwie jest realizowana jako [om], np. *kąpać* [kompac], *gląb* [gɔmp].

- **Ekwiwalenty foniczne litery *ę* w śródgłosie przed głoską zwartą lub zwarto-szczelinową przedniojęzykowo-zębową: [t], [t'], [d], [d'], [ʒ], [ʒ'], [c], [c']**

Litera *ę* w wyżej wymienionym sąsiedztwie jest realizowana jako [en], np. *będę* [bende].

- **Ekwiwalenty foniczne litery *q* w śródgłosie przed głoską zwartą lub zwarto-szczelinową przedniojęzykowo-zębową: [t], [t'], [d], [d'], [ʒ], [ʒ'], [c], [c']**

Litera *q* w wyżej wymienionym sąsiedztwie jest realizowana jako [on], np. *kął* [kont].

- **Ekwiwalenty foniczne litery *ę* w śródgłosie przed głoską zwartą lub zwarto-szczelinową przedniojęzykowo-dziąsłową: [t], [d], [ʒ], [ʒ'], [č], [č']**

Litera *ę* w wyżej wymienionym sąsiedztwie jest realizowana jako [eɲ], np. *męczyć* [meɲčyć].

- **Ekwiwalenty foniczne litery *q* w śródgłosie przed głoską zwartą lub zwarto-szczelinową przedniojęzykowo-dziąsłową: [t], [d], [ʒ], [ʒ'], [č], [č']**

Litera *q* w wyżej wymienionym sąsiedztwie jest realizowana jako [oɲ], np. *łączyć* [ɥoɲčyć].

- **Ekwiwalenty foniczne litery *ę* w śródgłosie przed głoską zwarto-szczelinową środkowojęzykową: [ʒ], [č]**

Litera *ę* w wyżej wymienionym sąsiedztwie jest realizowana jako [eɲ], np. *pięć* [p'ɛɲć].

- **Ekwiwalenty foniczne litery *ą* w śródgłosie przed głoską zwarto-szczelinową środkowojęzykową: [ɟ], [ɕ]**

Litera *ą* w wyżej wymienionym sąsiedztwie jest realizowana jako [oń], np. *bądz* [bońc].

- **Ekwiwalenty foniczne litery *ę* w śródgłosie przed głoską zwartą postpalatną i tylnojęzykową: [k], [k'], [g], [g']**

Litera *ę* w wyżej wymienionym sąsiedztwie jest realizowana jako [eŋ], np. *lęk* [leŋk].

- **Ekwiwalenty foniczne litery *a* w śródgłosie przed głoską zwartą postpalatną i tylnojęzykową: [k], [k'], [g], [g']**

Litera *a* w wyżej wymienionym sąsiedztwie jest realizowana jako [oŋ], np. *ląka* [ɭoŋka].

5.3. Półsamogłoski

Do półsamogłosek zaliczamy:

- *u* niezgłoskotwórcze ustne [ɯ], np. *ławka* [ɯafka], *terapeuta* [terapeɯta],
- *i* niezgłoskotwórcze ustne [ɪ], np. *jutro* [ɪutro],
- *u* niezgłoskotwórcze nosowe [ũ], np. *awans* [avaũs],
- *i* niezgłoskotwórcze nosowe [ĩ], np. *koński* [koĩsk'i],
- *u* niezgłoskotwórcze ustne bezdźwięczne [ɯ̥], np. *rzekłszy* [żekɯ̥szy] (powstaje, gdy [ɯ̥] znajduje się pomiędzy głoskami bezdźwięcznymi lub w wygłosie po głosce bezdźwięcznej; jest to wariant fakultatywny),
- *u* niezgłoskotwórcze ustne zmiękczone [ɯ̥̃], np. *weekend* [ɯ̥̃ikent].

5.4. Spółgłoski

Na podstawie definicji samogłoski sformułowanej przez B. Wierzchowską (1965, s. 69) można napisać następującą definicję spółgłoski. Są to głoski, przy wymawianiu których w środkowej płaszczyźnie narządów mowy tworzą się zwarcie lub szczelina lub zwarcie i szczelina. Podział polskich spółgłosek jest w porównaniu z czeską i słowacką klasyfikacją bardzo skomplikowany. Polszczyzna dominuje wśród tych trzech języków pod względem inwentarza spółgłosek, co jest związane z brakiem w czeszczyźnie i słowacczyźnie głosek zmiękczonej. Mniej jest w nich również spółgłosek palatalnych. Nie wspomina się w opisach czeskich i słowackich o ubezdźwięcznionych głoskach sonornych.

W zakresie spółgłosek polskich w najnowszej literaturze przedmiotu jest sporo różnic. Poniższe zestawienie różnic w klasyfikacji głosek wykorzystuje aktualne książki do fonetyki autorstwa M. Wiśniewskiego (2001), D. Ostaszewskiej, J. Tambor (2012), A. Rosińskiej-Mamej, A. Dyszaka, E. Laskowskiej, M. Żak-Święcickiej (1997), B. Dunaja (2015). Ponadto najnowsze badania A. Lorenc (2018) rzucają nowe światło na miejsce artykulacji głosek [ʒ] i [l] oraz na charakter głoski [l].

Do najważniejszych różnic zachodzących pomiędzy wyżej wymienionymi opracowaniami należą:

- klasyfikacja głoski zapisywanej literowo jako *ch/h* znajdującej się przed samogłoską [i] lub jotą, tak jak w wyrazach *Chiny, hiacynt, dach domu*. M. Wiśniewski (2001) uznaje głoski [x'], [ɣ'] za środkowojęzykowe. Podobnie B. Dunaj (2015), tylko z zapisem [x̣]/[ɣ̣], określając je jako postpalatalne miękkie. Natomiast D. Ostaszewska, J. Tambor (2012) oraz A. Dyszak, E. Laskowska, M. Żak-Święcicka (1997) głoski te uznają za tylnojęzykowe zmiękczone [x'], [ɣ'];
- klasyfikacja głoski zapisywanej literowo jako *n* lub *ń* występującej przed miękką postpalatalną lub *ń* znajdującą się przed tylnojęzykową, tak jak w wyrazach *bańka, sukienki*. Głoska ta traktowana jest w pracy M. Wiśniewskiego (2001) jako tylnojęzykowa zmiękczona [ɲ'], natomiast w publikacji B. Dunaja (2015) – jako środkowojęzykowa (miękka) [ɲ];
- klasyfikacja półsamogłosek [ɤ], [ʊ], [ɯ], [ɨ], [ɪ]. W pracach D. Ostaszewskiej, J. Tambor (2012), B. Dunaja (2015) półsamogłoski są omawiane w ramach spółgłosek, w publikacji M. Wiśniewskiego (2001) – w ramach niespółgłosek, w książce A. Dyszaka, E. Laskowskiej, M. Żak-Święcickiej – w ramach odrębnej grupy;
- klasyfikacja głosek [ʒ] i [l] pod względem miejsca artykulacji. Według najnowszych badań (Lorenc, 2018) są to głoski o zadziąsłowym miejscu artykulacji, a nie dziąsłowym, jak uznaje się w pozostałych publikacjach;
- klasyfikacja bezdźwięcznych głosek sonornych zmięczonych, np. [m̥']. W pracach D. Ostaszewskiej, J. Tambor, A. Rosińskiej-Mamej zalicza się te głoski do inwentarza polszczyzny. W publikacjach M. Wiśniewskiego (z wyjątkiem [ɲ']) i B. Dunaja brak tych głosek. W książce A. Dyszaka, E. Laskowskiej, M. Żak-Święcickiej podano te głoski z zaznaczeniem, że są kontrowersyjne;
- różnice w zasobie głosek, które są wynikiem upodobnienia i należą do wariantów fakultatywnych, np. wymieniane przez M. Wiśniewskiego (2001) *n* przedniojęzykowo-

działstowe szczelinowe, [ɲ̥], pojawiające się fakultatywnie jako realizacja foniczna sekwencji literowej *nw*, *nf*;

- nazwy głosek. W pracy D. Ostaszewskiej, J. Tambor (2012) głoski nazywane w pozostałych pracach *przedniojęzykowo-zębowymi* są tu określone jako *zębowe*, a głoski *przedniojęzykowo-dziąsłowe* – jako *dziąsłowe*.

5.4.1. Podział spółgłosek

Spółgłoski w polskiej literaturze przedmiotu są opisywane ze względu na następujące kryteria:

- miejsce artykulacji,
- sposób artykulacji,
- udział strun głosowych,
- cechy akustyczne głosu,
- ruch języczka podniebienia miękkiego,
- ruch środka języka,
- dodatkowy ruch artykulacyjny lub jego brak.

Podany tu zestaw kryteriów jest zbiorem maksymalnym, niewykorzystanym w tej postaci w żadnej publikacji. Niektóre z podanych kryteriów nakładają się na siebie, np. ruch środka języka może być dodatkowym ruchem artykulacyjnym lub nie. Podział ze względu na dodatkowy ruch artykulacyjny lub jego brak został zastosowany w najnowszej książce B. Dunaja (2015 i wznowienia).

5.4.1.1. Podział spółgłosek ze względu na cechy akustyczne: spółgłoski sonorne i właściwe

Głoski sonorne są pod względem akustycznym i artykulacyjnym podobne do samogłosek (Dunaj, 2015, s. 17). W starszej literaturze z tego powodu bywały nazywane obojakimi, przejściowymi, spółtwartymi. M. Dłuska i Z. Klemensiewicz twierdzili, że głoski te stanowią pogranicze pomiędzy spółgłoskami i samogłoskami (Dyszak, Laskowska, Żak-Święcicka, 1997, s. 61). Głoski sonorne są dźwięczne, odpowiadają im regularne przebiegi akustyczne. Mogą ulec ubezdźwięcznieniu w określonym kontekście fonetycznym.

Głoski, które charakteryzują się cechami właściwymi spółgłoskom, nazywane są spółgłoskami właściwymi (obstruentami).

Do spółgłosek sonornych należą: [l], [l̥], [lʰ], [m], [m̥], [mʰ], [n], [n̥], [n̥̊], [ń], [ń̥], [ŋ], [ŋ̥], [ń̥]/[ńʰ], [ń̥]/[ń̥̊], [r], [r̥], [rʰ] oraz w zależności od publikacji obecne lub nie odpowiedniki

ubezdźwięcznionych głosek sonornych zmiękczonech, np. [l'], [m'], [r']. Ponadto wyróżniane są również głoski gardłowe [ɾ], [ɽ], [ɽ'], np. u A. Dyszaka, E. Laskowskiej, M. Żak-Święcickiej.

Do spółgłosek właściwych zaliczamy: [b], [c], [ć], [č], [d], [ɖ], [ʒ], [ʒ], [ʒ], [f], [g], [g], [x], [x]/[x'], [ɣ], [ɣ]/[ɣ'], [k], [k], [p], [s], [s], [š], [t], [t], [v], [z], [ž], [ž], [b'], [c'], [č'], [d'], [ʒ'], [ʒ'], [f'], [p'], [s'], [š'], [t'], [v'], [z'], [ž']. Każda ze spółgłosek właściwych występuje w parach głoska dźwięczna – głoska bezdźwięczna, np. [p]–[b].

5.4.1.2. Podział spółgłosek ze względu na udział więzadeł głosowych: spółgłoski dźwięczne i bezdźwięczne

Ruch strun głosowych, a właściwie więzadeł/fałd głosowych znajdujących się w krtani, jest związany z dźwięcznością głosek. Przy zsuniętych więzadłach głosowych powietrze napotyka na przeszkodę, którego skutkiem jest drganie powietrza, co jest słyszalne jako ton krtaniowy. Ton krtaniowy jest identyfikowany jako dźwięczność (Wiśniewski, 2001). Jeżeli więzadła głosowe są rozsunięte, powietrze przepływa swobodnie, nie napotykając na przeszkodę, nie wytwarza się ton krtaniowy, a powstająca głoska jest bezdźwięczna.

- **spółgłoski dźwięczne:** [b], [d], [ɖ], [ʒ], [ʒ], [ʒ], [g], [g], [ɣ]/[ɣ'], [ɣ], [v], [z], [ž], [ž], [b'], [d'], [ʒ'], [ʒ'], [v'], [z'], [ž'], [l], [m], [n], [n], [ń], [ŋ], [ŋ]/[ŋ'], [r], [l'], [m'], [r'].
- **spółgłoski bezdźwięczne:** [c], [ć], [č], [f], [x], [x]/[x'], [k], [k], [p], [s], [s], [š], [t], [t], [c'], [č'], [f'], [p'], [s'], [š'], [t'].
- **spółgłoski ubezdźwięcznione:** [l], [m], [n], [ń], [ŋ], [ŋ]/[ŋ'], [r].

Głoski sonorne są w pozycjach niezależnych dźwięczne, ale ulegają ubezdźwięcznieniu, jeśli znajdują się w śródgłosie pomiędzy głoskami bezdźwięcznymi, np. w wyrazie *czosnku*, lub w wygłosie po głosce bezdźwięcznej, np. w wyrazie *myśl*. Ponadto do ubezdźwięcznienia może fakultatywnie dojść w nagłosie, gdy głoska sonorna znajduje się przed głoską bezdźwięczną, np. w wyrazie *msza*.

5.4.1.3. Podział ze względu na obecność lub brak dodatkowej artykulacji z udziałem środka języka: spółgłoski twarde, zmiękczone i miękkie

• Brak artykulacji z udziałem środka języka: spółgłoski twarde

[b], [c], [ć], [d], [ɖ], [ʒ], [ʒ], [f], [g], [x], [ɣ], [k], [p], [s], [š], [t], [t], [v], [z], [ž], [m], [m], [n], [n], [n], [ŋ], [ŋ], [l], [l], [r], [r]

- **Artikulacja z udziałem środka języka jako dodatkowa artykulacja: spółgłoski zmiękczone**

[b'], [c'], [č'], [d'], [ʒ'], [ž'], [f'], [m'], [l'], [r'], [p'], [s'], [š'], [t'], [z'], [v'], [ž']

Ponadto D. Ostaszewska, J. Tambor (2012), M. Wiśniewski (2001) uznają za zmiękczone następujące głoski: [x'], [n'], [ɲ'], [ɣ'].

D. Ostaszewska, J. Tambor (2012) zaliczają do tej grupy również zmiękczone warianty głosek sonornych ubezdźwięcznionych, np. [m'], [n'], [ɲ'], [l'], [r']. B. Dunaj (2015) o nich nie wspomina. M. Wiśniewski (2001, s. 58) z wymienionych tu głosek podaje [ɲ'] w przykładzie *czosnkiem* w wymowie krakowsko-poznańskiej.

Artikulacja głosek zmiękczonego wargowych jest według aktualnych badań asynchroniczna, a nie synchroniczna, jak twierdzono we wcześniejszych pracach.

- **Artikulacja środkowojęzykowa niestanowiąca dodatkowego ruchu artykulacyjnego: spółgłoski miękkie**

[ć], [ź], [ś], [ż], [k], [g], [ń], [ɲ]

B. Dunaj (2015) grupy głosek postpalatalnych zalicza również [x], [ɣ] oraz [ɲ], [ɲ'].

5.4.1.4. Podział głosek ze względu na sposób artykulacji

W języku polskim wyróżniamy następujące sposoby artykulacji: zwarcie, zwarcie i szczelina, szczelina. W związku z tym klasyfikacja głosek wygląda następująco:

- **głoski zwarte (zwarto-wybuchowe, zwarto-eksplozywne):**
[b], [b'], [d], [d'], [ɖ], [g], [g'], [k], [k'], [p], [p'], [t], [t'], [t'];
- **głoski zwarto-szczelinowe (zwarto-trące, afrykaty):**
[c], [c'], [č], [č'], [č'], [ʒ], [ʒ'], [ž], [ž'];
- **głoski szczelinowe (trące, frykatywne, spiranty):**
[f], [f'], [x], [x']/[x'], [ɣ], [ɣ']/[ɣ'], [s], [s'], [š], [š'], [v], [v'], [z], [z'], [ž], [ž'];
- **półotwarte:**
 - nosowe (spółgłoski nosowe): [m], [m'], [m'], [n], [n'], [n'], [n'], [ń], [ń], [ɲ], [ɲ'], [ɲ'], [ɲ']/[ɲ'], [ɲ']/[ɲ'];

Ponadto M. Wiśniewski (2001) podaje jeszcze warianty szczelinowe niektórych głosek, a D. Ostaszewska, J. Tambor (2012) warianty ubezdźwięcznione głosek zmiękczonej nosowych.

- **boczne:** [l], [l'], [ɭ];
- **drżące:** [r], [r'], [ɾ].

5.4.1.5. Podział głosek ze względu na miejsce artykulacji

W języku polskim wyróżniamy następujące miejsca artykulacji: wargowość, przedniojęzykowość (zębowość, dźwiękowość), środkowojęzykowość, tylnojęzykowość. Omówienie głosek zawiera rozdział zatytułowany *Charakterystyka spółgłosek*.

W porównaniu z językiem czeskim i słowackim brakuje krtani jako miejsca artykulacji, chociaż L. Dukiewicz (1995) opisuje zwarcie krtaniowe jako głoskę powstającą w krtani.

5.4.2. Charakterystyka spółgłosek

W niniejszej publikacji spółgłoski zostaną omówione według sposobu artykulacji, a następnie miejsca artykulacji.

5.4.2.1. Spółgłoski zwarte

Zwarcie to według B. Wierchowskiej (1965, s. 74) zamknięcie kanału tworzącego się w środkowej płaszczyźnie narządów mowy. Może ono wystąpić w jamie ustnej, gardłowej oraz w krtani.

5.4.2.1a. Spółgłoski zwarte dwuwargowe

Do spółgłosek zwartych dwuwargowych zaliczamy głoski [p], [b] oraz ich odpowiedniki zmiękczone, tj. [p'], [b'].

Miejszem artykulacji są przy wymowie tych spółgłosek obydwie wargi. Aby wymówić te głoski, trzeba zacisnąć wargi, a następnie je rozchylić, żeby powietrze mogło wydostać się na zewnątrz.

Przy wymowie głoski [p] wargi są zwarte mocniej niż przy wymowie głoski [b]. Język leży w pozycji zbliżonej do naturalnej. Grzbiet języka jest lekko zaokrąglony, mięśnie trochę napięte. Podniebienie miękkie w obu przypadkach zamyka przejście do jamy nosowej, przylegając do ścianki jamy gardłowej. W przypadku wymowy głoski [p] przylega mocniej niż przy artykulacji głoski [b] (Karczmarszuk, 2012, s. 108–112).

Głoski [p'], [b'] należą do głosek zmiękczonej/wargowych palatalnych. Występują one przed [i] oraz jotą, np. w wyrazach *pić* [p'ić], *pies* [p'ies], *bić* [b'ić], *bies* [b'ies].

Przy wymawianiu głosek zmiękczonej wargi są bardziej rozciągnięte na boki (Dukiewicz, 1995, s. 44). Oprócz zwarcia warg głoski te mają jeszcze drugie miejsce artykulacji. Jest nim podniesienie środkowej części języka w kierunku podniebienia twardego (Ostaszewska, Tambor, 2012, s. 42). Wymowa tych głosek w świetle aktualnych badań jest asynchroniczna. Oznacza to, że ruch języka jest opóźniony w stosunku do artykulacji warg (Karaś, 2010).

5.4.2.1b. Spółgłoski przedniojęzykowo-zębowe (zębowe)

Do spółgłosek zwartych przedniojęzykowo-zębowych zaliczamy głoski [t], [d] oraz głoski zmiękczone [t'], [d'].

Głoski [t], [d] są artykułowane czubkiem języka w ten sposób, że dotyka on od strony wewnętrznej górnych zębów. Język jest spłaszczony, usta są trochę rozwarne. Natomiast przy wymowie głosek [t'], [d'] przednia część grzbietu języka położona tuż za koniuszkiem języka dotyka górnych zębów. Zwarcie zatem przy wymowie omawianych głosek zmiękczonej zaczyna się głębiej w przodzie jamy ustnej niż przy wymowie głosek [t], [d] (Wierzchowska, 1971, s. 185).

Ponadto głoska [t] jest głosem mocniejszą niż głoska [d], co wiąże się z mocniejszym przyleganiem podniebienia miękkiego do ścianki jamy gardłowej przy wymowie głoski [t] (Karczmarchuk, 2012, s. 17).

Głoski [t] i [d] występują w wyrazach rodzimych i obcych, natomiast ich zmiękczone odpowiedniki tylko w leksyce zapożyczonej, np. *tir* [t'ir], *tips* [t'ips], *tiul* [t'iül].

Głoski zmiękczone [t'], [d'] tak jak inne głoski zmiękczone występują przed samogłoską [i] oraz jotą.

5.4.2.1c. Spółgłoski zwarte przedniojęzykowo-dziąsłowe (dziąsłowe)

Do spółgłosek przedniojęzykowo-dziąsłowych należą głoski dziąsłowe oznaczane w polskim alfabecie slawistycznym kropką na dole litery [t], [d]. Spółgłoski te są wynikiem asymilacji miejsca artykulacji. Występują przed głoską dziąsłową. Przykłady realizacji tych głosek znajdziemy np. w wyrazach *trzeba* [tšeba], *drzewo* [dževo].

Artykulacja tych głosek polega na zwarciu „czubka, ewentualnie przedniej części języka z dziąsłami lub szczelinie między nimi” (Ostaszewska, Tambor, 2012, s. 40).

5.4.2.1d. Spółgłoski zwarte postpalatalne

Do grupy głosek zwartych postpalatalnych należą spółgłoski zapisywane w zależności od publikacji [k̠], [g̠] (Ostaszewska, Tambor, 2012, Dunaj, 2015) lub [kʰ], [gʰ] (Wiśniewski, 2001, Dyszak, Laskowska, Żak-Święcicka, 1997). Przy wymawianiu tych głosek następuje zwarcie tylnej części grzbietu języka z tylną częścią podniebienia twardego (Wierzchowska, 1971, s. 195–196). Obydwie głoski występują przed samogłoskami [i], [ɛ] oraz jotą, np. *kiść*, *kiedy*, *gil*, *giez*, *plagiat*.

Realizacja wymawianiowa sekwencji literowych *ki/gi* jest dość skomplikowana.

Połączenia literowe *ki/gi* + spółgłoska lub półsamogłoska realizowane są jako: [k̠i/ɡ̠i], np. *kiść* [k̠iść], *gips* [ɡ̠ips]. Sekwencje literowe zawierające *kie/gie* powinny być wymawiane według większości opracowań bez joty, czyli jako [k̠ɛ/ɡ̠ɛ], np. *kiedy* [k̠ɛdy], natomiast połączenia literowe *kio/gio/kia/gia/kiu/giu* – z jotą, np. *kiosk* [k̠jɔsk]. Jak twierdzi B. Dunaj (2015, s. 34), wymowa bez joty zanika na rzecz realizacji zawierających jotę i może w przyszłości zaniknąć.

5.4.2.1e. Spółgłoski zwarte tylnojęzykowe

Do spółgłosek zwartych tylnojęzykowych zaliczamy [k] i [g]. Wymowa tych głosek polega na zwarcu tylnojęzykowym kończącym się eksplozją. Język wyrzusza się w tyle jamy ustnej. Usta mają kształt neutralny (Karczmarchuk, 2012, s. 132). W polszczyźnie w przeciwieństwie do języka czeskiego i słowackiego rzadkie są połączenia literowe *ky* i *gy*. Ich występowanie jest ograniczone do kilku wyrazów.

5.4.2.1f. Spółgłoska zwarta krtaniowa

Spółgłoska nieobecna w aktualnych polskich tabelach fonetycznych to zwarcie krtaniowe. Co ciekawe, czeskie i słowackie tabele zwarcie krtaniowe zawierają. Charakterystykę zwarcia krtaniowego podaje L. Dukiewicz (1995, s. 44). Jest to głoska artykułowana w krtani. „Zwarcie tworzą wiązadła głosowe; blokadę przerywa gromadzące się pod nimi powietrze wydechowe. Z oczywistych powodów nie ma odpowiednika dźwięcznego. (...) Występuje ona przed samogłoskami sylabicznymi wymawianymi w izolacji lub na początku wyrazu po pauzie, bywa też wymawiana wewnątrz wyrazu – najczęściej na początku morfemu – po innej samogłosce sylabicznej. W transkrypcji fonetycznej odpowiada jej znak ʔ: nauka [naʔuka]” (Dukiewicz, 1995, s. 45).

5.4.2.2. Spółgłoski zwarto-szczelinowe

Spółgłoski zwarto-szczelinowe mają w polszczyźnie trzy miejsca artykulacji: zębowe, dźwiękowe oraz przednią część podniebienia miękkiego.

5.4.2.2a. Spółgłoski zwarto-szczelinowe przedniojęzykowo-zębowe (zębowe)

Polszczyzna ma cztery głoski zaliczane do zwarto-szczelinowych przedniojęzykowo-zębowych. Są to spółgłoski [ʒ] i [c] oraz ich odpowiedniki miękkie [ʒ'] i [c']. Wymienione tu głoski twarde pojawiają się w leksyce rodzimej i obcej, np. w wyrazach *dzban* [ʒban] i *car* [car]. Głoska miękka [c'] występuje tylko w wyrazach zapożyczonych przed samogłoską [i] lub jotą, np. w wyrazie *cis* [c'is]. Problematyczny jest dobór przykładów zawierających głoskę [ʒ']. B. Dunaj (2015, s. 34) twierdzi, że wyrazów, w których pojawia się ta głoska, nie ma. Przytacza przykład, w którym głoska ta pojawia się w wyniku międzywyrazowej asymilacji pod względem dźwięczności, tj. *noc i dzień* [noz' _ i _ ʒeń]. M. Wiśniewski (2001, s. 26) podaje podobny przykład *nic innego* [ńiz' _ inn-ego], zaznaczając, że jest to wymowa poznańsko-krakowska.

Sposób wymowy głosek [ʒ] i [c] jest podobny. Usta są lekko rozchylone, język płaski. Język dotyka górnych zębów. W przypadku wymowy głoski [c] język przywiera mocniej do zębów niż w przypadku głoski [ʒ] (Karczmarchuk, 2012, s. 144). Układ języka przy wymowie głosek [ʒ'] i [c'] przypomina układ przy wymowie głoski [i] (Wierzchowska, 1971, s. 187). Z głosek występujących w tej grupie czeszczyzna i słowacczyzna ma głoski [ʒ] i [c].

5.4.2.2b. Spółgłoski zwarto-szczelinowe przedniojęzykowo-dźwiękowe (dźwiękowe) czy zadźwiękowo-dźwiękowe?

Do głosek zwarto-szczelinowych dźwiękowych według literatury przedmiotu (np. Dukiewicz, Sawicka, 1995, Wiśniewski, 2001, Ostaszewska, Tambor, 2012) należą głoski [ʒ], [č] oraz ich miękkie odpowiedniki [ʒ'], [č']. Realizację twardej głoski zawierają wyrazy *dżuma* [ʒuma] i *czapka* [čapka]. Warianty miękkie występują przed samogłoską [i] lub jotą w wyrazach zapożyczonych, np. w wyrazach *czip* [č'ip], *dżip* [ʒ'ip].

Ostatnie badania przeprowadzone metodami fonetyki eksperymentalnej wskazują jednak, że w przypadku głoski [ʒ] „przeważają artykulacje rozpoczynające się od zadźwiękowego zwarcia, przechodzące w dalszej kolejności w szczelinę tworzoną w okolicy dźwiękowej. Realizacje te stanowiły 65,2% wszystkich wymówień tej spółgłoski (45 na 69 ocenianych)” (Lorenc, 2018, s. 170). Tylko jedna trzecia (33,3%) artykulacji tej głoski była realizowana

wyłącznie dźwiękowo. Z tego powodu w niniejszej publikacji przyjmujemy, że głoska [ʒ] jest głoską zadźwiękowo-dźwiękową.

Tabela 12: Miejsce artykulacji głoski [ʒ] według wyników badań A. Lorenc. Tabela pochodzi z pracy A. Lorenc (2018, s. 174)¹⁵⁷

Miejsce artykulacji	Głoska [ʒ]
zadźwiękowe (zwarcie) dźwiękowe (szczelina)	65,2% (45 na 69 badanych)
dźwiękowe (zwarcie i szczelina)	33,3% (23 na 69 badanych)
zadźwiękowe (zwarcie i szczelina)	1,5% (1 na 69 badanych)

Jeśli chodzi o głoskę [č], badania A. Lorenc (2018) potwierdzają dominację dźwiękowego miejsca artykulacji (52,2%), ale aż 41,6% to artykulacja, która zaczyna się zadźwiękowym zwarciem, przechodzącym następnie w szczelinę tworzoną w okolicy dźwiękowej (41,6%).

Głoski [č] i [ʒ] występują w języku czeskim i słowackim, ale brzmią trochę inaczej ze względu na różnice artykulacyjne. Z punktu widzenia Polaka głoski te wydają się wymawiane bardziej miękko, pomiędzy wymową polskiego [č] a [č] i [ʒ] a [ʒ].

Tabela 13: Dwa najczęstsze miejsca artykulacji głoski [č] według wyników badań A. Lorenc (2018, s. 174)

Miejsce artykulacji	Głoska [č]
dźwiękowe (zwarcie i szczelina)	52,2% (84 na 161 badanych)
zadźwiękowe (zwarcie) dźwiękowe (szczelina)	41,6% (67 na 161 badanych)

5.4.2.2c. Spółgłoski zwarto-szczelinowe prepalatalne

Głoski środkowojęzykowe artykułowane na przedniej części podniebienia twardego to głoski [ʒ] i [č]. Przykład realizacji fonicznej znajdziemy w wyrazach: *dziadek* [ʒädek] i *ćma* [čma].

Jeśli nie ma warunków do zajścia asymilacji, to głoski te są realizacją foniczną liter *dž* (*podźwignęły*) i *č* (*ćma*) bądź sekwencji liter *dzi* (*dzisiaj*), *ci* (*ciasto*). Nie występują przed samogłoską [y].

¹⁵⁷ Kolejność podawania wyników została zmieniona. Inne drobne modyfikacje zostały wprowadzone, żeby tabela była bardziej zrozumiała.

Głoska [ʒ] według B. Karczmarczyk (2012, s. 163) jest tworzona w następujący sposób. Język wybrzusza się do góry, a zwarcie, potem szczelinę tworzy przednia część jego grzbietu, przylegając do przedniej części podniebienia twardego.

Podobnie jest artykułowana głoska [ć]. Język również jest wybrzuszony w stronę podniebienia twardego. Tam dochodzi do całkowitego zwania z przednią częścią grzbietu języka, a następnie tworzy się tam szczelina (Karczmarczyk, 2012, s. 157).

Głoski te nie występują w języku czeskim i słowackim, choć podobnie są w nich realizowane głoski [t̃], [d̃].

5.4.2.3. Spółgłoski szczelinowe

5.4.2.3a. Głoski szczelinowe wargowo-zębowe

Polszczyzna ma cztery spółgłoski zwarto-szczelinowe wargowo-zębowe. Należą tu spółgłoski [v], [f] oraz głoski zmiękczone [v'], [f']. Przykłady wyrazów, w których realizowane są wymienione głoski, to *wóz* [vus], *farma* [farma], *wicher* [v'ixer], *film* [f'ilm].

Zarówno przy wymowie głoski [v], jak i [f] pomiędzy dolną wargą a granicą górną zębów tworzy się szczelina (Karczmarczyk, 2012, s. 168–171).

Głoski [v'], [f'] są zaliczane do spółgłosek wargowych zmięczonych, których status artykulacyjny długo był niejednoznaczny. Tak jak wspominałam wyżej przy opisie opisie głosek [p'], [b'], w świetle aktualnych badań ich wymowa jest asynchroniczna. Głoski [v'], [f'] występują przed samogłoską [i] lub jotą, np. w wyrazach *wiatr* [v'jät̪r], *film* [f'jlm].

5.3.2.3b. Głoski szczelinowe przedniojęzykowo-zębowe (zębowe)

Do głosek szczelinowych zębowych zaliczają się dwie głoski twarde [z], [s]. Nie występują one przed głoską [i] ani jotą. Przykłady poświadczeń tych głosek znajdziemy w wyrazach *zupa* [zupa], *sok* [sok]. Do grupy tej zaliczone są również głoski zmiękczone [z'], [s'], które występują przed samogłoską [i] lub jotą w wyrazach zapożyczonych, np. *sinus* [s'inus], *Zanzibar* [zanz'ibar].

5.4.2.3c. Głoski szczelinowe przedniojęzykowo-dziąsłowe (dziąsłowe)

Do głosek szczelinowych dziąsłowych zaliczają się głoski [ʒ], [š] oraz [ž'], [š']. Głoski [ž], [š] nie występują przed głoską [i] ani jotą. Głoska [ž], jeżeli nie dochodzi do asymilacji, jest realizacją liter *ž* i *rz*. Ich realizację zawierają wyrazy *žuk* [žuk], *rzodkiew* [žotkɛf], *szary* [šary].

Głoski zmiękczone występują w wyrazach zapożyczonych, np. w wyrazach *žigolo*, *szisza*. Ich dystrybucja nie jest częsta w polszczyźnie. Badania A. Lorenc (2018) potwierdziły dominację artykulacji dźwiękowej w przypadku wymowy głosek [ž] i [š]. Taką wymowę miało 87% badanych w przypadku głoski [ž] i 73, 5% badanych w przypadku głoski [š]. Inne artykulacje to:

- zadźwiękowane: przy wymowie głoski [ž] – 7,3% badanych, przy artykulacji głoski [š] – 24,7% badanych;
- zacięte: przy wymowie głoski [ž] – 4,9% badanych, przy artykulacji głoski [š] – 1,8% badanych;

Głoski [ž], [š], określane jako dźwiękowe i szczelinowe, występują również w języku czeskim i słowackim. Jednak ich artykulacja różni się od artykulacji polskiej; brzmią one z punktu widzenia Polaka bardziej miękko, pomiędzy polskimi głoskami [ž] i [ž] oraz [š] i [š].

5.4.2.3d. Głoski szczelinowe środkowojęzykowe prepalatalne

Należą tu głoski [ž], [š], których przykład realizacji fonicznej znajdziemy w wyrazach: *žima* [žima] i *šlimak* [šl'imak].

Jeśli nie ma warunków do zajścia asymilacji, to głoski te są realizacją foniczną liter *ž* (žrebak) i *š* (šlimak) bądź sekwencji liter *zi* (žima), *si* (šiano). Nie występują przed samogłoską [y].

Wymowa tych głosek jest dość trudna. Wiąże się ze znacznym wysiłkiem artykulacyjnym, który jest związany z bardzo dużym napięciem mięśni języka. B. Wierzchowska (1971, s. 192) twierdzi, że grzbiet języka niemal załamuje się od tego napięcia. Spółgłoski te nie występują w języku czeskim i słowackim.

5.4.2.3e. Głoski szczelinowe środkowojęzykowe postpalatalne

Głoski, które pojawiają się przed *i* lub przed *jota*, w takich wyrazach jak *Chiny* [xiny] lub połączeniach wyrazowych, w których dochodzi do asymilacji międzywyrazowej pod względem dźwięczności, tak jak w przykładzie *dach Jana* [dać_ana], są klasyfikowane jako środkowojęzykowe w publikacjach B. Dunaja (2015) i M. Wiśniewskiego (2001), natomiast w książce D. Ostaszewskiej, J. Tambor (2012) jako tylnojęzykowe zmiękczone.

W kontekście języka czeskiego i słowackiego warto zauważyć, że połączenia literowe *chi*, *hi* są w polszczyźnie realizowane jako głoski bezdźwięczne, czyli [xi]. Głoska dźwięczna [ý] występuje w języku ogólnopolskim tylko jako wynik asymilacji pod względem

dźwięczności, najczęściej międzywyrazowej, tak jak w przykładzie *dach Jana*. Jako głoska dźwięczna w pozycji niezależnej występuje w gwarach i dialektach.

5.4.2.3f. Głoski szczelinowe tylnojęzykowe

W literaturze przedmiotu panuje pewne zamieszanie, jeśli chodzi o liczbę głosek szczelinowych tylnojęzykowych. Wszystkie źródła podają informację, że do tej grupy należą głoski: [x] – głoska będąca fonetyczną realizacją liter *ch/h* niewystępującą przed samogłoską [i] ani przed jotą, np. w wyrazie *chata* [xata], *herbata* [herbata]. W kontekście języka czeskiego i słowackiego warto również tu zauważyć, że bez względu na zapis *ch/h*, jeśli nie dochodzi do asymilacji, litery te są w polszczyźnie realizowane jako głoska bezdźwięczna [x]. Głoska [ɣ] jest w języku ogólnopolskim realizowana tylko jako wynik asymilacji pod względem dźwięczności, np. w wyrazie *klechda* [kleyda]. Głoska dźwięczna nie odpowiada artykulacyjnie czeskiej i słowackiej głosce [h] (*hrtan*), która powstaje w krtani. Natomiast jest podobna do czeskiej i słowackiej głoski będącej wynikiem asymilacji dźwięczności, tak jak w połączeniu *abych byl* [abyɣbyl], artykułowanej tylnojęzykowo.

Problematyczne natomiast są zmiękczone głoski [x'] i [ɣ'], które są różnie klasyfikowane, jak pisałam powyżej; w publikacji D. Ostaszewskiej, J. Tambor znajdują się w tej grupie, czyli są uznane za głoski tylnojęzykowe, a w książkach B. Dunaja i M. Wiśniewskiego za środkowojęzykowe.

5.4.2.4. Głoski półotwarte

Głoski półotwarte są dzielone w większości publikacje na nosowe, boczne i drżące. Nowa propozycja podziału tych głosek jest zawarta w książce A. Dyszaka, E. Laskowskiej, M. Żak-Święcickiej (1997, s. 61). Autorzy proponują włączyć te głoski do grupy spółgłosek zwartych, dzieląc je na zwarto-nosowe, zwarto-płynne, zwarto-drżące.

Głoski półotwarte są dźwięczne. Ulegają ubezdźwięcznieniu w obustronnym sąsiedztwie głosek bezdźwięcznych oraz w wygłosie po głosce bezdźwięcznej. W innych wypadkach zachowują dźwięczność, jeżeli występują na końcu wyrazu. Fakultatywnie głoski sonorne mogą ulec ubezdźwięcznieniu również w nagłosie, jeśli przed nimi pojawi się głoska bezdźwięczna. Głoski sonorne tak jak głoski właściwe mają również odpowiedniki zmiękczone, jeżeli występują przed głoską [i] lub jotą. Badacze nie są zgodni co do istnienia ubezdźwięcznionych sonornych spółgłosek zmięczonych.

5.4.2.4a. Głoski półotwarte nosowe dwuwargowe

W języku polskim występuje tylko jedna podstawowa głoska półotwarta, nosowa, dwuwargowa, tj. [m], tak jak w wyrazie *mama* [mama]. Przy wymowie tej głoski wargi są zwarte. Zwarcie towarzyszy równoczesne otwarcie wejścia do jamy nosowej (Oczkoś, 2015, s. 65). B. Karczmarchuk (2012, s. 212) twierdzi, że język nie bierze czynnego udziału w artykulacji, układ jego masy jest płaski lub bliski płaskiemu. Inne głoski należące do tej grupy to głoska zmiękczona [m'], występująca np. w wyrazie *miasto* [m'ɨasto], głoska ubezdźwięczniona [ɱ] pojawiająca się np. w wyrazie *pism* [p'ism]. A. Rosińska-Mamej (2014, s. 33) oraz D. Ostaszewska, J. Tambor (2012, s. 22) podają również głoskę ubezdźwięcznioną zmiękczonej. Za przykłady realizacji omawianej głoski służą w pierwszej publikacji wyraz *mściciel* [ɱ'ściɛɕɛl], w drugiej – *kosmki* [kosɱ'ki]. Ostatni z wymienionych przykładów służy do egzemplifikacji głoski ubezdźwięcznionej, ale twardej w pracy M. Wiśniewskiego (2001, s. 27): [ɱ].

M. Wiśniewski (2001, s. 56) natomiast przytacza fakultatywny wariant szczelinowy, który jest realizacją fonetyczną połączeń literowych *mw*, *mf*, tak jak w wyrazie *tramwaj* (Wiśniewski, 2001, s. 56).

5.4.2.4b. Głoski półotwarte nosowe przedniojęzykowo-zębowe (zębowe)

W języku polskim występują dwie głoski półotwarte, nosowe, zębowe, tj. [n] oraz jej ubezdźwięczniony odpowiednik [ɲ]. Przykłady wyrazów, w których są realizowane te głoski, to: *noga* [noga], *piosnka* [pɨ'osɲka].

Przy wymowie głoski [n] następuje zwarcie języka z górnymi zębami. Zwarcie towarzyszy równoczesne otwarcie wejścia do jamy nosowej (Oczkoś, 2015, s. 65). Wargi są lekko rozchylone, mogą zaokrąślać się przed głoską [u] (Karczmarchuk, 2012, s. 215). Ubezdźwięcznienie głoski [n] powstaje na takich samych zasadach jak głoski [m].

Pozostałe głoski zaliczane do tej grupy są wariantami fakultatywnymi. Należą tu wymieniana przez M. Wiśniewskiego (2001, s. 57) szczelinowa głoska [ɲ], która może pojawić się przy realizacji fonicznej połączeń literowych *nw*, *nf* oraz *nch*, *ns*, *nz* (*inwazyjny*, *instynkt*), oraz wariant zmiękczony głoski [n], zapisywany w polskiej transkrypcji jako [n']. Może pojawić się fakultatywnie jako efekt asymilacji dźwięczności w wygłosie wyrazu, po którym nastąpi wyraz rozpoczynający się głoską [i] lub jotą. Wyrazy powinny być wymówione w tempie allegro, np. *pan Jerzy* (Wiśniewski, 2001, s. 57 za Sawicką, 1995, s. 133).

W kontekście czeszczyzny warto dodać, że czeskie połączenia literowe *ni* są realizowane dwojako w zależności od tego, czy wyraz należy do słownictwa rodzimego czy obcego.

W leksyce rodzimej sekwencja literowa *ni* jest realizowana jak [ň], głoska odpowiadająca polskiej głosce [ń]. Natomiast w leksyce obcej nie wymawia się tu głoski środkowojęzykowej, tylko połączenie głosek [n], [i]. Język w tym przypadku dotyka górnych zębów. Przykładem, w którym nie wolno wymienić głoski [ń], jest wyraz *univerzita* ‘uniwersytet’. Podobna sytuacja ma miejsce z połączeniami literowymi *ti*, *di*. Więcej na ten temat w rozdziale poświęconym czeskim głoskom.

5.4.2.4c. Głoski półotwarte przedniojęzykowo-dziąsłowe (dziąsłowe)

Do głosek półotwartych nosowych zaliczamy dwie głoski. Jest to *n* dziąsłowe zapisywane w polskiej transkrypcji jako [ɲ]. Miejsce artykulacji znajduje się na górnym dziąśle. Według B. Dunaja (2015, s. 35) występuje ono głównie przed głoskami dziąsłowymi [č], [ž], np. tak jak w wyrazie *máčzka* [moŋčka]. M. Wiśniewski (2001, s. 58) podaje również fakultatywne realizacje tej głoski przed głoskami [š] i [ž], tak jak w wyrazie *inženýr*. Nie ma jednak wzmianki o statusie kodyfikacyjnym tego wariantu wymowy ani w *Wielkim słowniku poprawnej polszczyzny*, ani w artykule B. Dunaja (2006). To samo dotyczy wariantu szczelinowego *n* dziąsłowego, również wymienionego przez M. Wiśniewskiego (2001, s. 58) jako fakultatywny wariant realizacji fonicznej połączeń literowych *nsz*, *nž*.

5.4.2.4d. Głoski półotwarte środkowojęzykowe

Do tej grupy należy głoska [ň] oraz jej ubezdźwięczniony odpowiednik [ɲ̥]. Głoska [ň] jest realizacją zapisów literowych *ň* i *ni*. Nie występuje przed samogłoską [y]. W niektórych publikacjach, np. u B. Dunaja, zalicza się tu również głoskę [ɲ̥] mogącą wystąpić w wymowie krakowsko-poznańskiej w wyrazie *sukienki* oraz [ɲ̥] w wyrazie *czosnkiem*. Inni badacze, np. D. Ostaszewska, J. Tambor, M. Wiśniewski widzą w tych kontekstach głoski tylnojęzykowe zmiękczone.

Wymowę głoski [ň] omawia dokładnie B. Wierzchowska (1971, s. 194–195): „Przy wymawianiu głoski [ň] podniebienie miękkie zachowuje się podobnie jak przy nosowych spółgłoskach przedniojęzykowych i wargowych, to znaczy przybiera pozycję czynną (pozostaje zagięte) i odchyła się lekko od tylnej ściany jamy gardłowej. Kontakt języka ze sklepieniem jamy ustnej jest bardzo szeroki. Zwarcie języka ze sklepieniem jamy ustnej zapisuje się na palatogramach w postaci szerokiego pasa, przebiegającego w poprzek podniebienia twardego”.

5.4.2.4e. Głoski półotwarte tylnojęzykowe

Autorzy wymienianych tu opracowań fonetycznych są zgodni, że należy tu głoska [ŋ] i jej ubezdźwięczniony odpowiednik [ŋ̥]. Głoski te pojawiają się jako realizacja wymawianiowa sekwencji liter *nk*, *ng*, np. tak jak w wyrazie *bank*. W wymowie warszawskiej głoska ta nie pojawia się na granicy morfemów, w wymowie krakowsko-poznańskiej głoska ta może się pojawić i na granicy morfemów, por. [pańenka] – [pańenka], [p'ɫ'ösna] – [p'ɫösŋka] (Wiśniewski, 2001, s. 59).

Nie ma natomiast zgodności wśród autorów polskich podręczników do fonetyki co do statusu głoski tylnojęzykowej zmiękczonej [ŋ'] oraz jej odpowiednika ubezdźwięcznionego. Do grupy głosek półotwartych tylnojęzykowych zaliczają je w swoich pracach D. Ostaszewska, J. Tambor (2012) i M. Wiśniewski (2001). Głoski te pojawiają się w tych samych kontekstach, w których przez B. Dunaja (2015) uznane są za głoskę [ŋ̥], np. w wyrazie *bańka*.

5.4.2.5. Głoski półotwarte boczne

Do głosek półotwartych bocznych należą głoska [l], głoska zmięczona [l'], głoska ubezdźwięczniona [l̥]. Przykłady wyrazów, w których są realizowane te głoski, to: *las* [las], *lis* [l'is], *myśl* [myśl̥].

W niektórych publikacjach dołącza się tu również ubezdźwięczniony odpowiednik głoski zmiękczonej (Rosińska-Mamej, 2014, s. 35, Ostaszewska, Tambor, 2012, s. 22). Za przykłady wystąpienia tej głoski służą wyrazy *wymyślcie* [wymyśl'će] oraz *umyślnie* [umyśl'ńe].

Większość polskich publikacji klasyfikuje głoskę [l] jako głoskę dźwięczną. A. Lorenc (2016, s. 335) na podstawie eksperymentalnych badań fonetycznych stwierdziła zadźwięczną artykulację głoski [l]. Wcześniej tylko B. Wierzchowska (1980) wskazała tę okolicę jako miejsce artykulacji opisywanej głoski. Ponadto A. Lorenc (2016, s. 335) potwierdziła również jako pierwsza, że głoska ta ma charakter retrofleksyjny. Głoska zmięczona oraz ubezdźwięczniona powstaje zgodnie z zasadami pojawiania się głosek zmięczonych oraz ubezdźwięczniania głosek sonornych.

W kontekście języka czeskiego i słowackiego warto zauważyć, że głoska [l] w tych językach wymawiana jest trochę inaczej (por. opis głosek w języku czeskim i słowackim).

Autorzy publikacji dotyczących fonetyki do grupy głosek półotwartych bocznych zaliczają przedniojęzykowe [l] oraz jego ubezdźwięczniony odpowiednik. Wydaje się, że taka wymowa jest obecnie już tylko regionalna.

5.4.2.6. Głoski połotwarte ustne drżące

Przykłady wyrazów, w których są realizowane te głoski, to: *rak* [rak], *riksza* [r'ikša], *wiatr* [v'ĭätr].

W niektórych publikacjach dołącza się tu również ubezdźwięczniony odpowiednik głoski zmiękczonej (Rosińska-Mamej, 2014, s. 35, Ostaszewska, Tambor, 2012, s. 22). Za przykłady wystąpienia omawianej głoski w pierwszej z wymienionych publikacji służy wyraz *Piotrkiem* [p'ĭotr'kêm]. Ponadto A. Dyszak, E. Laskowska, M. Żak-Święcicka (1997) uzupełniają tę grupę o głoski artykułowane w gardle: [r̥], [r̥̥], [r̥̥̥].

B. Wierzchowska (1971, s. 168) tak opisuje wymowę głoski [r]: „Przy wymawianiu głoski [r] wibruje koniuszek języka. Boki języka przylegają do wewnętrznych powierzchni górnych zębów i dziąseł. Powierzchnia języka jest w części predorsalnej lekko wkleśnięta. Koniuszek języka uderza o dziąsła. Czas przywarcia koniuszka języka jest bardzo krótki, wynosi ok. 0,01 sek.”.

5.5. Wymowa grup spółgłoskowych, samogłoskowych i mieszanych

W niniejszym rozdziale przedstawię wymowę wybranych grup samogłoskowych i spółgłoskowych. Opieram się tutaj przede wszystkim na artykule B. Dunaja (2006), zaleceniach *Wielkiego słownika poprawnej polszczyzny* oraz podręcznikach T. Karpowicza (2018), D. Ostaszewskiej, J. Tambor (2012), A. Markowskiego (2004). Pracę uzupełniam poświadczeniami z korpusu języka mówionego Spokes oraz badaniami dostępnymi w polskiej literaturze przedmiotu, szczególnie I. Więcek-Poborczyk (2014).

5.5.1. Wymowa grup spółgłoskowych zawierających spółgłoski odmienne pod względem dźwięczności

Należy tu rozróżnić dwie sytuacje: sąsiedztwo głosek różnych pod względem dźwięczności głosek właściwych oraz występowanie głoski właściwej wraz z głoską sonorną lub dźwięczną półsamogłoską.

W pierwszym przypadku w polszczyźnie dochodzi do ujednolicenia głosek pod względem dźwięczności (**asymilacja pod względem dźwięczności**). Przykładem może być wyraz *odkopać*, w którym dźwięczna głoska [d] sąsiaduje z bezdźwięczną głoską [k]. Głoska [k] wpływa na dźwięczną głoskę [d], czego wynikiem w wymowie są dwie głoski bezdźwięczne [otkryty]. Podobny proces zachodzi w wyrazie *jakby*, w którym bezdźwięczna głoska [k] współwystępuje z dźwięczną głoską [b]. Wyraz ten wymawiamy [ĭagby].

Do asymilacji pod względem dźwięczności dochodzi również, gdy spółgłoska sonorna lub półsamogłoska znajduje się w śródgłosie w obustronnym sąsiedztwie głosek bezdźwięcznych lub w wygłosie po głosce bezdźwięcznej, fakultatywnie w nagłosie przed głoską bezdźwięczną (por. *Głoski półotwarte*). Jeżeli natomiast na końcu wyrazu znajduje się głoska sonorna, która nie jest poprzedzona głoską bezdźwięczną, nie ulega ona ubezdźwięcznieniu w przeciwieństwie do głoski właściwej, która w wygłosie absolutnym zawsze staje się bezdźwięczna.

W innych sytuacjach, gdy głoska sonorna sąsiaduje z głoską właściwą bezdźwięczną, nie zachodzi asymilacja pod względem dźwięczności. Grupa wtedy jest niejednorodna pod względem dźwięczności. Z taką sytuacją mamy do czynienia w wyrazie *kultura*. Głoska [l] zachowuje dźwięczność pomimo tego, że po niej następuje głoska bezdźwięczna.

Trzeba w tym miejscu wspomnieć o jeszcze jednej realizacji fonicznej sekwencji literowej złożonej z litery odpowiadającej głosce właściwej oraz litery odpowiadającej głosce sonornej. Dotyczy to form czasu przeszłego i trybu rozkazującego 1 osoby liczby mnogiej czasowników, np. *zrobiliśmy, piszmy*. W wymowie krakowsko-poznańskiej dochodzi tu do udźwięcznienia głoski stojącej przed głoską sonorną, np. [zrob'il'izmy]. Wymowa ta staje się coraz częstsza również u dziennikarzy i aktorów grających w filmach, co wcześniej raczej nie miało miejsca. Realizacja udźwięczniająca jest obok bezdźwięcznej zgodna z normą języka polskiego (więcej na ten temat u D. Ostaszewskiej, J. Tambor, 2012, s. 65–67, M. Wiśniewskiego, 2001, s. 98–108, Więcek-Poborczyk, 2014, s. 82).

5.5.2. Wymowa dwóch sąsiadujących ze sobą takich samych samogłosek

Jeżeli w wyrazie występują koło siebie dwie litery oznaczające taką samą samogłoskę (z wyjątkiem litery *u* oraz *i*), to takie litery realizujemy fonicznie zgodnie z ortografią, np. *dookoła, feeria*. Niektóre publikacje wspominają o zwarcu krtaniowym, które może się pojawić pomiędzy samogłoskami (Karaś, Madejowa, 1977, s. XXX).

To połączenie samogłosek nie wydaje się sprawiać Polakom większych problemów, chociaż częstym błędem jest wymowa [zo] w leksemie *zoo*. Z badań I. Więcek-Poborczyk (2014, s. 168) wynika, że większość wymówień tych połączeń (84%) realizowanych przez parlamentarzystów jest zgodna z normą.

5.5.3. Wymowa dwóch takich samych spółgłosek występujących koło siebie (geminat spółgłoskowych)

B. Dunaj (2006, s. 169) podaje dwie możliwe poprawne wymowy. Za pierwszą, a zarazem częstszą realizację foniczną geminat spółgłoskowych uważa wymowę z wydłużeniem spółgłoski, za drugą – literową, czyli wyraźną realizację dwóch głosek.

5.5.4. Ekwiwalenty foniczne połączeń liter *au* w wyrazach rodzimych i obcych

Podstawowym problemem w realizacji fonicznej połączeń *au* jest brak odróżniania słownictwa rodzimego od słownictwa obcego.

W wyrazach obcych połączenia literowe *au* są realizowane w mowie jako [aʊ], czyli ekwiwalentem fonicznym litery *u* jest ten sam dźwięk, który jest realizacją foniczną litery *ł*. Natomiast w wyrazach rodzimych to samo połączenie wymawiamy tak, jak jest napisane, czyli odpowiednikiem fonicznym litery *u* jest tu głoska [u].

Przykładami wyrazów, w których fonicznie realizujemy grupę literową *au* jako [aʊ], są: *pauza, aplauz, dinozaur, restauracja, szlauch, hydraulik, laur*.

Przykładami wyrazów, w których fonicznie realizujemy grupę literową *au* jako [au], są: *zaufanie, zauważać, naumyślnie, nauczyć się, nauka, nauczycielka*.

Autorzy poradników przestrzegają przed niepoprawną wymową wyrazów *hydraulik, laur, laurka, nauka*.

Leksem *hydraulik* jest przez wielu Polaków wymawianych jako [hydraul'ik], a nie [hydraul'ik]. Formę zalecaną przez językoznawców słyszy się nie tak często, jak należałoby oczekiwać. Korpus języka mówionego Spokes zawiera tylko 8 poświadczeń leksemów *hydraulik, hydraulika*. Żaden z nich nie jest wymówiony zgodnie z zaleceniami wymawianiowymi.

Inny problem stanowi wyraz *laurka*, który jest wyrazem obcym, a zatem zdarza się tu wymowa zgodna z zasadą, czyli [laʊurka]. Nie jest to jednak wymowa poprawna. Jak tłumaczy T. Karpowicz (2018, s. 49), wyraz *laurka* jest hybrydą składającą się z trzech sylab *la-ur-ka*, co oznacza, że ekwiwalentem fonicznym litery *u* jest tu samogłoska [u]. W korpusie Spokes wszystkie trzy poświadczenia są wymówione z głoską [ʊ].

Częstym błędem jest również niepoprawna wymowa wyrazu *nauka* jako [naʊka]. Jest to wyraz rodzimy, więc odpowiednikiem fonicznym litery *u* powinna być samogłoska [u]. Ponadto częstym błędem popełnianym przez rodzimych użytkowników języka jest postawienie w nim akcentu na pierwszą sylabę.

O problemach Polaków z wymową połączeń *au* świadczą pytania kierowane do poradni językowych. Zagadnienia te są również często poruszane w poradnikach językowych.

5.5.5. Ekwiwalenty foniczne połączeń literowych *eu* w wyrazach rodzimych i obcych

Odpowiednikiem fonicznym litery *u* w połączeniu *eu* w wyrazach rodzimych jest głoska [u], np. *nieubrany, nieufność, nieustanny, nieudaczny, nieuk, nieuwaga, niezaufany*.

Problem stanowi wymowa wyrazów obcych zawierających połączenie literowe *eu*. Zależy ona od tego, czy połączenie *eu* tworzy sylabę, jest dyftongiem, czy znajduje się na granicy sylab. W pierwszym wypadku odpowiednikiem fonicznym litery *u* jest głoska [ɯ], w drugim wypadku natomiast – samogłoska [u].

Przykłady wyrazów, w których ekwiwalentem fonicznym litery *u* w połączeniu *eu* jest samogłoska [u]: *muzeum, liceum, panaceum, trofeum, jubileusz*.

Przykłady wyrazów, w których litera *u* w połączeniu *eu* jest realizowana jako część dyftongu [eɯ]: *pseudonim, pneumatyczny, neurotyczny, Europa, terapeuta*.

5.5.6. Ekwiwalenty foniczne połączeń literowych: *ai, ei, oi, ui, ii, yi*

Realizacja foniczna połączeń literowych: *ai, ei, oi, ui, ii, yi* jest zależna od kilku czynników.

Istotne jest:

- czy wyraz należy do leksyki rodzimej czy obcej,
- gdzie w strukturze wyrazu znajdują się wyżej wymienione połączenia literowe (na końcu wyrazu czy w środku),
- do której części mowy należy i w jakim przypadku występuje dany wyraz (Dunaj, 2006, s. 164–165).

a) Wymowa literowa/zgodna z ortografią

B. Dunaj (2006, s. 165) zaleca wymowę literową w rzeczownikach, czasownikach i przymiotnikach, które są zbudowane z przedrostków: *do, na, po, wy, za, anty, pre, pro, re*, np. *poinstruować, poirytowany*.

W korpusie Spokes słychać wymówienia ze słabą jotacją. Warto byłoby przeprowadzić w tych wypadkach analizę za pomocą narzędzi komputerowych, żeby można było prawidłowo zweryfikować dane odsłuchowe. I. Więcek-Poborczyk (2014, s. 169) zarejestrowała aż 53% poświadczeń z nieprawidłową realizacją (z jotacją) omawianej grupy wyrazów.

b) Wymowa literowa/zgodna z ortografią i wymowa z jotą

Tutaj B. Dunaj (2006) zalicza czasowniki typu *kroić* (jak również czasowniki *bać się* i *stać*) oraz wyrazy rodzime, które w śródgłosie cechują się sekwencją liter *ai*, *ei*, *oi*, np. *naiwność*. Jako wymowę, którą stawia na pierwszym miejscu, wskazuje wymówienie z jotą, na drugim – wymowę literową. Natomiast w wyrazach obcych (np. *reinkarnacja*) na pierwszym miejscu stawia wymowę literową, a na drugim wymowę z jotą.

c) Wymową z jotą

B. Dunaj (2006) zalicza do tej grupy formy dopełniacza, celownika i miejscownika liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego i żeńskiego (np. *bez Mai*) oraz formy dopełniacza liczby mnogiej rzeczowników męskich (np. *pokoi*) i niektórych zaimków.

Wydaje się, że Polacy mają tu problem z ortografią, a nie z wymową, o czym świadczą liczne pytania o poprawną pisownię kierowane do normatywistów.

5.5.7. Ekwiwalenty foniczne połączeń literowych *ao*, *eo*, *uo*, *ae*, *oa*, *ua* – wymowa literowa

B. Dunaj (2006, s. 166) twierdzi, że wyżej wymienione połączenia literowe należy w wymowie realizować zgodnie z ich ortografią. Za dopuszczalne uważa wstawienie przed drugą samogłoską elementu dźwiękowego, którym będzie zwarcie krtaniowe lub słaby segment labialny, czyli osłabiony dźwięk odpowiadający głosce [ɥ]. Natomiast realizację fonetyczną z silnym elementem labialnym, czyli głoską [ɥ], uważa za niedopuszczalną.

T. Karpowicz (2018, s. 50) podkreśla, że wymowa z dodatkowym elementem odpowiadającym osłabionej wymowie głoski [ɥ] nie jest zgodna z normą wzorcową. Przyznaje jednak, że badania wskazują na jego obecność. W *Wielkim słowniku poprawnej polszczyzny* przy wyrazach zawierających połączenia literowe *ao*, *eo*, *uo*, *ae*, *oa*, *ua* za poprawną uznana jest wymowa wyłącznie literowa.

Ekscerpcja korpusowa wyrazów przykładowych wskazanych w artykule B. Dunaja (2006, s. 166) wskazuje, że realizacja foniczna leksemów: *aktual.+* (*aktualny*, *aktualnie*, *aktualnia*, *aktualności*) w znakomitej większości zawiera głoskę [ɥ] występującą pomiędzy samogłoskami. W przypadku wyrazów *aktual.+* tylko 5 na 45 poświadczeń, czyli ok. 11% realizacji, można zaliczyć do wymowy ze słabym elementem zlabializowanym.

W przypadku wyrazu *kontynuować* ekscerpcja korpusowa również wskazuje, że ok. 20% poświadczeń to wymówienia z osłabioną głoską [ɥ], w pozostałych poświadczeniach słychać silnie wymówioną głoskę [ɥ].

Badania (Więcek-Poborczyk, 2014, s. 166) ekwiwalentów fonicznych połączeń literowych *ua*, *ea* i *uo* realizowanych przez parlamentarzystów wskazują, że największy odsetek wymówień nienormatywnych dotyczy wyrazów zawierających wymienione połączenia literowe.

Nieprawidłowe połączenia literowe *ua* stanowią 54% poświadczeń w stosunku do 46% wymówień poprawnych. Za najczęściej nieprawidłowo wymawiany wyraz zostało uznane słowo *sytuacji*.

5.5.8. Wymowa wyrazów obcych zawierających samogłoskę, literę *m* lub *n* oraz spółgłoskę szczelinową

W wyrazach typu *instytut*, *kunszt*, *awans* są możliwe dwa typy wymowy: literowa [instytut] lub z samogłoską unosowioną [ĩnstytut] (Dunaj, 2006).

5.5.9. Ekwiwalenty foniczne litery *ń* przed *s*, *z*, *sz*

Autorzy opracowania poprawnościowych zwracają uwagę na wymowę odpowiednika *ń* znajdującego się przed głoskami szczelinowymi. Wymowa literowa jest tu uznana za niepoprawną. Za poprawną klasyfikuje się *ń* o zabarwieniu nosowym, które w późniejszych publikacjach jest określane jako niezgłoskotwórcze i nosowe. Za przykłady służą tu wyrazy: *pański* [paĩsk'i] i *koński* [koĩsk'i].

5.5.10. Połączenia *bi* + samogłoska w wyrazach obcych

W wyrazach, w których występuje połączenie *bi* i samogłoska (*biologia*, *biblioteka*), aktualnie wymawia się jotę po głosce zmiękczonej, tj. [b'ïolog'ĩa], [b'ibl'ïoteka].

We wcześniejszych opracowaniach wspomina się również niegdyś słyszalną wymowę dwusylabową, b'ïolog'a (Karaś, Madejowa, 1977, XXXVII). Taką wymowę B. Dunaj (2006) uznaje już za przestarzałą.

Kwerenda w korpusie języka mówionego Spokes na zapytanie bio.+ zwraca 60 poświadczeń zawierających leksemy: *biologia*, *biotechnologia*, *biografia*, *biopsja*, *biologiczny*, *biologicznie*, *biosfera*, *bioprąd*, *biograficznie*, *biowital*, *Biomer*, *biorytm*. Wszystkie wystąpienia realizowały wymowę [b'ïo].

5.5.11. Ekwiwalenty foniczne sekwencji liter *ke*, *ge* jako *ke*, *kie*, *ge*, *gie*

Wyrazy zawierające sekwencję liter *ke* i *ge* są wymawiane zgodnie z zapisem ortograficznym. Za przykłady mogą posłużyć następujące wyrazy: *Gerwazy*, *geometria*, *gen*, *general*,

gestykulacja. B. Dunaj (2006, s. 167), T. Karpowicz (2018, s. 51) twierdzą, że w polszczyźnie w mowie najstarszego pokolenia pozostało jeszcze kilka wyrazów, w których widoczne są ślady starej miękkiej wymowy, np. w wyrazie *inteligencja* realizowanym jako [intel'ig'encja].

Natomiast wyrazy zawierające sekwencję liter *kie* i *gie*, np. *kiedy*, *gielda*, wymawiane są na dwa sposoby: z jotą i bez joty, np. [k'edy] lub [k'ɛdy], [g'ɛɹda] lub [g'ɛɹda] (Dunaj, 2006, Karpowicz, 2018).

5.5.12. Wymowa rzeczowników zakończonych na -izm/-yzm – formy miejscownika liczby pojedynczej

Autorzy *Podręcznego słownika poprawnej wymowy polskiej* uznawali obydwie formy: *-iźmie* oraz *-izmie*. Ta pierwsza była przez nich sklasyfikowana jako bardzo staranna, druga – staranna. W aktualnym kompendium, czyli w *Wielkim słowniku poprawnej polszczyzny*, jest zawarta informacja, że forma *-iźmie* należy do częstszych realizacji niż forma *-izmie*.

W korpusie Spokes znajduje się 10 poświadczeń interesującej nas formy. Są to wyrazy, np.: *pacyfizmie*, *organizmie*, *socjalizmie*. Wszystkie poświadczenia są realizowane z głoską [ż].

5.5.13. Ekwiwalenty foniczne grupy nagłosowej *sp-* w leksemie *spieszyć się*

W *Wielkim słowniku poprawnej polszczyzny* są podane dwie możliwości wymowy: wzorcowa *spieszyć się* i potoczna *śpieszyć się*. Wyniki otrzymane na podstawie poświadczeń znajdujących się w korpusie Spokes pokazują przewagę formy *spieszyć się* nad formą *śpieszyć się*. Na 35 poświadczeń tylko 5 realizacji zawierało grupę nagłosową *śp-*, z czego jedno poświadczenie należało do gwarowych.

5.5.14. Udźwięcznianie spółgłosek w wyrazach zapożyczonych

A. Markowski (2004, s. 160) wymienia szereg wyrazów, w których następuje nieprawidłowe udźwięcznienie spółgłoski. Z podanych wyrazów największe wątpliwości budzi wyraz *bransoletka*, wymawiana przez wielu Polaków przez [z], a nie [s]. W korpusie Spokes wszystkie poświadczenia zawierające leksem *bransoletka* (14) wymawiane są z udźwięcznieniem spółgłoski [s]. Rozpoczęta obserwacja rzeczywistości językowej na razie wskazuje na to, że wśród osób młodego i średniego pokolenia częściej słychać wymowę nieprawidłową. Realizacje wymawianiowe tego wyrazu z głoską [s] udało się zaobserwować u osób starszych. Niemniej jednak badanie nie zostało jeszcze zakończone i nie można wyciągnąć z niego reprezentatywnych wniosków.

5.5.15. Dopuszczalne uproszczenia niektórych głosek i grup spółgłoskowych

Normatywiści dopuszczają uproszczenia niektórych głosek i grup spółgłoskowych. Upraszczenie głoski [ɨ]/[ɨ̥] (realizacja foniczna litery ł) na końcu form czasownikowych, np. *gniótl*, *wiódl*, jest dopuszczalne w mowie potocznej, natomiast w wymowie starannej głoska ta powinna być realizowana (Dunaj, 2006, Markowski, 2004). Podobnie upraszczanie realizacji fonicznych sekwencji literowych -wsk-, -wstw- do -sk- oraz -stw-, np. występujących w wyrazach *językoznawstwo*, *warszawski*, jest dopuszczalne w wymowie starannej i potocznej. Również w obu wymowach jest dopuszczalne uproszczenie grupy zapisywanej jako *trz*, *drz* do *czsz* oraz *dzz*, jeżeli występuje ona w nagłosie lub śródgłosie wyrazu. Wymowa bez uproszczenia dominuje w wymowie starannej, z uproszczeniem – w wymowie potocznej (Dunaj, 2006, Markowski, 2004).

5.6. Akcent

Akcent w języku polskim jest **stały**, pada na **przedostatnią sylabę** (paroksytoniczny) w przeciwieństwie do języka czeskiego i słowackiego, w których pada na pierwszą sylabę. W niektórych grupach wyrazów akcent pada na sylabę ostatnią, trzecią lub czwartą od końca.

- **Wyrazy, w których akcent pada na czwartą sylabę od końca**

Do tej grupy należą formy 1 i 2 osoby liczby mnogiej trybu przypuszczającego, np. *zrobilibyśmy*, *zrobiłybyśmy*, *zrobilibyście*, *zrobiłybyście*.

- **Wyrazy, w których akcent pada na trzecią sylabę od końca**

Należą tu:

- formy 1, 2, 3 osoby liczby pojedynczej i 3 osoby liczby mnogiej trybu przypuszczającego, np. *zrobilby*, *zrobiłaby*, *zrobiliby*;
- rzeczowniki obcego pochodzenia zakończone na -yka/-ika (formy mianownika liczby pojedynczej), np. *matematyka*, *fizyka*, *muzyka*;
- formy 1 i 2 osoby liczby mnogiej czasu przeszłego, np. *robiliśmy*, *robiliście*;
- liczebniki od 400–900.

- **Wyrazy, w których akcent pada na ostatnią sylabę**
 - niektóre skrótowce, np. *UW, Pekaes*;
 - wyrazy z przedrostkami *eks-*, *arcy-*, *wice-*, np. *eksmąż, wicemistrz*;
 - niektóre zapożyczenia z języka francuskiego, np. *foyer, jury*.

W polszczyźnie są również wyrazy niemające swojego akcentu, występujące przed wyrazem akcentowanym (proklityki) i po wyrazie akcentowanym (enklityki). Razem z wyrazem akcentowanym enklityki i proklityki tworzą takt.

Przykładem proklityk są: partykuła *nie*, przyimki jednosylabowe: *do, nad, pod*. Do enklityk zaliczamy m.in. jednosylabowe formy zaimków i przysłówków, np. *mi, ci, go, mu, ją, tu, tam*.

5.7. Intonacja

Intonacja jest **manipulowaniem wysokością tonu** (Wiśniewski, 2001, s. 124), nazywana bywa również akcentem zdaniowym. Nie jest on w polszczyźnie ustalony, natomiast ustalone są najczęstsze cechy akcentowe zakończenia zdań (Ostaszewska, Tambor, 2012, s. 95).

Do podstawowych konturów intonacyjnych zalicza się **intonację rosnącą** (zwaną antykadencją) i **intonację opadającą** (kadencja). Polegają one na zmianie tonu odpowiednio z niższego na wyższy i z wyższego na niższy.

Kadencja jest w polszczyźnie typowa dla zdań twierdzących lub pytań o uzupełnienie (Wiśniewski, 2001, s. 124), natomiast antykadencja występuje w pytaniach o rozstrzygnięcie lub w wypowiedziach urwanych (Wiśniewski, 2001, s. 124), np.:

Jem obiad. ↘

Jedziesz autobusem czy taksówką? ↘

Jedziesz autobusem? ↗

6. Aktualne problemy ortofonii języka czeskiego, słowackiego i polskiego

Ostatnia część niniejszej publikacji odzwierciedla podejście autorów do badań strony dźwiękowej języka, zwłaszcza ortofonii języków ojczystych oraz indywidualnej działalności w tej dziedzinie. Tak jak to miało miejsce w poprzednich rozdziałach, w których podejście do przedstawianych tematów różniło się między sobą w zależności od doświadczenia autorów piszących poszczególne rozdziały, w tej części publikacji również w zależności od doświadczenia praktycznego opracowanie rozdziałów częściowych różni się.

Niektóre rozdziały przedstawiają doświadczenia z nauczania studentów zarówno rodzimych użytkowników języka, jak i obcokrajowców, którzy albo uczą się języka na macierzystych uczelniach autorów, albo uczestniczyli w warsztatach wymowy organizowanych w trakcie realizacji projektu, którego efektem jest również ta książka. Jeden z podrozdziałów zawiera też wyniki długoletniej współpracy z instytucjami reprezentującymi różne dziedziny i wskazuje na częste niedostatki w wymowie ich pracowników – profesjonalnych mówców. Autor innej części skupia większą uwagę na aktualnych problemach teoretycznych, na które patrzy przez pryzmat socjolingwistyki, zastanawia się nad zmianami niektórych zjawisk zachodzącymi w normie wymawianiowej oraz ich oceną w stosunku do kodyfikacji. Różnorodność tych podejść pokazuje zastosowanie zasad ortoepicznych w praktyce z różnych perspektyw.

6.1. Aktualne problemy ortofonii czeskiej

Pavĺina Kuldanová

Podczas omawiania poszczególnych zasad ortofonicznych języka czeskiego (por. rozdział 3) wspomniałam również o pewnych odchyleniach w poprawnej wymowie na poziomie segmentalnym i ponadsegmentalnym, które są zauważalne w wypowiedziach rodzimych użytkowników języka w sytuacjach komunikacyjnych, w których zakłada się użycie języka literackiego. W tej części zostaną one szerzej omówione, przy czym wykorzystuj tu w szczegółności wyniki wasnych, długoletnich obserwacji wypowiedzi mówionych osób, które profesjonalnie pracuj z glosem.

W ich ocenie skupiam się przede wszystkim na dźwiękowej stronie wypowiedzi, ponieważ jest ona naruszana częściej niż inne poziomy językowe, natomiast poświęca się jej mniej uwagi. W tym miejscu nie zostanie omówiona ogólna kultura dźwiękowa wypowiedzi mówców profesjonalnych (w tym m.in. jakość glosu, początek fonacji, technika oddechu,

dźwięki paralingwistyczne itp.). Natomiast ze względu na przedmiot publikacji problematyka jest ograniczona do kwestii związanych z naruszeniami normy ortofonicznej, chociaż czasami trudno je całkowicie oddzielić od innych środków dźwiękowych.

Do grup poddanych obserwacji należą nauczyciele różnych typów szkół (najczęściej z regionu ostrawskiego, ale również innych morawskich i czeskich regionów), przyszli nauczyciele (studenci Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Ostrawskiego¹⁵⁸ różnych kierunków, najczęściej przygotowujący do nauczania w szkole podstawowej), redaktorzy, dziennikarze programów informacyjnych i publicystycznych mediów państwowych, rzecznicy prasowi różnych instytucji, aktorzy teatralni. Obserwacja wypowiedzi została przeprowadzona zarówno za pośrednictwem mediów, jak i podczas zajęć ze studentami, w trakcie szkoleń nauczycieli lub rzeczników prasowych, podczas współpracy z aktorami pracującymi w Narodowym Teatrze Morawsko-Śląskim¹⁵⁹ podczas przygotowywania spektakli premierowych albo z pracownikami redakcji przygotowującej wiadomości w Studiu Telewizyjnym w Ostrawie¹⁶⁰.

Chociaż ocena kultury języka w zakresie wymowy profesjonalnych użytkowników języka, zawierająca konkretne przykłady ich niedostatków, została już wcześniej opublikowana (np. Kuldanová, 2018a lub 2018b), w tym miejscu zostaną przedstawione wyłącznie podstawowe rodzaje odchyłeń od normy wymawianiowej¹⁶¹ występujące w środowisku szkolnym, w mediach i w teatrze. Zwracam na nie uwagę również ze względu na to, że nie można pominąć faktu, że przedstawiciele tych zawodów są uważani za wzory w zakresie sztuki mówienia. Są istotnym czynnikiem wpływającym zasadniczo na kulturę języka. Z badań wynika natomiast, że wszyscy (szczególnie redaktorzy, dziennikarze i nauczyciele) nie wypełniają tej roli, tudzież ich wpływ na kulturę języka nie przynosi pozytywnego efektu¹⁶².

¹⁵⁸ Oryg.: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity.

¹⁵⁹ Oryg.: Národní divadlo moravskoslezské.

¹⁶⁰ Oryg.: Televizní studio Ostrava.

¹⁶¹ W ocenach biorę pod uwagę głównie opinie formułowane przez Z. Palkovą (Palková, 1994, s. 320n.): „Sposób wymowy głosek w języku czeskim, który może być zarówno wyraźny, pełny, jak i nacechowany, niedbały, jest również istotny dla wrażenia, jakie wywołuje wypowiedź”. „Stopień starannej wymowy w konkretnej wypowiedzi zależy w dużej mierze od umiejętności mówienia konkretnej osoby, a słuchacz zwykle uważa ją również za wyraz kultury osobistej mówiącego”. Podstawową warstwę wymowy literackiej stanowi zespół norm, które nie są obciążone nacechowaniem gwarowym i zapewniają niezbędny stopień formalnej dokładności. „Pod względem warstw stylistycznych na osi poprawność – niedbałość podstawowym kryterium dla wyboru form jest zrozumiałość i wyrazistość wypowiedzi z punktu widzenia słuchacza/odbiorcy. Konsekwencją tego realistycznego podejścia, biorącego pod uwagę potrzeby praktycznej komunikacji mówionej, jest fakt, że kodyfikowana postać czeskiej wymowy jest w świadomości społecznej rozpoznawalna, a jej deformacje są uważane za nieumiejętność mówiącego”.

¹⁶² Zwrócenie uwagi na fakt, że nie wszystkie wypowiedzi mówione formułowane przez profesjonalnych mówców mogą być uważane za „wzorowe”, jest ważne zarówno dla rodzimych użytkowników języka, jak i dla cudzoziemców uczących się języka czeskiego, dlatego że szczególnie oni szukają często wskazówek do poprawnej wymowy w mediach. (W tym tekście nie zajmowałam się bliżej problemami cudzoziemców przy opanowywaniu

Przyczyny konkretnych uchybień są różne (wpływy dialektalne, niedbała albo niewłaściwa artykulacja, szybkie tempo mowy, nieznajomość zasad ortofonicznych itp.). Wynikają one z braku zapewnienia odpowiednich warunków edukacyjnych, czyli braku zajęć poświęconych wymowie i emisji głosu w szkole podstawowej, chociaż powinny być one częścią tego typu kształcenia (więcej na ten temat np. Kuldanová, 2017).

6.1.1. Uchybienia w zakresie wymowy popełniane przez nauczycieli i studentów kierunków pedagogicznych

Lista uchybień stwierdzonych u studentów kierunków pedagogicznych jest oparta na kilkuletniej obserwacji poziomu ich wypowiedzi formułowanych podczas seminariów poświęconych fonetyce czeszczyzny, kulturze mowy, retoryce, ortofonii czy emisji głosu. Ocenie podlegają i wypowiedzi czytane, i nieczytane, zarówno przygotowane, jak i nieprzygotowane, oficjalne i nieoficjalne. Mowa nauczycieli natomiast jest oparta na wiedzy zdobytej podczas przedmiotów związanych z dźwiękową stroną czeszczyzny w ramach różnych rodzajów kursów/studiów pogłębiających wiedzę organizowanych przez Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu w Ostrawie lub podczas szkoleń poświęconych kulturze języka w zakresie prawidłowej wymowy:

- zaburzenia wymowy spółgłosek: wzrasta liczba studentów z nieprawidłową artykulacją, szczególnie głosek dźwiękowych (rodzaje dyslalii przedstawione są w kolejności od najczęściej do najrzadziej występujących): lambdacyzm – od wielu lat wada najczęstsza, różne postacie sygmatyzmu, rzadziej rotacyzm i rotacyzm bohemicus, przybywa również nieprawidłowej wymowy głosek [d], [t], [n]. W grupie nauczycieli sytuacja wygląda podobnie, jeśli chodzi o rodzaje zaburzeń wymowy, z tym że różnica jest we frekwencji ich występowania – w najmłodszej kategorii wiekowej jest porównywalna ze studentami, u nauczycieli w wieku średnim (w wieku od ok. 40 lat) jest niższa;
- nieprawidłowa artykulacja samogłosek i grup głoskowych jako wynik niedbałej artykulacji (osłabiona wymowa głosek albo ich elizja) lub wpływ rodzimego dialektu: niewłaściwa jakość i długość samogłosek, nieodpowiednie spółgłoskowe zmiany asymilacyjne (szczególnie tzw. morawskie udźwięcznianie¹⁶³);
- uchybienia prozodyczne: przy czytaniu tekstów nieprawidłowe przebiegi intonacyjne, błędne frazowanie i akcentowanie logiczne, a nieraz nawet niewłaściwe akcentowanie

czeskiej wymowy, które są rejestrowane przy ich nauce, dlatego że są bardzo różnorodne i indywidualne i zawsze mają związek z „bazą fonetyczną” ich języka ojczystego i możliwymi interferencjami międzyjęzykowymi).

¹⁶³ Oryg. moravská znělostní asimilace.

wyrazowe, szybkie tempo mówienia, w wypowiedziach nieprzygotowanych jest naruszany szczególnie akcent wyrazowy, u niektórych osób jest zauważalne szybkie tempo mowy lub błędna intonacja. Przeważnie u studentów pojawia się niska zdolność do wyraźnego czytania na głos – nieraz nawet po przygotowaniu (z możliwością skorzystania z symboli wskazujących pauzy, akcenty zdaniowe i intonację) nie potrafią logicznie podzielić tekstu – czytają na podstawie znaków interpunkcyjnych, a nie na podstawie sensu (stawiają pauzy tam, gdzie są przecinki) albo stawiają pauzy nielogiczne na skutek nieopanowanej techniki oddechowej; w pauzach niefinalnych oraz na końcu wypowiedzi stosują niepoprawną intonację (niewłaściwą intonację rosnącą na końcach całości znaczeniowych, czyli antykadencję zamiast kadencji zamykającej wypowiedź czy półkadencję (kadencja niepełna), częściej natomiast kadencję opadającą zamiast półkadencji. Osobom z niższych etapów edukacyjnych oprócz tego brakuje świadomości odmiennych przebiegów intonacyjnych zdań pytajnych – błędnie intonują szczególnie pytania o uzupełnienie. Akcent wyrazowy bywa często przesuwany na przedostatnią sylabę u studentów pochodzących ze śląskiego terenu dialektalnego. Wielokrotnie potwierdza się również nieznanie zasad ortofonicznych dotyczących akcentowania przyimków, tak samo jak nieradzenie sobie z rozkładaniem akcentów logicznych (są umiejscawiane na znaczeniowo nieprawidłowych wyrazach, nieraz w ogóle ich nie ma, nieraz są nadużywane). Modulacja głosu bywa nieprzepracowana, studenci nie umieją celowo zmieniać tempa ani dynamiki według sensu tekstu (przyczyną ich niepasującego frazowania i modulacji bywa często niezrozumienie tekstu – nie potrafią odróżnić ważniejszych informacji od mniej istotnych, nie umieją bez pomocy przeniknąć do poziomu znaczeniowego tekstu.

6.1.2. Uchybienia w zakresie wymowy popełniane przez redaktorów i dziennikarzy

W wystąpieniach redaktorów i dziennikarzy programów informacyjnych i publicystycznych mediów publicznych (stacji radiowej Radiožurnál oraz kanałów telewizyjnych ČT1 i ČT24, nadawanych ze studia praskiego i ostrawskiego) można doszukać się niedociągnięć takich jak:

- nieortoepiczna wymowa samogłosek i grup samogłoskowych: zbyt otwarta lub zawężona wymowa samogłosek (pod wpływem dialektów lub potocznego języka nieliterackiego), nieprzestrzeganie długości samogłosek (nad wydłużaniem krótkich samogłosek przeważa nieprawidłowe wydłużanie krótkich samogłosek przed pauzą), pominięcie samogłosek lub ich zredukowana wymowa (spowodowana niedbałą artykulacją, niepoprawną pracą

ust, szybkim tempem mówienia). Nieznajomość zasad ortoepicznych przejawia się również w niewłaściwym użyciu zwarcia krtaniowego;

- zaburzona artykulacja spółgłosek: objawia się w wypadku niektórych głosek dźwiękowych, zwłaszcza [l], głosek [s], [z], [c] wymawianych ze zbyt ostrym szumem albo w wypadku wibrantów [r] i [ř], których realizacja jest albo całkowicie błędna, nieterkocząca, albo [r] wymawiane jest przesadnie terkocząco;
- nieortofoniczna wymowa grup spółgłoskowych: osłabiona artykulacja lub całkowite pominięcie głosek, nieprawidłowe uproszczenie grupy spółgłoskowej, niepożądane zmiany asymilacji spółgłoskowej (pod względem dźwięczności i artykulacyjnej);
- nieopanowane cechy prozodyczne – intonacja, frazowanie, akcenty logiczne, tempo mowy: nieprawidłowa intonacja pojawia się szczególnie w pauzach niefinalnych, w których słychać kadencję opadającą zamykającą wypowiedź zamiast poprawnej półkadencji niezamykającej wypowiedzi, niepoprawne intonowanie pytań albo końca wypowiedzi nie są intonacyjnie odpowiednio sygnalizowane, a następne wypowiedzi są kontynuowane bez pauz. Słuchacze otrzymają słabo zrozumiałą tok informacji bez podziału znaczeniowego. Niektórzy redaktorzy mają stereotypową intonację zdań z odmiennymi funkcjami komunikacyjnymi, u niektórych kobiet jest całkowicie „śpiewny”, intonacyjnie znacznie nieopanowany sposób mówienia nieodpowiadający typowi komunikatu; nielogiczne frazowanie – wstawianie pauz w nieodpowiednie miejsca (pauzy są nieraz zbyt często wstawione albo ich brakuje); nieprzemyślane wstawianie akcentów logicznych – są kładzione w niewłaściwych miejscach lub podkreślone jest prawie każde słowo autosemantyczne – szerzy się tzw. „mowa skandowana”.

Przedstawione uchybienia mogą słuchaczom utrudnić zrozumienie podawanej informacji, szczególnie niedbała artykulacja samogłosek lub uproszczona wymowa grup spółgłoskowych powodująca zmianę znaczenia słów, niedotrzymanie sygnału zakończenia lub niezakończenia wypowiedzi lub nieprzemyślane umiejscawianie akcentów logicznych.

W związku z przedstawionymi uchybieniami ze środowiska telewizyjnego i radiowego programów informacyjnych należy stwierdzić, że jest widoczna różnica w najczęściej popełnianych błędach przez użytkowników języka pracujących w ostrawskich i praskich studiach telewizyjnych i radiowych. Dla pracowników z praskiego centrum oprócz niewłaściwego frazowania i intonowania typowa jest szczególnie większa liczba błędów w artykulacji samogłosek, które powodują zmianę znaczenia słów, u pracowników

zatrudnionych w ostrawskich studiach dominują niedostatki prozodyczne, niepoprawne artykulacje głosek występują u zwykłych ludzi.

6.1.3. Uchybienia w zakresie wymowy popełniane przez aktorów

Z porównania wymowy osób wykonujących różne zawody wynika, że najmniej zjawisk problematycznych można znaleźć w wymowie aktorów teatralnych pracujących w Ostrawie, chociaż i u nich one występują, niektóre częściej, inne tylko u wybranych osób. Przedstawię rodzaje najczęstszych uchybień od normy ortofonicznej, biorąc pod uwagę podstawowe zasady mowy scenicznej. Pomijam błędy przypadkowe oraz przejęzyczenia.

- U wszystkich aktorów występują nieraz wyrazy lub całe kwestie niezrozumiałe, artykulacyjne mamrotanie, które skutkuje elizją głoski lub głosek (syłab), „połknięcie” wyrazu lub jego części, słabsza, zredukowana wymowa głosek. Przyczyną jest zwykle niewystarczający wysiłek artykulacyjny lub przyspieszone tempo mowy. U kilku aktorów niedbała wymowa występowała częściej podczas prób, natomiast podczas występu dla publiczności prawie się nie pojawiała. Z wypowiedzi aktorów wynika jednak, że mamrotanie bywa celowe, gdy nie pamiętają swojej kwestii i starają się to zatuszować.
- Błędem jest również nieortoeiczna wymowa samogłosek oraz ich grup (naruszenie jakości i długości samogłosek pod wpływem lokalnego dialektu śląskiego, jak również potocznego języka nieliterackiego¹⁶⁴ u aktorów pochodzących z Czech właściwych), sporadyczne problemy z użyciem zwarcia krtaniowego.
- Występuje również nieortoeiczna wymowa grup spółgłoskowych: niepożądane zmiany asymilacyjne (pod względem dźwięczności i artykulacji) zachodzące w obrębie spółgłosek.
- U aktorów uchybienia w tworzeniu spółgłosek nie są wyraźne i częste. Tylko u niektórych można usłyszeć ostrzejszy szmer przy wymowie spółgłosek [s], [z], [c] lub nieprawidłową wymowę [l].
- Z cech prozodycznych u kilku osób zostały zarejestrowane problemy z intonacją – niewyraźna intonacja pytajna¹⁶⁵ (podobna do intonacji twierdzącej¹⁶⁶), bezpodstawne wahania melodii („skoki intonacyjne” do wysokich pozycji głosowych u kobiet), zastosowanie opadającej kadencji zamykającej wypowiedź zamiast poprawnej tu półkadencji niezamykającej wypowiedzi.

¹⁶⁴ Oryg. obecna čeština.

¹⁶⁵ Kontur charakterystyczny dla pytań (przyp. tł.)

¹⁶⁶ Kontur charakterystyczny dla wypowiedzi niepytajnych (przyp. tł.).

- Niektóre uchybienia są typowe dla tzw. maniery aktorskiej. Dopuszczają się jej aktorzy starszego pokolenia. Jest to bezdźwięczna wymowa spółgłosek dźwięcznych (u mężczyzn) lub wymowa otwartej samogłoski [a] zamiast samogłoski innej (u kobiet). Powstają one najczęściej przy zwiększeniu emocjonalnego zaangażowania aktorów i dążeniu do mocniejszego zaakcentowania wyrazów (pomijając manierę, która może występować u niektórych aktorek).

Wymienione typy uchybień zidentyfikowanych metodą odsłuchową wybranych grup profesjonalnych użytkowników języka (a w przypadku obserwowanych grup studentów – przyszłych profesjonalistów) korespondują z poruszonymi w literaturze specjalistycznej problemami ortoepicznymi. Zajmują się nimi badacze zatrudnieni na różnych uniwersytetach w Czechach i na Morawach, szczególnie zaś w Instytucie Fonetycznym Uniwersytetu Karola (Fonetický ústav FF UK), którzy swoje analizy dotyczące zjawisk prozodycznych i głoskowych przeprowadzają przy pomocy dokładnych pomiarów sporządzonych przez odpowiednie narzędzia.

Dla przykładu M. Krčmová w swojej publikacji (2008, s. 202–208) pisze, że trudności ortoфонiczne powstające przy łączeniu głosek pojawiają się na granicy morfemów, tj. na granicy słów, między przyimkiem a rzeczownikiem po nim następującym, między prefiksem a rdzeniem i między członami wyrazów złożonych. Zauważa, że „czym wymowa jest staranniejsza, tym bardziej granice te są zaznaczane dźwiękowo”¹⁶⁷, i dodaje, że zasady związane z łączeniem głosek są w tych przypadkach „nieco zróżnicowane regionalnie, przy czym nie zawsze wymowa uwarunkowana regionalnie jest rozumiana jako wariant języka literackiego”¹⁶⁸. Do elementów ortoфонicznych wymagających zwiększonej uwagi zalicza się połączenie dwóch samogłosek lub samogłoski i spółgłoski należących do różnych sylab, pułapki czyhające przy zmianach zachodzących w obrębie asymilacji (pod względem dźwięczności w przypadku połączeń spółgłosek z głoską sonorną lub spółgłoską [v]), ale również upodobnienia pod względem artykulacji, których wynikiem bywa upraszczanie wymowy dwóch jednakowych albo różnych spółgłosek i bardziej złożonych grup spółgłoskowych. Z cech prozodycznych Krčmová zwraca uwagę na istotność podziału dźwiękowego wypowiedzi za pomocą pauz, akcentu i intonacji.

¹⁶⁷ Oryg.: „Čím je výslovnost pečlivější, tím více se tyto hranice zvukově signalizují”.

¹⁶⁸ Oryg.: „poněkud odlišeny regionálně, přičemž ne vždy je regionem podmíněná výslovnost chápána jako spisovná dubleta”.

V. Štěpánová przy podsumowaniu częstych uchybień popełnianych w wymowie literackiej na poziomie ponadsegmentalnym, stwierdzonych na podstawie obserwacji wypowiedzi ustnych studentów, których „ambicją jest stać się profesjonalnym mówcą”, wymienia „stosowanie konturu niezamykającego wypowiedzi w miejsce konturu zamykającego wypowiedź”. Ponadto stwierdza „nieortoepiczne akcentowanie, szybkie tempo mowy oraz niewłaściwe umieszczanie przerw oddechowych”. Z poziomu głoskowego wskazuje na wysoką frekwencję wad wymowy, uchybienia w jakości i długości samogłosek, elizję zwarcia krtaniowego, nieortoepiczne asymilacje pod względem dźwięczności i artykulacji, upraszczanie grup spółgłoskowych lub niewymawianie spółgłoski. „Największa liczba odstępstw od normy literackiej, które można uznać za niedostatki wymawianiowe, jest wynikiem niedbałej i niewyćwiczonej artykulacji. Pozostałe są przejawem dialektalnego pochodzenia użytkowników języka. Mniej analizowanych zjawisk można przypisać wkładaniu przesadnego wysiłku w wymowę poprawną przez niewykształconego użytkownika języka”¹⁶⁹ (Štěpánová, 2019, s. 218–219).

Na koniec należy stwierdzić, że zestawienia zjawisk problematycznych w ujęciu różnych autorów wskazują nie tylko na potrzebę gruntownego zapoznawania się z dźwiękowymi właściwościami języka mówionego podczas nauczania w szkołach podstawowych lub średnich, ale także na konieczność obserwacji współczesnej normy wymawianiowej oraz jej dokładnego opisu, który mógłby zaowocować zmianą niektórych zasad ortoepicznych, a przyszłości powstaniem nowoczesnego opracowania kodyfikacyjnego poświęconego wymowie współczesnego języka czeskiego.

6.2. Aktualne problemy ortofonii słowackiej

Patrik Petráš

Podrozdział 6.2 będzie poświęcony najczęstszym odstępstwom od normy wymawianiowej, które rejestruje się we współczesnym języku słowackim. Zwrócę też uwagę na przyczyny tych odstępstw. Niektóre aktualne problemy ortofonii słowackiej (np. wymowa głoski [ɽ] czy intonacja słowackiego zdania) nie są w literaturze przedmiotu wystarczająco omówione, dlatego przyjrzę się im bliżej. Na analizowane kwestię spróbuję spojrzeć z punktu widzenia socjolingwistyki. Przykładowo, przy formach intonacyjnych zdań oznajmujących, które są niezgodne ze skodyfikowaną kadencją konkluzywną, zadaję pytanie, czy koniecznie należy je oceniać jako błędne – bez uwzględnienia ich ukierunkowania funkcjonalnego.

¹⁶⁹ Oryg.: „Méně analyzovaných jevů lze přičíst naopak přehnané snaze nepoučeného mluvčího o korektní mluvu”.

Opisując odstępstwa od wymowy, opieram się głównie na własnych obserwacjach wytworów językowych studentów kierunków filologicznych i pedagogicznych na Słowacji oraz na wystąpieniach tzw. profesjonalistów w zakresie języka, głównie pracowników mediów (prezenterów, redaktorów itd.). Swoje obserwacje uzupełniam też uwagami i ocenami innych lingwistów.

Zasadniczy wpływ na współczesną wymowę mają głównie podstawy dialektalne regionów, z których pochodzą użytkownicy języka. Trzeba tu zaznaczyć, że w ostatnich latach zaobserwowano przegrupowanie w dominacji czy też wpływie makroobszarów dialektalnych na język standardowy. O ile dawniej decydujący wpływ na rozwój języka słowackiego miała odmiana środkowosłowacka, na wzór której powstała kodyfikacja szturowska¹⁷⁰, współcześnie taką „centralną” funkcję przejął „język zachodniosłowacki”. Ľ. Kralčák (2015, s. 89) stwierdza, że „język o podstawie środkowosłowackiej jest w słowackim życiu politycznym, kulturowym i głównie massmedialnym w wielkiej mierze pod nieustannym wpływem odmiany mówionej, do której przenikają elementy zachodniosłowackie”¹⁷¹. Taki mówiony słowacki język literacki jest, według autora, za pośrednictwem mediów rozpowszechniany na inne obszary Słowacji i w świadomości użytkowników jest rozumiany i stopniowo również odbierany jako norma mówiona. Według spostrzeżeń autora, przeciętny użytkownik języka na zachodzie kraju, za jeden z najważniejszych wskaźników języka literackiego uważa dyftongi (głównie dyftongi z wyodrębnioną głoską *i*). Ľ. Kralčák stwierdza dalej, że to właśnie użytkownicy zachodniosłowaccy są twórcami form hiperpoprawnych, jak np. *plieseň* (popr. *plesieň*), *čiasník* (popr. *časník*), *šialka* (popr. *šálka*) itd. (ibid.).

Formą, która dziś najefektywniej rozprzestrzenia na cały język elementy makroarealu może być, według Kralčáka (ibid., s. 90), codzienna mówiona postać języka słowackiego w wystąpieniach oficjalnych i półoficjalnych ukierunkowanych normatywnie, ewentualnie wariant standardowy.

Przejawem tego, że zachodniosłowacka podstawa dialektalna wpływa współcześnie na kształtowanie się postaci mówionej języka literackiego są następujące cechy fonetyczne (Ľ. Kralčák, ibid.):

¹⁷⁰ Więcej w rozdziale 2.2.2

¹⁷¹ Oryg.: „jazyk so stredoslovenským nárečovým základom je v slovenskom politickom, kultúrnom a najmä masovokomunikačnom centre v prevažnej miere pod nepretržitým vplyvom hovorenej podoby slovenčiny, do ktorej presakujú prvky západoslovenského nárečového základu”

- wymowa środkowego *l* w pozycjach miękkiego *l'*;
- osłabianie wymowy *u* w dyftongu *ô* [uo], ewentualnie zastępowanie go długą samogłoską *ó*, np. *móžem, vóbec* zamiast poprawnych form *môžem, vóbec*;
- konstytuowanie się dyftongu *io* w wyniku analogii paradygmatycznej, np. *o babiôm lete*, ale też formy *s vāčšiou, o lepšiom*, które autor zarejestrował w wystąpieniach spontanicznych i niektórych przygotowanych w środkach masowego przekazu (telewizyjna prognoza pogody).

6.2.1. Głoski współczesnego języka słowackiego

W obrębie wymowy samogłosek najczęściej można spotkać się z **nieprzestrzeganiem iloczasu**, a to z powodu wyższego tempa mowy czy prób skracania dłuższych słów, zestawień czy często używanych połączeń leksykalnych¹⁷². Skracanie czy też nieprzestrzeganie iloczasu można zaobserwować głównie u mieszkańców na wschodzie Słowacji, co jest jedną z cech charakterystycznych dla dialektów wschodniosłowackich (np. dialektalne formy *rubac, lupac* zamiast literackich form *rúbat', lúpat'*). Skracanie długości w regionalizmach może wpływać także na skracanie długości w słowach literackich. Mieszkańcy obszarów zachodnich odwrotnie, pod wpływem swoich dialektów mogą używać długości niewłaściwie, np. w formach *voják, ból, krájá* (popr. *vojak, bol, krája*), na co zwraca się uwagę w publikacji *Pravidlá slovenskej výslovnosti* (Král', 2009, s. 42).

Do najważniejszych błędów w **wymowie dyftongów** należy zaliczyć przede wszystkim zastępowanie dyftongów długimi monoftongami, np. *porádná* zamiast *poriadna* (również z naruszeniem prawa rytmicznego), *lepšé* zamiast *lepšie*, *cudzú* zamiast *cudziu* itd. Innymi błędami są np. wymowa dyftongu jako połączenia dwóch krótkich samogłosek w obrębie różnych sylab czy wkładanie spółgłoski *j* do tzw. *i*-owego dyftongu.¹⁷³

Choć według *Pravidiel slovenskej výslovnosti* (Král', 2009, s. 46) **zwarcie krtaniowe** nie występuje w języku słowackim, z nielicznymi wyjątkami¹⁷⁴, badania Ľ. Rendára (2015) na materiale relacji telewizyjnych potwierdziły, że w praktyce istnieje zwarcie krtaniowe. Autor wyodrębnił je np. w połączeniach: *životným optimizmom, a ten, a teraz, majiteľom a peniaze, mala aj podľa*: [životním ʔoptimizmom, ʔa_ten, ʔa_teraz, majiteľom ʔa_peňjaze, mala ʔaj_podľa].¹⁷⁵ Ľ. Rendár badał też materiał pochodzący z nagrań tekstu przeczytanego przez

¹⁷² Por. 4.1.2.1. *Iloczas samogłosek*.

¹⁷³ Więcej w: 4.1.2.3. *Wymowa dyftongów*.

¹⁷⁴ Więcej w: 4.1.2.5. *Wymowa grup samogłoskowych w języku słowackim*.

¹⁷⁵ Więcej w: Rendár (2015, s. 7–71).

studentów kierunków *język i literatura słowacka* pod kątem występowania zwarcia krtaniowego również wewnątrz słowa. Zauważył w ten sposób jego obecność np. w słowach *vysokoakostnej, naaranžované, ktovieako, neefektívne*: [visokoʔakostnej, naʔaranžované, ktovjeʔako, ɲeʔefektívne]. Badania te pokazują, że zwarcie krtaniowe często występuje również w innych pozycjach niż na granicy słów¹⁷⁶.

Jeżeli chodzi o system konsonantyczny, jedną z najbardziej dyskusyjnych kwestii w ortofonii słowackiej jest **wymowa miękkiego (palatalnego) *l'***. Można stwierdzić, że we współczesnym języku słowackim jego wymowa zanika, głównie w pozycjach, gdzie miękkość nie jest oznaczona znakiem zmiękcującym (*mäkkčēn*), np. *lebo, les, lipa* wymawiane jako [lebo, les, lipa] zamiast form skodyfikowanych [l'ebo, l'es, l'ipa] (chodzi o tzw. pozycje fonologicznie słabe)¹⁷⁷. W wystąpieniach oficjalnych, np. w mediach o zasięgu krajowym (głównie w relacjach reporterskich), zazwyczaj głoska *l'* oznaczona zmiękczeniem wymawiana jest poprawnie, np. *veľa, ľahký, ľavica* wymawiane jako [veľa, ľaxký, ľavica]. W wystąpieniach mniej oficjalnych czy w codziennej komunikacji mówionej miękkie *l'* zanika również w tych pozycjach: [vela, laxký, lavica]. Jeśli zaś chodzi o regionalne zróżnicowanie języka słowackiego, miękkie *l'* zachowane jest dobrze głównie tam, gdzie jest umotywowane regionalnie (np. dialekty wschodnio- i środkowosłowackie). Dialekt nie jest jednak jedynym czynnikiem, który decyduje o „wspierciu” wymowy miękkiego *l'*. S. Habijanec (2017, s. 216) pisze, że wiejska konotacja wymowy [l'e], [l'i] objęła też nosicieli dialektów, którzy w środowisku miejskim lub bardziej prestiżowym społecznie odstępują od tej wymowy. Jeśli zatem chodzi o wymowę, to właśnie niewymawianie miękkiego *l'* należy do jednego z najbardziej krytykowanych odstępstw lub też w przeszłości chodziło o jeden z najbardziej krytykowanych odstępstw lub też w przeszłości uchodziło za jeden z najbardziej krytykowanych błędów wymowy. V. Uhlár zauważał niesatysfakcjonującą sytuację w wymowie *l'* już w 1940 roku, kiedy krytykował głównie praktykę szkolną (Uhlár, 1940, s. 204–211). Zaniechanie wymowy *l'* w miastach i innych rejonach zauważał również później, przy czym szczególną uwagę zwracał na zaniechanie wymowy *l'* w sylabach z samogłoskami *e, i, í* i dyftongami *ia, ie, iu*, gdzie miękkość nie była oznaczana znakiem (Uhlár, 1958, s. 91–102). Również w nowszej literaturze przedmiotu odnotowuje się krytyczne głosy w kwestii niewystarczającego zmiękczenia *l'* lub jego zastępowania tzw. twardym *l*, na co np. bezpośrednio w *Pravidlách slovenského pravopisu* zwraca uwagę Á. Král' (2009, s. 68). Według J. Kačali (1997, s. 65–72), część społeczeństwa uważa spółgłoski *l* i *l'* za tak bliskie, że

¹⁷⁶Więcej w: *ibid.*, s. 74–77.

¹⁷⁷O skodyfikowanej wymowie *l* – *l'* w: 4.2.3.5. *Spółgłoski miękkie i twarde*.

w wymowie (niekiedy również w piśmie) nie rozróżnia ich i utożsamia *l'* z głoską *l*. Autor zauważa brak zróżnicowania między *l'* i *l* też w takich przypadkach, gdy spółgłoski te mają znaczenie dystynktywne, np. w parach *lavica* – *l'avica*, *rola* – *rol'a*, *lad* – *l'ad* itd. J. Kačala podkreśla, że głoska *l'* ma stałe miejsce w słowackim systemie głoskowym, jest umotywowana funkcjonalnie, terytorialnie i kodyfikacyjnie, dlatego tak ważne jest wspieranie w codziennym użytkowaniu tej mocnej pozycji systemowej. Ľ. Rendár (2006, s. 51–60) stwierdza, że choć miękkie *l'* coraz mniej pojawia się zarówno w przekazach codziennych, jak i publicznych, wciąż ma podparcie w wystąpieniach codziennych, mniej starannych (głównie na wschodzie i w środkowej części Słowacji). W mowie aktorów, spikerów, prezenterów, komentatorów i innych ludzi zajmujących się słowem profesjonalnie autor uważa wymowę literacką *l'* za indywidualną (według Rendára odgrywa tu rolę również to, z jakiego środowiska dialektalnego pochodzi mówiący i jakie ma nawyki wymowy), przychyła się jednak ku wymowie twardej, ewentualnie osłabionej, zmiękczonej *l'*. Problematyczna jest głównie wymowa *l'* w tzw. słabych pozycjach, tj., gdy palatalne *l'* znajduje się przed samogłoskami *e*, *i*, *í* i przed dyftongami *ia*, *ie*, *iu*. Również według S. Ondrejoviča (2019, s. 154–155) dzisiejsza żywa norma skodyfikowanego języka słowackiego wymaga we wszystkich stylach wymowy wymawiania palatalnego *l'* przed samogłoskami tylnymi, spółgłoskami i przed pauzą, choć przed samogłoskami *e*, *i*, *í* i dyftongami *ia*, *ie*, *iu* w większości przypadków powszechna jest wymowa niepalatalna, przy czym wymowę palatalną uważa autor za często silnie nacechowaną. Wymowę grup [*l'e*], [*l'i*] za bezpowrotnie dziś nacechowaną uznaje też S. Habijanec (2017, s. 216).

W obrębie korelacji miękkości *t'*, *d'*, *ň*, *l'* – *t*, *d*, *n*, *l* dalej spotyka się przypadki **niepoprawnego zmiękczenia innych spółgłosek**, chodzi głównie o wymowę miękkiego *t'* zamiast twardego *t* w zaimkach wskazujących *tie*, *tieto*. Częsta jest więc wymowa tych słów jako [*t'ie*, *t'ieto*] zamiast wymowy skodyfikowanej [*tie*, *tieto*]¹⁷⁸.

W praktycznym używaniu języka w mowie rejestruje się też w niektórych przypadkach **nieprawidłowy przebieg asymilacji dźwięczności**. Na taką wymowę wpływa często dialekt regionu, z którego pochodzi użytkownik języka. Dla dialektów wschodniosłowackich, na przykład, charakterystyczna jest realizacja asymilacji przyimków *s/so*, *k/ku* przed zaimkami osobowymi, gdy nie powinno jej tam być. Głównie u osób z wymową uwarunkowaną

¹⁷⁸ O skodyfikowanej wymowie *t* – *t'* por. 4.2.3.5. *Spółgłoski twarde i miękkie*.

dialektalnie obserwuje się wymowę połączeń *s ním, s ňou, s nami, s vami, so mnou, ku mne* jako [z_ńím, z_ňou, z_nami, z_vami, zo_mnou, gu_mne]¹⁷⁹.

Kolejnym czynnikiem wpływającym na wymowę jest też narodowość mówiących, ewentualnie ich język ojczysty. W języku słowackim u osób, których językiem ojczystym jest węgierski, często obserwuje się **zastępowanie dźwięcznej głoski *h* bezdźwięcznym *ch* [x]**. Takie zastępowanie głoski dźwięcznej bezdźwięczną ma później również wpływ na przebieg asymilacji dźwięczności, np. w słowach *rozhodnúť, rozhlas*, które tacy ludzie wymawiają [rosxodnúť, rosxlas] zamiast [rozhodnúť, rozhlas]. Przypadek przeciwny, gdy zamiast *ch* [x] wymawia się [h], bez względu na wpływ języka ojczystego występuje głównie w wystąpieniach mniej starannych, chodzi tu np. o wymowę słowa *nechať* jako [ňehať] zamiast [ňexať]. Przykłady te wskazane są również w pracy *Pravidlá slovenskej výslovnosti* (Král, 2009, s. 61)¹⁸⁰.

Kolejne zjawisko dotyczące wymowy jest też uwarunkowane dialektalnie, tym razem głównie w dialektach zachodniosłowackich. Chodzi o zastępowanie dwuwargowego [u] **na końcu sylaby głoską [f]**, w wyniku czego obserwuje się wymowę słów *krv* czy *prvky* w formie [krf, prfki] zamiast [krú, pruki]¹⁸¹.

Częściej spotykanym odstępstwem w wymowie jest też **upraszczanie grup spółgłoskowych, które nie ulegają uproszczeniu zgodnie z obowiązującą kodyfikacją**. Chodzi głównie o grupy spółgłoskowe *stn, stň, zdn, zdň, štň, ždň, stl, zdl, stľ, ctň*, które występują w słowach np. *čestný, miestny, vlastne, šťastný, prázdniny, starostlivý, týždňový* i in. W wymowie tych grup często spotyka się wypadanie spółgłosek *t, d, i* w konsekwencji wymawia się je niekiedy [česní, mjesni, vlasne, šťastní, prážňini, staroslivi¹⁸², tížňoví] zamiast [čestní, miestni, vlastne, šťastní, práždňini, starostľiví, tíždňoví]. Przyjętym wyjątkiem z nieupraszczania tych grup jest wymowa liczebników, dlatego np. liczebniki *šestnášť, šestnášti* (liczebnik główny), *šestnásty* (liczebnik porządkowy) według obowiązującej kodyfikacji wymawia się [šesnášť, šesnášťi, šesnášti], istnieje również wymowa [šestnášť, šestnášťi, šestnášti]. Niekiedy uproszczeniu podlegają też grupy spółgłoskowe *šš, žš, sš, zš, žž, sč, čs, zč*, gdy np. słowa *černošský, kováčsky* wymawiane są jak [černoskí, kovácki] zamiast [černošskí,

¹⁷⁹ O przebiegu asymilacji dźwięczności przed zaimkami osobowymi por. 4.2.3.3. *Asymilacja pod względem dźwięczności*.

¹⁸⁰ O asymilacji dźwięczności [x] – [ɣ] ([h]) por. 4.2.3.3. *Asymilacja pod względem dźwięczności*.

¹⁸¹ O wymowie spółgłoski *v* i jej wariantów w: 4.2.3.2. *Spółgłoska v i warianty jej wymowy*.

¹⁸² O wymowie miękkiego *ľ* przed *i, í, e, ia, ie, iu* por. wyżej.

kováčski]. Ten błąd w wymowie *Pravidlá slovenskej výslovnosti* (ibid., s. 77) oceniają jako cechę mowy niestarannej¹⁸³.

6.2.2. Poziom ponadsegmentalny współczesnego języka słowackiego

Najbardziej wyraziste odstępstwa na poziomie ponadsegmentalnym obserwuje się w obrębie akcentu, akcentu logicznego, ale głównie w melodii zdania. Należy jednak mieć świadomość, że te zjawiska ponadsegmentalne funkcjonują w zdaniu jako jeden zestaw, który składa się na koloryt intonacyjny zdania.

W słowackim języku literackim główny akcent znajduje się na pierwszej sylabie i jest stały, tzn. nie zmienia swojej pozycji w słowie. U pewnej grupy użytkowników można jednak zauważyć **akcentowanie przedostatniej sylaby słowa** (jeśli słowo ma trzy sylaby lub więcej) przed pauzą wewnątrz zdania lub na jej końcu (akcent na penultimie). Chodzi o charakterystyczny akcent środkowosłowacki, który M. Bugárová (2001, s. 17–22) uznaje za przejaw melodii zdania. Różnicę między melodią środkowosłowacką a melodią w języku literackim autorka dokumentuje na przykładzie zdania *Nikto sa ťa nezastáva*, gdzie charakterystyczny akcent środkowosłowacki znajduje się na słowie *nezastáva*. Typowe podniesienie tonu następuje na przedostatniej sylabie *ta*, potem następuje spadek tonu na ostatniej sylabie. W języku literackim akcent znajduje się na pierwszej sylabie *ne-* (jest tu podniesienie tonu w przeciwieństwie do sylaby poprzedzającej), a następnie ton opada aż ku końcowi słowa i wypowiedzi.

Głównie w przekazach medialnych odnotowuje się współcześnie **wykorzystywanie akcentu zdaniowego, ewentualnie akcentu logicznego w zdaniu bez względu na znaczenie wypowiedzi**. *Pravidlá slovenskej výslovnosti* (Král', 2009, s. 89) w tym kontekście podają przykład zdania *Denná teplota sa bude pohybovať okolo dvadsať stupňov*, gdzie akcent logiczny powinien, ze względu na trzon wypowiedzi, znajdować się na słowie *dvadsať*, nie na słowie *stupňov*, jak to według Á. Král'a można obserwować w telewizyjnych prognozach pogody.

Dalej, we współczesnych relacjach telewizyjnych (głównie w telewizjach prywatnych) można się spotykać z **nieodpowiednim podkreślaniem części wypowiedzi**, które często prowadzi aż do jej dramaturgizacji, co przejawia się głównie zwiększoną intensywnością i różnymi skokami melodyjnymi na sylabach podkreślanych części. To zjawisko jest uważane

¹⁸³ O wymowie grup spółgłoskowych por. 4.2.3.7. *Grupy spółgłoskowe*.

za jedną z charakterystycznych cech wystąpień zwłaszcza tych redaktorów, którzy relacjonują z tzw. terenu (emitowane na żywo bądź też nagrywane wcześniej).

W tradycyjnej koncepcji słowacka intonacja zdania powinna być opisywana na osi: zdania intonacyjnie neutralne – intonacyjnie nacechowane – intonacyjnie błędne. Jeśli mamy do czynienia z sytuacją normalną, bez przypadkowych emocji, również wypowiedzi mają, według M. Bugárovej (2001, s. 54) charakter neutralności (nienacechowania) bez załamań intonacyjnych i umożliwiają płynne odbieranie informacji. Takie wypowiedzi są charakterystyczne dla kadencji konkluzywnej. W wypowiedzi nacechowanej wyrażany jest stosunek mówiącego do rzeczywistości. To nacechowanie mogą sygnalizować środki dźwiękowe językowe i pozajęzykowe, np. przedłużanie trwania samogłosek, uczuciowe milczenie podczas wypowiedzi itd. Jako intonacyjnie błędne postrzega autorka wypowiedzi bez wyraźnego zakończenia, gdzie obserwuje się tendencję do wyższych tonów.

Współcześnie już to tradycyjne wartościowanie przebiegów intonacyjnych wypowiedzi uważa się za archaiczne. Przede wszystkim w obszarze relacji telewizyjnych, gdzie obserwuje się dużą różnorodność tematyczną relacji i powiązane z tym bogactwo intonacyjne, nie można według mnie tak rygorystycznie oceniać strony intonacyjnej wypowiedzi, gdyż nie pokazuje to dostatecznie celów komunikacyjnych tak modulowanych wypowiedzi.

Badaniem wariantów intonacyjnych w relacjach telewizyjnych zajmował się M. Olšiak. Autor stwierdził regularnie powtarzające się stereotypowe nieutrzymywanie poprawnej melodii na końcu zdania. Zamiast oczekiwanego spadku głosu na końcu wypowiedzi, na ostatnich dwóch sylabach głos się unosi, co powoduje, że ostatnie słowo przewyższa fragment wypowiedzi. To mechaniczne wzniesienie intonacyjne ostatniego słowa lub frazy w zdaniu było powtarzającym się, niefunkcjonalnym przebiegiem końcowego odcinka zdania, które słuchacz odbiera jako „huśtanie” czy „śpiewanie”. Jeśli to zjawisko się powtarza, oddziałuje stereotypowo, monotennie (Olšiak, 2008, s. 179). Za stereotypowe uznał autor również intonacyjne rozdrobnienie zdania, którego celem jest podkreślenie przez mówiącego określonego fragmentu wypowiedzi. Według autora, prezenter często rozdrabnia zdanie w nieodpowiednim miejscu, czego następstwem może być rozumienie tego miejsca przez odbiorcę jako koniec zdania. Zdanie jednak trwa nadal, i to z wyższej pozycji głosu, co wygląda na początek intonacyjny nowego zdania. Olšiak zwraca uwagę również na ryzyko wystąpienia tzw. intonacji lektora, którą prezenter może uzyskać za pomocą regularnego i powtarzanego głośnego czytania. Zjawisko to wiąże się z perspektywą wypowiedzi. Melodia zdania jest wtedy płaska, czytanie brzmi sztucznie, sygnalizacja modalna wypowiedzi pojawia się zazwyczaj na jej końcu, brakuje tu sygnalizacji dźwiękowej punktu wyjścia i trzonu

wypowiedzi. Prezenterzy i redaktorzy starają się dziś, według autora, o pewną swobodę, spontaniczność czy przemawianie tak, aby przybliżyć widzowi temat, z czym wiąże się również kolejne elementy intonacyjne. Te przejawy obserwuje się głównie przy mniej istotnych tematach. Charakterystyczna jest tu próba przyciśnięcia głosu niżej, czego skutkiem jest taka intonacja interwału spadku melodyjnego, jakiego wymaga sygnał kadencji konkluzywnej zdania oznajmującego (ibid., s. 180–181).

Krytycznie wobec realizacji intonacyjnej wypowiedzi medialnych odniósł się również Á. Král', który na podstawie intonacji nienacechowanej zdania oznajmującego podkreśla różne nacechowane formy intonacyjne w wypowiedziach pracowników radia i telewizji. Chodzi tu, według autora, o nacechowany stereotyp, w którym pracownicy mediów „ostatni rytmiczny takt zdania (wypowiedzi) intonują z równą melodią wznoszącą się lub podniesioną, często też z rosnącą czy nieopadającą intensywnością”¹⁸⁴ (Král', 2001, s. 261). Taki stereotyp intonacyjny jest podobny do sygnału niezadowolającej melodii nieskończonej, ale nie zgadza się z nim. Z perspektywy fonologicznej ten typ jest przez autora uważany za fakultatywny bądź wariant indywidualny, któremu nie można przyznać szczególnej funkcji językowej (ibid.).

Á. Král' swoje uwagi w pracy dokumentuje przykładami nagrań z audycji *Słowackiego Radia* i, jak sam stwierdza, chodziło mu przede wszystkim o to, aby wskazać obiektywne fakty o dawno krytykowanych błędach „kultury języka w obrębie intonacji zdania słowackiego w Słowackim Radiu, Telewizji Słowackiej i telewizji Markiza”¹⁸⁵ (ibid., s. 275).

Na przedstawiony tekst Á. Král'a zareagowała H. Čertíková (2002, s. 74), która uważa rozbijanie naturalnej melodyjności za przypadek mody, tzw. „ideał estetyczny“, który zaczęły u nas szerzyć media prywatne i który stopniowo zaczyna pojawiać się również w wypowiedziach redaktorów audycji reporterskich i młodzieżowych w *Słowackim Radiu*. Autorka próbuje analizować przyczyny tego stanu i stwierdza, że niekorzystny wpływ na tę sytuację ma również okoliczność, że w *Słowackim Radiu* często zatrudniani są redaktorzy z mediów prywatnych, których charakteryzuje nacechowana intonacja tych mediów. Podobnie wygląda sytuacja ze studentami dziennikarstwa, którzy, jak pisze dalej, regularnie słuchają mediów prywatnych i często z nimi współpracują. Stąd też całkiem naturalnie przejmują błędną intonację. Tacy pracownicy są, według autorki, obarczeni bardzo silnym stereotypem intonacyjnym, który ma wpływ nie tylko na melodię zdania, ale również na cały jej rytm, czego

¹⁸⁴ Oryg.: „posledný rytmický takt vety alebo súvetia (výpovede) intonujú so stúpavou alebo zdvihnutou rovnou melódiou, často aj so stúpajúcou, resp. neklesajúcou intenzitou”.

¹⁸⁵ Oryg.: „jazykovej kultúry v oblasti intonácie slovenskej vety v Slovenskom rozhlas, v Slovenskej televízii a v Markíze”.

skutkiem jest nieprzestrzeganie naturalnego rozgraniczenia mowy akcentami na szczytach taktów, mowa podzielona na sylaby i akcentowanie, „dociskanie” ostatnich sylab zdania. Autorka zaobserwowała również zastępowanie melodii siłą, co przejawia się silnie dynamicznymi akcentami logicznymi czy dociskaniem sylab końcowych zamiast spadku melodyjnego (ibid., s. 74–75). Nie zgadza się jednak z kolejnością mediów przedstawioną przez Á. Kráľa (2001, s. 275) na podstawie częstości błędnej intonacji (*Słowackie Radio, Telewizja Słowacka, Markíza*). Według H. Čertíkovej (2002, s. 76), wciąż najwyżej, z punktu widzenia kultury języka i mowy, oceniane jest *Słowackie Radio*¹⁸⁶.

Stanowisko wobec omawianej pracy Á. Kráľa zajął też S. Ondrejovič, który zastanawia się nad tym, czy intonację można kodyfikować podobnie jak każde inne zjawisko językowe, czy też wymaga ona specjalnego podejścia, innymi słowy, czy sytuacja ortofoniczna w czasie powstawania pracy Kráľa jest analogiczna do tej z czasów opracowania *Pravidiel slovenskej výslovnosti* (1984) (Ondrejovič, 2002, s. 77). S. Ondrejovič stwierdza, że właśnie media mają współcześnie najsilniejszy wpływ na tworzenie norm (nie tylko intonacyjnych i dźwiękowych), i dalej pisze, że obszar intonacyjny jest postrzegany jako bardziej zmienny i różnorodny, a jednocześnie trudniej uchwytne i podlegający standaryzacji niż dźwiękowy poziom segmentalny (ibid., s. 78).

Autor zwraca też uwagę na dwoitą funkcję intonacji: pierwsza jest związana z treścią komunikatu, druga odzwierciedla podejście emocjonalne mówiącego, przy czym w komunikatach mówionych te dwie funkcje wzajemnie się przeplatają (ibid., s. 79). S. Ondrejovič twierdzi, że kadencja zdań oznajmujących (jak też rozkazujących i pytań uzupełniających) jest w języku słowackim rzeczywiście opadająca, przy czym ton zaczyna opadać na sylabie akcentowanej trzonu wypowiedzi i opada aż do końca wypowiedzi. Zauważa jednak, że opadanie melodii nie musi kończyć się na dolnej granicy rejestru mówiącego, jak to jest w wypowiedziach deklamacyjnych. Wydzielone postacie melodyjne są charakterystyczne dla danego typu, ale nie jedynie możliwe. O ile kadencja nienacechowana występuje w wypowiedzi neutralnej jako prosta forma jej ukończenia, o tyle kadencja nacechowana przekazuje też kolejną informację, min. za pomocą przesunięcia akcentu zdaniowego z pozycji końcowej. Najważniejszą rolę odgrywa tutaj funkcjonalne zastosowanie przebiegu intonacyjnego przed porównaniem go z modelem abstrakcyjnym. Przykładowo, zdanie na powitanie *Dobry deň, vážení poslucháči* można sobie wyobrazić z kadencją, która nie wybrzmi

¹⁸⁶ W czasie publikowania artykułów Á. Kráľa i H. Čertíkovej *Słowackie Radio* i *Telewizja Słowacka* były odrębnymi instytucjami. Obecnie tworzą wspólną instytucję *Radio i telewizja Słowacji (RTVS)*. Organizacyjna struktura [online]. Dostępne online: <https://www.rtvs.org/o-rtvs/organizacna-struktura> [dostęp: 13.2.2022 r.].

opadająco, pomimo działań zakłócających (ibid.). W transmisjach medialnych chodzi, według autora „nie tylko o informowanie, ale również o to, aby wypowiedź prezentera spełniła na słuchaczu funkcję perswazyjną i wywołała przyjemną atmosferę”¹⁸⁷ (ibid.). S. Ondrejovič podsumowuje, że w środowisku medialnym za formy niepoprawne można uważać tylko te, które z perspektywy słuchaczy wpływają na zakłócenie odbioru, przy czym te rozchwiane schematy intonacyjne zaliczają się do opisywanej kategorii (ibid., s. 80).

Poniżej przedstawię dwa przykłady z relacji ze słowackiej telewizji komercyjnej, na których spróbuję pokazać, że intonacja zdania oznajmującego, daleka od skodyfikowanej kadencji konkluzywnej, nie musi być postrzegana jako błędna, ponieważ można w ten sposób sygnalizować pozytywne nastawienie do prezentowanej informacji oraz pozytywne, przyjazne nastawienie prezenterów w stosunku do widzów¹⁸⁸.

Przedstawione fragmenty pochodzą z bloków powitalnych programu i składają się z elementów nawiązania kontaktu (pozdrowienia, przywitania) oraz z tzw. informacji wprowadzającej (czyli jakiegoś wydarzenia, które miało miejsce w ciągu dnia). Troskę o pozytywne nastawienie widzów widać również w pozytywnym wydźwięku niektórych informacji wprowadzających. Czasem nawet prezenterzy bezpośrednio zapowiadają widzom, że mają dla nich przygotowane dobre wiadomości, przy czym jedną z nich zawierają w ramach wspomnianej informacji wstępnej. Taki przypadek odnotowano w następującym fragmencie:

Przykład nr 1.¹⁸⁹

J.Z.: *Bliži sa víkend a s ním aj dobré správy.*

M.Ch.: *Počasie už bude pripomínať jar a bodku za zimou dávajú aj meteorológovia.*

J.Z.: *Príjemný dobrý večer pri sledovaní Televíznych novín na Markíze.*

M.Ch.: *Dobrý večer.*

W zaprezentowanym przykładzie najciekawszy melodyjnie przebieg miał fragment *Počasie už bude pripomínať jar a bodku za zimou dávajú aj meteorológovia*, głównie jego końcowa część *aj meteorológovia*. Partykuła *aj* przez swoje delikatniejsze podniesienie melodyjne, wbrew poprzedzającemu odcinkowi wprowadza słowo *meteorológovia*. Słowo to, z nietypową dla języka słowackiego dużą liczbą sylab, zamyka wypowiedź o treści pozytywnej, co uznaję za

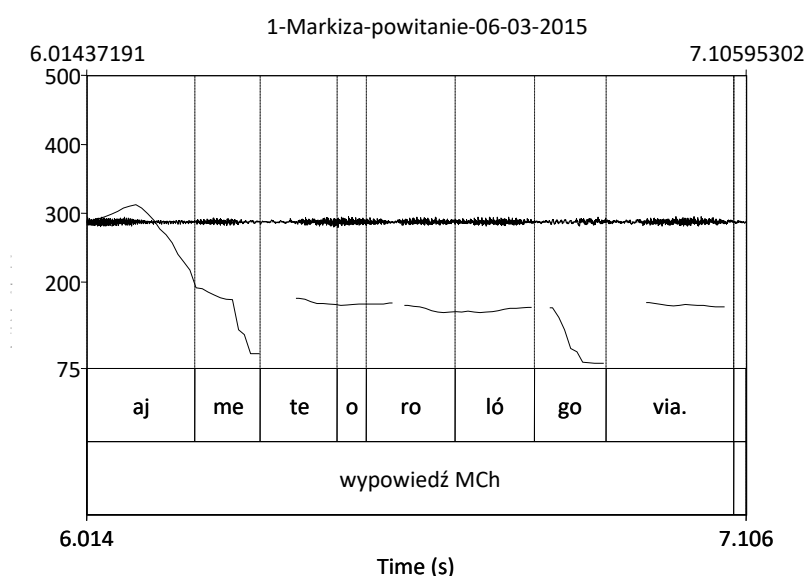
¹⁸⁷ Oryg.: „nejde len o úlohu informovať, ale aj o to, aby prejav moderátora pôsobil na poslucháča v zmysle persuzívneho efektu a vyvolal príjemnú atmosféru”.

¹⁸⁸ Szczegółowa analiza omawianych przykładów w: Petráš (2016, s. 55–70).

¹⁸⁹ Inicjałami J.Z. i M.Ch. oznaczono wypowiedzi prezentera i prezenterki, którzy wymieniali się podczas czytania.

główną przyczynę tego, że melodia tu nie opada, jak można by oczekiwać przy konkluzywnej kadencji. Krzywa melodyjna odcinka *aj meterológovia* wskazuje wprawdzie na bardzo delikatne opadanie melodii (por. rys. 1), niezauważalne jednak z punktu widzenia odczucia audytywnego. W istocie można ocenić, że słowo to więcej utrzymywało się mniej na jednej płaszczyźnie melodyjnej. W tym przypadku melodia jest przede wszystkim odzwierciedleniem pozytywnego tematu, ale można powiedzieć, że też pozytywnego nastawienia prezenterki, co jest ze sobą, naturalnie, związane.

Rysunek 1: Melodia końcowego fragmentu pierwszej wypowiedzi prezenterki MCh w przykładzie nr 1.

Kolejna wypowiedź jest również przykładem prezentowania pozytywnych informacji w relacji telewizyjnej, co też przejawiało się w stronie intonacyjnej przekazu.

Przykład nr 2:¹⁹⁰

P.Š.: *Dnes v noci si |109 ms| pospíme o hodinku menej.*

Z.P.: *Mení sa čas a to znamená, že dni budú odrazu |64 ms| čarovne dlhé.*

P.Š.: *Ešte predtým sú tu ale naše Televízne noviny.*

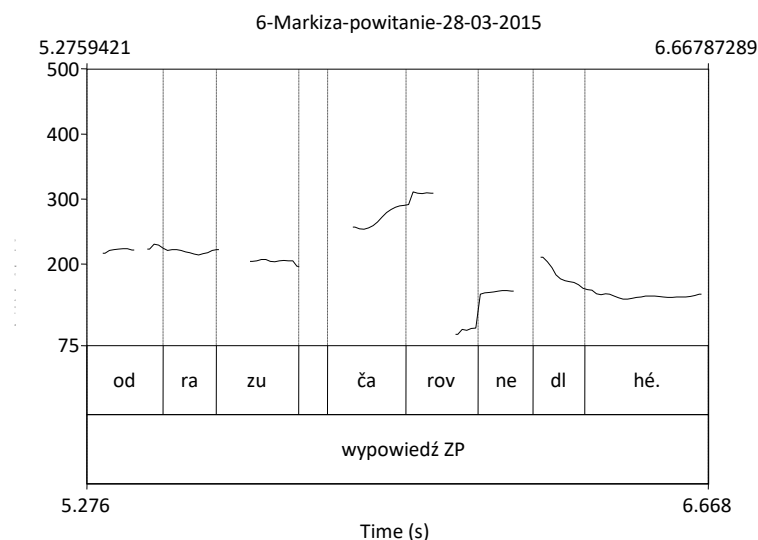
Z.P.: *No a aj dnes sme tu pre vás s aktuálnymi informáciami, sme radi, že ste s nami.*

¹⁹⁰ W przykładzie 2. pojawiły się też wyraźniej słowa/ sylaby przedłużone. Te oznaczono podkreśleniem. Między liniami pionowymi wskazujemy trwanie pauz w milisekundach (ms) tam, gdzie te pauzy wystąpiły.

Ta wypowiedź obejmowała kilka fragmentów interesujących intonacyjnie. Ze względu na opisywany cel, zwrócę jednak uwagę tylko na przebieg części *Mení sa čas a to znamená, že dni budú odrazu čarovne dlhé*.

Pozytywne nastawienie prezenterki oraz jej starania o pewien „uroczysty” efekt najwyraźniej przejawiały się w końcowym odcinku *čarovne dlhé*. Część ta była podniesiona melodyjnie (por. rys. 2). Na ostatniej sylabie *hé* zaobserwowano wyraźniejsze opadanie melodii, ale sylaba utrzymywała się na relatywnie wysokiej wysokości tonu, co było jeszcze bardziej podkreślone czasem jej trwania (trwanie: 304 ms). Uważam, że można w tym przypadku mówić już o oznakach emfaticznych danej wypowiedzi. Przebieg melodyjny analizowanego fragmentu pokazuje rysunek nr 2:

Rysunek 2: Przebieg melodyjny końcowego fragmentu wypowiedzi prezenterki ZP w przykładzie nr 2.

I choć ten przebieg melodyjny również nie jest eksplicitnym przykładem kadencji konkluzywnej, sądzę, że należy go rozumieć zgodnie z funkcją tej wypowiedzi – chodzi o blok powitalny relacji, gdzie prezenterzy starają się oddziaływać miło, „uroczyście”, dlatego podkreślone są tu również pozytywne aspekty informacji wprowadzającej, aktualizowane też melodyjnie.

Sądzę, że analizowane fragmenty pokazały, że intonacja jest zjawiskiem bardziej różnorodnym, którego nie można skodyfikować w takim stopniu jak segmentalną część poziomu fonetycznego języka, ponieważ za jej pomocą mogą być realizowane inne funkcje komunikacyjne (np. nawiązanie przyjacielskiego kontaktu ze słuchaczem/widzem, wprowadzenie przyjemnej atmosfery itd.). Dlatego należy do tego zjawiska podchodzić w sposób zróżnicowany.

6.3. Aktualne problemy ortofonii polskiej

Milena Hebal-Jezierska

W niniejszym rozdziale zostanie opisana część zjawisk językowych, które sprawiają trudność rodzimym użytkownikom języka polskiego, szczególnie studentom filologii. Bazuję tutaj na warsztatach ortofonicznych przeprowadzanych podczas trwania grantu *Orthoepy of West Slavonic Languages* oraz zajęć poświęconych fonetyce. W warsztatach wzięło udział 100 uczestników. Byli nimi przede wszystkim studenci i uczniowie szkoły średniej. Wybór poruszanych zagadnień był podyktowany ćwiczeniami przerabianymi podczas warsztatów i zajęć. Większość zadań została opracowana na potrzeby warsztatów fonetycznych będących jedną z realizacji wspomnianego już grantu. Zostały one zgromadzone w ćwiczeniach *Orthoepy of West Slavonic Languages. Practical Exercises*. Pod koniec rozdziału dzielę się zwięzłą refleksją na temat warsztatów wymowy polskiej prowadzonych dla studentów czeskich i słowackich nieuczących się języka polskiego.

6.3.1. Wymowa samogłosek

Wydawałoby się, że polskie samogłoski nie powinny sprawiać Polakom większych trudności. Tymczasem większość opracowań zwraca uwagę na ich nieprawidłową artykulację. Problem dotyczy zarówno Polaków niepracujących z głosem, jak i profesjonalistów, w tym aktorów, śpiewaków, dziennikarzy. Autorzy publikacji poświęconych wymowie scenicznej/logopedii artystycznej wśród błędów wymieniają m.in. bezdźwięczną wymowę samogłosek (Doleżyńska-Walczak, Doleżyński, 2020, s. 505, Nowakowski, 1997, s. 108), zmiany barwy głosek: samogłoski [a], [o] przypominające w wymowie samogłoskę [u], samogłoska [i] realizowana dźwiękowo podobnie artykulacyjnie do samogłoski [y], szeroka wymowa samogłosek [i], [y], [u] przechodząca w głoski [e] i [o] (Doleżyńska-Walczak, Doleżyński, 2020, s. 518, Nowakowski, 1997, s. 105), częściowa lub całkowita redukcja samogłosek (Luboń, 2020, s. 540, Nowakowski, 1997, s. 104).

Główny problem, który zaobserwowałam u studentów i uczniów, to nie tyle substytucja (zastępowanie) głosek, ile niewyraźna artykulacja samogłosek, w niektórych przypadkach prowadząca do niezrozumiałości wypowiedzi. Zwracają na to uwagę również logopedzi i nauczyciele wymowy (Majkowska, 2004, s. 104, Toczyska, 2016). Jest to najczęściej związane z niewłaściwym otwarciem ust.

6.3.2. Wymowa głosek w wygłosie

W tej części zostaną omówione dwa rodzaje błędów wymawianiowych pojawiających się na końcu wyrazu przed pauzą. Pierwszy to osłabiona artykulacja głosek występujących po spółgłosce w wygłosie, doprowadzająca często do redukcji głoski wygłosowej. Drugi rodzaj błędów to wymawianie głosek dźwięcznych na końcu niektórych wyrazów.

Dość często u studentów dochodzi do redukcji półsamogłoski zapisywanej literowo jako *ł*. Dotyczy to pozycji, w której głoska [ɨ] w wariantcie dźwięcznym lub bezdźwięcznym występuje po spółgłosce, np. w wyrazach *pomysł, biegł, piekł*. Kwestia nastrocza również trudności profesjonalistom. Zagadnieniu temu poświęcają uwagę także badacze mowy scenicznej. P. Nowakowski (1997, s. 119) zarejestrował u aktorów wówczas młodego pokolenia aż 87% realizacji z elizją opisywanej głoski w formach czasownikowych i rzeczownikowych. Wysoki procent redukcji półsamogłoski [ɨ], również w wariantcie bezdźwięcznym, pojawił się wówczas u średniego pokolenia aktorów (aż 94% realizacji). Można domniemywać, że z biegiem czasu problemy z realizacją omawianej półsamogłoski zwiększyły się.

Pomimo tego, że wygłos należy do najsłabszych artykulacyjnie pozycji, w niektórych wyrazach zdarzają się realizacje dźwięczne. B. Dunaj (2013, s. 29) wymienia następujące słowa, w których dochodzi do wymowy dźwięcznej wygłosowej spółgłoski. Są to: *blog, kod, log, mag, smog, snob*. Jest to związane, jak twierdzi B. Dunaj, z chęcią odróżnienia tych wyrazów od form: *blok, kot, lok, mak, smok, snop*.

Z obserwacji wynika, że udźwięcznianie głosek zdarza się również osobom wykształconym, które usiłują posługiwać się odmianą staranną polszczyzny, np. lekarzom – [kod] (recepty), wykładowcom – [kod] (przedmiotu).

Podczas warsztatów fonetycznych studenci mieli do przeczytania zdania, w których należało wstawić wyrazy *kod/kot, miedź/mieć*. Znakomita większość respondentów wymawiała dźwięczną głoskę na końcu wyrazów *kod* i *miedź*. Na wynik z pewnością wpłynęło sugerowanie się ortografią.

Przykłady zdań, które studenci mieli uzupełnić (Hebał-Jezierska, 2020, s. 44)

*Dla tych, którzy znali, wszystko było jasne*¹⁹¹.

*Z ostatniej stodoły uciekł do puszczy*¹⁹².

¹⁹¹ NKJP: Siemion, Piotr. *Finimondo – komedia romantyczna*. Warszawa 2004.

¹⁹² NKJP: Grzegorzczak, Jan. *Chaszcze*. Kraków 2009.

6.3.3. Ekwiwalenty foniczne liter *q* i *ę*

O ekwiwalentach fonicznych liter *q* i *ę* napisano już wiele. Każde opracowanie dotyczące fonetyki czy tylko sztuki wymowy zawiera zasady dźwiękowej realizacji tych liter. Pomimo tego świadomość przeciętnego Polaka od wielu lat nie wzrasta, a reakcja studentów pierwszego roku poznających te zasady jest od lat taka sama. Są przede wszystkim zaskoczeni, niektórzy czują się nawet oszukani, że przez tyle lat edukacji tkwili w nieświadomości. Dotyczy to większości studentów bez względu na to, czy ich realizacja foniczna liter *q* i *ę* jest poprawna czy nie.

Na pytanie inicjujące część zajęć poświęconą ekwiwalentom fonicznym liter *q* i *ę*, brzmiące, czym one są, większość odpowiada, że są to samogłoski. Przyczyn nieprawidłowej interpretacji statusu wymawianiu liter *q* i *ę* oraz nieznaności zasad nimi rządzących należy szukać przede wszystkim w szkolnych programach, sugerowaniu się ortografią (Karpowicz, 2018, s. 38), a także w słyszeniu fonemicznym (Dukiewicz, 1995, s. 35). Nauczyciele, z którymi przeprowadzałam wywiad, potwierdzają prawdziwość wyводу T. Karpowicza (2018, s. 38), który twierdzi, że przy uczeniu ortografii *q* i *ę* zwraca się uwagę na zapis do tego stopnia, że wypowiada się niepoprawnie, żeby nie zapomnieć, jak powinno być ortograficznie.

„Żeby nie zapomnieć o ogonkach, wszyscy wymawialiśmy te głoski nie tyle z wyraźną, ile wręcz z przesadzoną nosowością, np. staraliśmy się, żeby rzeczownik *tęcza* za brzmiał [*tęcza], dzięki czemu mieliśmy zapamiętać poprawną pisownię i uniknąć błędu ortograficznego [*tencza]”.

Podobny błąd popełnia część nauczycieli języka polskiego jako obcego. Badacze wymowy zwracają uwagę na to, że błędy w realizacji fonicznej liter *q* i *ę* są częste (Karpowicz, 2018, s. 38, Sambor, 2020, s. 481, Smoleń, 2008, s. 199, Więcek-Poborczyk, 2014, s. 181). Dochodzi do nich zarówno w wypowiedziach starannych, jak i potocznych (Karpowicz, 2018 s. 38). Ze względu na to, że istnieje duże prawdopodobieństwo, że czytelnik będzie szukał informacji o *q* i *ę* w części poświęconej samogłoskom, zasady rządzące realizacją foniczną tych liter zostały przedstawione w rozdziale dotyczącym charakterystyki polskich głosek. Nieprawidłowe realizacje pojawiają się zarówno w wygłosie, jak i w śródgłosie. Autorzy podręczników zwracają uwagę na niepoprawne realizacje litery *q* znajdującej się w wygłosie, np. (oni) [ido] lub [idom], [idou], na nieprawidłowe realizacje litery *ę* w wygłosie, np. [idem], [ideu], oraz na niepoprawne realizacje liter *q* i *ę* w śródgłosie przed głoskami nieszczelinowymi (por. 5.2.3.1. *Czym są ę i q – wyjaśnienie*).

Podczas realizacji grantu ćwiczenia na realizację foniczną liter *q* i *ę* wydawały się studentom trudne do tego stopnia, że prosili o wpisanie odpowiedzi do skryptu napisanego z okazji przeprowadzania warsztatów. Wydaje się, że dodatkową trudność sprawiała respondentom świadomość zasad i ortografia. Studenci, którzy wcześniej poprawnie realizowali ekwiwalenty foniczne opisywanych liter, po poznaniu zasad fonetycznych zaczynali się gubić w gąszczu zasad. Szczególną trudność im sprawiało ćwiczenie na wstawienie wyrazów *tępo*, *tempo* czy fragment wierszyka, w którym nagromadzenie liter *q* i *ę* w różnych pozycjach jest duże.

Zadania (Hebal-Jeziarska, 2020, s. 42):

Witold Gawdzik, *Z ortografii chcesz mieć pięć...* (fragment)¹⁹³.

*Z ortografii chcesz mieć pięć,
Więc wbij w głowę, zapamiętaj:
Dętka, cętka, węzeł, chęć,
Kolędnicy, kądziel, święta.*

Proszę wstawić w luki odpowiednie wyrazy, a następnie przeczytać zdania na głos.

a) *Tępo*, *tempo*

- *Utkwione gdzieś, w brudnej błonie okienka, wyblakłe ślepie Adamusa patrzyły
i nieruchomo*¹⁹⁴.
- *Wytrzymuje pan takie pracy*¹⁹⁵.

Ponadto przy odczytywaniu wyrazów zawierających litery *q* i *ę* w pozycji przed głoskami nieszczelinowymi studenci mieli tendencję do wymawiania polisegmentalnych głosek w leksemach pozytywnie nacechowanych lub związanych z grzecznością. Za przykład mogą służyć wyrazy: *piękny*, *dziękuję*.

Podczas realizacji grantu został przeprowadzony eksperyment wśród osób¹⁹⁶, którym nie zostały wyjaśnione zasady realizacji fonicznej liter *q* i *ę* przed przeprowadzeniem ćwiczenia. Celem eksperymentu było sprawdzenie, jak ortografia wpływa na realizację foniczną liter *ę* i *q*.

¹⁹³ Gawdzik, Witold. *Ortografia na wesoło i na serio*. Warszawa, 1998.

¹⁹⁴ NKJP: Kruczkowski, Leon. *Kordian i cham*. Warszawa, 1979.

¹⁹⁵ NKJP: Krajewski, Marek, Czubaj, Mariusz. *Róże cmentarne*. Warszawa, 2009.

¹⁹⁶ Dziękuję studentom Instytutu Sławistyki Zachodniej i Południowej UW, uczniom LO nr CLXII oraz pozostałym osobom biorącym udział w opisywanym ćwiczeniu.

W zadaniu wzięło udział 45 rodzimych użytkowników polszczyzny: uczniowie liceum, studenci filologii, osoby z wykształceniem filologicznym, aktor.

Zadanie zostało podzielone na dwie części. W pierwszej z nich informatorzy byli proszeni o nazwanie jednym słowem tego, co widzą na rysunku. Dodatkowo respondenci byli proszeni o szybkie odpowiedzi. Na rysunkach były widoczne następujące rzeczy/osoby: *kąt*, *trąbka*, *gołąb*, *pięta*, *ząb*, *zęby*, *piętnaście*, *śrubokręt*, *pielęgniarka*, *ksiądz*, *pająk*, *ręka*.

Druga część zadania polegała na starannym przeczytaniu tym razem zapisanych wyrazów, które nazywały to, co wcześniej było widoczne na rysunkach, a więc *kąt*, *trąbka*, *gołąb*, *pięta*, *ząb*, *zęby*, *piętnaście*, *śrubokręt*, *pielęgniarka*, *ksiądz*, *pająk*, *ręka*. Dodatkowo pojawiły się tam wyrazy *dziękuję* i *piękny*, które zostały wytypowane na podstawie wcześniejszych obserwacji.

Wyniki eksperymentu przeprowadzone metodą odsłuchową wykazały, że 50% informatorów przy wykonywaniu drugiej części zadania zrealizowało fonicznie niepoprawnie litery *q* i *ę* w wymienionych wyrazach, czyli w śródgłosie przed głoską nieszczelinową. Do wyniku nie zostały wliczone w tę grupę osoby, które niepoprawnie zrealizowały w mowie wymienione litery w pierwszej i drugiej części zadania. Wynika z tego, że staranna wymowa dla wielu osób jest wymową hiperpoprawną, czyli nieprawidłową z punktu widzenia kodyfikacji. Sugerowanie się ortografią wpływa znacznie na nieprawidłową wymowę omawianego zjawiska. Szczególnie ciekawe obserwacje można było poczynić w grupie licealnej, w której część osób była zainteresowana tematem, część – nie. Na poprawną wymowę foniczną liter *q* i *ę* złożyły się w tym wypadku brak zainteresowania tematem, wymowa „od niechcenia”, większy dystans fizyczny dzielący uczniów od prowadzącego warsztaty. To te osoby wykonały część drugą ćwiczenia poprawnie. Uczniowie, którzy starali się prawidłowo i wyraźnie wymówić ekwiwalenty foniczne liter *q* i *ę*, zrobili to niepoprawnie. Ich dystans fizyczny względem prowadzącego warsztaty był mniejszy niż w grupie poprzedniej. Ich realizacje liter *q* i *ę* powinny być konsonantyczne, bo litery *q* i *ę* w przytoczonych leksemach znajdują się w śródgłosie przed głoską nieszczelinową.

6.3.4. Ekwiwalenty foniczne sekwencji liter *dź*, *drz*

W wielu poradnikach znajdują się zalecenia, jak realizować fonicznie litery/sekwencje liter zapisywane jako *dź* i *drz* (Markowski, 2004, Karpowicz, 2018).

Podczas warsztatów studenci mieli prawidłowo przeczytać następujące słowa: *dżem*, *dżinsy*, *budżet*, *Andrzej*, *drzazga*, *drzemać*, *drzemiący*, *drzewo*, *drzwi*, *drzwiczki*, *Jędrzejów*, *mędrzec*, *nozdrza*, *odrzucić*, *podrzucić*, *przedrzeć*, *w zanadrzu*, *wydrzeć*, *zdrzemnąć się*.

Największy problem stanowiła wymowa leksemu *drzwi* realizowana właściwie przez wszystkich jako [dʒv'i], a nie jak jest zalecana [ʒv'i] lub potocznie [ʒʒv'i]. Kwerenda w korpusie języka mówionego Spokes również potwierdza jako najczęstszą wymowę uznaną za niepoprawną.

Drugim wyrazem, który sprawiał trudność, był wyraz *budżet*, wymawiany przez część informatorów jako [buʒet].

Z pozostałymi wyrazami większość osób nie miała problemów. Zdarzały się przypadki nieprawidłowej realizacji wyrazów, np. [dżem], [Aŋʒeɪ], nie były one jednak częste.

6.3.5. Wymowa wybranych leksemów zawierających połączenia *au, eu, ou, ai, oi, ei, oi*

O połączeniach wyżej wymienionych grup pisałam w części poświęconej wymowie samogłosek i spółgłosek. Podczas warsztatów polskim studentom największy problem nastręczały następujące wyrazy: *hydraulik, neutralny*.

Leksemy *hydraulik* i *neutralny* były przez wszystkich studentów wymówione jako [hydraul'ik] i [neutralny] zamiast [hydrau'li'k], [neutra'lny].

6.3.6. Wymowa liczebników

Liczebniki w zakresie od 400 do 900 sprawiały studentom problem związany z ich akcentowaniem oraz wymową. Świadomość, że akcent w tych wyrazach pada na trzecią sylabę od końca, była nikła.

Można było zaobserwować tendencję do wymowy literowej w realizacji fonicznej liczebników 500, 600, jak również 50, 60 oraz 15.

O problemach z wymową liczebników u nauczycieli języka polskiego jako obcego oraz cudzoziemców pisze M. Maciołek (2015).

6.3.7. Wymowa wybranych leksemów

Wśród wyrazów, które sprawiły trudności studentom i uczniom, znalazł się wyraz *pojedynczy*. Większość informatorów nie wiedziała, że w tym słowie poprawna jest wymowa z głoską [ń] lub [n].

Inną kwestią jest wymowa wyrazu *jabłko*. W *Wielkim słowniku poprawnej polszczyzny* za wymowę poprawną uznaje się formę *japłko* [japũko], rzadziej *jabłko* [jabũko]. Nikt z informatorów nie wymówił inaczej niż forma w słowniku uznana za rzadszą. Ciekawie wypadło ćwiczenie, w którym należało wstawić odpowiednią formę leksemów *standard, standardowy, standardowo*. Do wstawienia były formy fleksyjne, takie jak *standardy,*

standardzie. Celem tego zadania było sprawdzenie, czy w innych formach fleksyjnych niż w mianowniku leksemu *standard* oraz w leksemie *standardowo* będą studenci realizować głoskę *t* lub *ć*, np. *standarty* [standarty], *standarcie* [standarće], *standartowy* [standartovy] zamiast *standardy* [standardy], *standardzie* [standarżè], *standardowy* [standardovy]. Są to realizacje klasyfikowane przez *Wielki słownik poprawnej polszczyzny* jako nieprawidłowe. Niemniej jednak tendencja do takiej wymowy była jakiś czas temu dosyć silna, szczególnie wśród przedstawicieli średniego i starszego pokolenia, również w mediach. Żadna z osób, które wzięły udział w warsztatach, nie zrealizowała nieprawidłowo wymowy tych wyrazów. Można zatem wnioskować, że w młodszym pokoleniu ten błąd nie pojawia się często.

Warsztaty ortofoniczne nie są często prowadzone w Polsce. Również na uczelniach takie zajęcia należą do rzadkości. Większość studentów oceniła warsztaty jako potrzebne, wnoszące nową wiedzę i świadomość językową. Powodzeniem cieszyły się również warsztaty z wymowy języka czeskiego i słowackiego przeznaczone dla rodzimych użytkowników języka. Wisienką na torcie były natomiast warsztaty z wymowy języka polskiego dla czeskich i słowackich studentów nieuczących się polskiego. Największym zaskoczeniem była informacja, że w języku polskim nie ma samogłosek nosowych o charakterze monoftonicznym. Wymowa poszczególnych polskich głosek nie była dla uczestników prosta. Największe problemy stanowiła poprawna wymowa samogłosek [i] oraz [y]. Trudno było usłyszeć różnicę między nimi. Ze spółgłosek problematyczna była wymowa głosek [t] i [d], ze względu na to, że w języku czeskim i słowackim są one artykułowane bardziej dźwiękowo. Trudno było studentom również wymówić głoski dźwiękowe i środkowojęzykowe. W języku czeskim i słowackim wymawia się te głoski z innym układem języka, a także w innym miejscu dotyka się dźwięka/podniebienia. Ponadto różnice występowały w wymowie liter zapisywanych w języku polskim jako *h/ch*, *j* i *l*. Pomimo tych trudności studenci mieli satysfakcję z zajęć, podczas których mogli spróbować wymówić głoski języka należącego tej samej rodziny językowej, tj. do języków zachodniosłowiańskich.

7. Bibliografia

- BAJEROWA, Irena. Aktualne problemy polityki językowej. In *Socjolingwistyka* 1, 1977, s. 4–18.
- BAJEROWA, Irena. Kultura języka dziś – z perspektywy historycznej. In PISAREK, Walery, ZGÓŁKOWA, Halina (eds.). *Kultura języka dziś*. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, 1995, s. 11–19.
- BAŃKO, Mirosław (ed.). *Inny słownik języka polskiego*, Warszawa: PWN, 2000.
- BAŃKO, Mirosław. Czego oczekiwać od nowego słownika poprawnej polszczyzny. In ZDUNKIEWICZ-JEDYNAK, Dorota, LIBEREK, Jarosław (eds.). *Problemy polskiej normy językowej i kodyfikacji*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2019, s. 26–36.
- BAŃKO, Mirosław. O normie i błędzie. In *Poradnik Językowy* 5, 2008, s. 3–17.
- BARTMIŃSKA, Izabela, BARTMIŃSKI, Jerzy. *Słownik wymowy i odmiany nazwisk obcych*. Olsztyn: Książnica Polska, 1992.
- BENEŠ, Martin a kol. *Studie k moderní mluvnici češtiny 5. K české fonetice a pravopisu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013.
- BENNI, Tytus. *Fonetyka opisowa języka polskiego z obrazami głosek polskich podług M. Albińskiego*. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1964.
- BENNI, Tytus. *Ortofonia polska. Uwagi o wzorcowej wymowie dla artystów, nauczycieli i wykształconego ogółu polskiego*. Warszawa, 1924.
- BENNI, Tytus. Polska wymowa sceniczna. In *Język Polski* XI, 1926, s. 161–168.
- BIEDRZYCKI, Leszek. *Fonologia angielskich i polskich rezonantów*. Warszawa: PWN, 1978.
- BIERNACKA, Michalina. *Znajdź z polskim wspólny język. Fonetyka w nauczaniu języka polskiego jako obcego. Poradnik metodyczny*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2016.
- BOGOCZOVÁ, Irena. *Language policy in the Czech Republic in the context of the situation in Slavic-speaking territories*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2021.
- BRYZEK, Katarzyna. Tytus Benni – twórca podstaw fonetyki polskiej i kodyfikator ortofonii (rozważania nie tylko rocznicowe). In *Poradnik Językowy* nr 9, 1975, s. 469–524.
- BUGAJSKI, Marian. Praktyczne i teoretyczne znaczenia pojęcia „norma językowa”. In PISAREK, Walery, ZGÓŁKOWA, Halina (eds.). *Kultura języka dziś*, Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, 1995, s. 62–73.

- BUGÁROVÁ, Marta. *Intonácia a sémantika vety*. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, 2001.
- BUTTLER, Danuta, KURKOWSKA, Halina, SATKIEWICZ, Halina. *Kultura języka polskiego*, Warszawa: PWN, 1971.
- CEGIEŁA, Anna. Polska norma w epoce przemian – o społecznym uwarunkowaniu działalności normatywnej. In PISAREK, Walery, ZGÓŁKOWA, Halina (eds.). *Kultura języka dziś*. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, 1995, s. 46–53.
- CMÍRALOVÁ, Jarmila. *Učte se mluvit*. Brno: Datal, 1992.
- CHOMOVÁ, Alexandra. *Vybrané kapitoly z dejín spisovnej slovenčiny od 15. storočia*. Banská Bystrica: Belianum, 2016.
- CZAMBEL, Samuel. *Rukoväť spisovnej reči slovenskej*. Turčiansky Sv. Martin: Vydanie Kníhkupecko-nakladateľského spolku, 1902.
- DANEŠ, František, KRAUS, Jiří. K současnému stavu jazykové kultury a kultury dorozumívání vůbec. In *Naše řeč*, roč. 76 (1993), č. 3, s. 139–141.
- DANEŠ, František. *Kultura a struktura českého jazyka*. Praha: Karolinum, 2009.
- DANEŠ, František. Teorie spisovného jazyka Pražského lingvistického kroužku: pro i proti. In ŠRÁMEK, Rudolf (ed.). *Spisovnost a nespisovnost dnes*. Brno: Masarykova univerzita, 1996, s. 19–27.
- DŁUSKA, Maria. *Fonetyka polska: artykulacja głosek polskich*, Warszawa, 1981.
- DŁUSKA, Maria. *Fonetyka polska: artykulacja głosek polskich*. Kraków: Wydawnictwo Studium Słowiańskiego UJ, 1950.
- Dokument č. MK-3620/2021-110/6659* [online]. Dostupné na: <https://www.culture.gov.sk/wp-content/uploads/2019/12/kodifikovana-podoba-vyhlasenie-2021.pdf> [dostup: 10.8.2021 r.].
- DOLEŻYŃSKA-WALCZAK, Mieczysława, DOLEŻYŃSKI, Jacek. Praca nad techniką i wyrazistością mowy studentów Wydziału Wokalnego Akademii Muzycznej we Wrocławiu. In KAMIŃSKA, Barbara, MILEWSKI, Stanisław (eds.). *Logopedia artystyczna*. Gdańsk: Harmonia Universalis, 2020, s. 500–524.
- DOLNÍK, Juraj. *Teória spisovného jazyka (so zreteľom na spisovnú slovenčinu)*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2010.
- DOROSZEWSKI, Witold, WIECZORKIEWICZ, Bronisław. *Zasady poprawnej wymowy polskiej ze słowniczkiem*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1947.
- DUBISZ, Stanisław (ed.). *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Warszawa: PWN, 2003.

- DUKIEWICZ, Leokadia, SAWICKA, Irena. Fonetyka i fonologia. In WRÓBEL, Henryk (ed.). *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Fonetyka i fonologia*. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN, 1995.
- DUKIEWICZ, Leokadia. Fonetyka. In WRÓBEL, Henryk (ed.). *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Fonetyka i fonologia*. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN, 1995.
- DUKIEWICZ, Leokadia. *Polskie głoski nosowe. Analiza akustyczna*. Warszawa: PWN, 1967.
- DUNAJ, Bogusław. Dwa dyskusyjne problemy polskiej fonologii. In *Prace naukowe UŚ. Prace Językoznawcze XIX*, 1991, s. 40–46.
- DUNAJ, Bogusław. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Część 1. Fonetyka i fonologia*. Tarnów: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Tarnowie, 2015.
- DUNAJ, Bogusław. Kodyfikacja normy fonetycznej. In KOŁODZIEJEK, Ewa, CHODUŃ Agnieszka (eds.). *Mówi się, czyli O wymowie i wymowności Polaków: materiały IX Forum Kultury Słowa, Szczecin, 9–11 października 2013*. Szczecin: Wydawnictwo Volumina, 2016, s. 21–31.
- DUNAJ, Bogusław. O wymowie spikerów lektorów radiowych. In *Język Polski*, 1983, s. 7–26.
- DUNAJ, Bogusław. System fonetyczno-fonologiczny. In GAJDA, Stanisław (ed.). *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski*. Opole: Uniwersytet Opolski, 2001, s. 65–75.
- DUNAJ, Bogusław. Zagadnienia poprawności językowej, 1. Wymowa polskich samogłosek nosowych. In *Język Polski*, LXXXIII, z. 2, 2003, s. 125–126.
- DUNAJ, Bogusław. Zagadnienia poprawności językowej, 2. Wymowa połączeń ai, ei, ii, oi, ói, ui, yi. In *Język Polski*, LXXXIV, z. 3, 2004, s. 206–209.
- DUNAJ, Bogusław. Zasady poprawnej wymowy polskiej. In *Język Polski*, LXXXVI, z. 3, 2006, s. 161–172.
- DUNAJ, Bogusław. Zmiany fonetyczne i fonologiczne po roku 1945. In GAJDA, Stanisław, ADAMISZYN, Zbigniew (eds.). *Przemiany współczesnej polszczyzny. Materiały konferencji naukowej*. Opole 20-22.09.1993 r. Opole: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich, 1994, s. 41–52.
- DVONČOVÁ, Jana, JENČA, Gejza, KRÁL', Ábel'. *Atlas slovenských hlások*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1969.

- DYSZAK, Andrzej, LASKOWA, Elżbieta, ŻAK-ŚWIĘCICKA, Małgorzata. *Fonetyczny i fonologiczny opis współczesnej polszczyzny*, Bydgoszcz: Wydawn. Uczelniane WSP w Bydgoszczy, 1997.
- FINDRA, Ján. 4. Normy v medziľudskej komunikácii. In FINDRA, Ján. *Jazyková komunikácia a kultúra vyjadrovania*. Martin: Osveta, 2013, s. 17–18.
- GAJDA, Stanisław. Funkcjonowanie współczesnej polszczyzny. In GAJDA, Stanisław (ed.) *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski*. Opole: Uniwersytet Opolski, 2001, s. 205–219.
- GAJDA, Stanisław. O pojęciu kultury języka dziś. In PISAREK, Walery, ZGÓŁKOWA, Halina (eds.). *Kultura języka dziś*. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, 1995, s. 54–62.
- GAJDA, Stanisław. Teoretyczne problemy kultury języka. In *Poradnik Językowy*, 1979, z. 8, s. 35–368.
- GARCZYŃSKA, Justyna. Próba określenia normy wymowy polskich samogłosek ustnych. In KOŁODZIEJEK, Ewa, CHODUŃ Agnieszka (eds.). *Mówi się, czyli O wymowie i wymowności Polaków: materiały IX Forum Kultury Słowa, Szczecin, 9–11 października 2013*, Szczecin: Wydawnictwo Volumina, 2016, s. 32–48.
- GAWDZIK, Witold. *Ortografia na wesoło i na serio*. Warszawa: Wydawnictwo Oświata, 1988.
- GREPL, Miroslav, KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, RUSÍNOVÁ, Zdenka. *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995.
- GRZEGORCZYK, Jan. *Chaszcze*. Kraków, 2009. (Tekst z NKJP [online]. Dostępne na: <http://nkjp.pl>.)
- HABIJANEC, Siniša. Slovenská spoluhláska ľ – kodifikácia verzus úzus. In CHOCHOLOVÁ, Bronislava, MOLNÁR SATINSKÁ, Lucia, MÚCSKOVÁ, Gabriela (eds.). *Jazyk a jazykoveda v pohybe II. Na počesť Slavomíra Ondrejoviča*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2017, s. 208–218.
- HÁJKOVÁ, Eva. *Rétorika pro pedagogy*. Praha: Grada, 2011.
- HÁLA, Bohuslav, SOVÁK, Miloš. *Hlas, řeč, sluch*. Praha: SPN, 1962.
- HAVRÁNEK, Bohuslav, WEINGART, Miloš (eds.). *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, 1932.
- HEBAL-JEZIERSKA, Milena. Część 3 – Ćwiczenia z poprawnej wymowy języka polskiego. In KULDANOVÁ, Pavlína, OLŠIAK, Marcel, HEBAL-JEZIERSKA, Milena. *Orthoepy of West Slavonic Languages – Practical Exercises. Workbook for practising standard Czech, Slovak and Polish pronunciation* [online]. Ostrava: Ostravská univerzita, 2020,

- s. 36–50. Dostupné na: <https://dokumenty.osu.cz/pdf/kcd/orthoepy/workbook-orthoepy-practical-exercises.pdf>.
- HONZÁKOVÁ, Marie, HONZÁK, František, ROMPORTL, Milan. *Čteme je správně? Slovníček k výslovnosti cizích jmen*. 3., doplněné a upravené vydání. Praha: Albatros, 2004.
- HORECKÝ, Ján. K teórii spisovného jazyka. In *Jazykovedný časopis*, roč. 32 (1981), č. 2, s. 117–122.
- HORECKÝ, Ján. *Kultivovanie slovenčiny. Princípy a kritériá*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, 2001.
- HORECKÝ, Ján. Vymedzenie štandardnej formy slovenčiny. In *Slovenská reč*, roč. 44 (1979), č. 4, s. 221–227.
- HUBÁČEK, Jaroslav, JANDOVÁ, Eva, SVOBODOVÁ, Diana, SVOBODOVÁ, Jana. *Čeština pro učitele*. 4., upravené vydání. b. m.: Vade mecum bohemiae, 2010.
- HUJER, Oldřich, SMETÁNKA, Emil, WEINGART, Miloš, HAVRÁNEK, Bohuslav, ŠMILAUER, Vladimír, ZÍSKAL, Alois (eds.). *Příruční slovník jazyka českého*. (PSJČ). Praha: Státní nakladatelství, 1937–1957.
- HŮRKOVÁ, Jiřina. *Česká výslovnostní norma*. Praha: Scientia, 1995.
- Internetová jazyková příručka* [online] (2008–2022). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné na: <https://prirucka.ujc.cas.cz/> [dostup: 22.1.2022 r.].
- JANOUSHKOVÁ, Jana, VERONKOVÁ, Jitka. Moderátoři večerního televizního zpravodajství 2003. In *Čeština doma a ve světě*, 2/XVI, 2008, s. 53–81.
- JASSEM, Wiktor. *Podręcznik wymowy angielskiej*. Warszawa: PWN, 1992.
- JASTRZĘBSKA-GOLONKA, Danuta. *Fonetyka wczoraj i dziś*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2004.
- JEDLIČKA, Alois. Teorie jazykové kultury dnes. In KUCHAR, Jaroslav (ed.). *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia, 1979, s. 12–20.
- KAČALA, Ján, KRAJČOVIČ, Rudolf. *Prehľad dejín spisovnej slovenčiny*. Martin: Matica slovenská, 2006.
- KAČALA, Ján, POVAŽAJ, Matej, PISÁRČIKOVÁ, Mária. *Krátky slovník slovenského jazyka*. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2020.
- KAČALA, Ján. Jazyková situácia, jazyková politika a jazykové zákonodarstvo. In *Kultúra slova*, roč. 27 (1993), č. 4, s. 97–104.

- KAČALA, Ján. Slovenská mäkká spoluhláska ľ. In *Kultúra slova*, roč. 31 (1997), č. 2, s. 65–72.
- KAČALA, Ján. *Súčasný spisovný jazyk*. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2021.
- KAMIŃSKA, Barbara, MILEWSKI, Stanisław (eds.). *Logopedia artystyczna*. Gdańsk: Harmonia Universalis, 2020.
- KAMIŃSKA, Barbara. O polskiej normie ortofonicznej. In KAMIŃSKA, Barbara, MILEWSKI, Stanisław (eds.). *Logopedia artystyczna*. Gdańsk: Harmonia Universalis, 2020, 98–104.
- KANIA, Stanisław. Norma językowa jako zjawisko społeczne. In BUGAJSKI, Marian (ed.). *Norma językowa w polszczyźnie*. Zielona Góra: WSP, 1995, s. 31–35.
- KARAŚ, Halina (ed.). *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe pod red. Haliny Karaś*, 2010. Dostępne na: <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=start> [dostęp: 12.12.2021 r.].
- KARAŚ, Mieczysław, MADEJOWA, Maria (eds.). *Słownik wymowy polskiej*. Warszawa, Kraków: PWN, 1977.
- KARCZMARCZUK, Barbara. *Wymowa polska z ćwiczeniami*, Lublin: Asocjacja LOGOPEDIC, 2012.
- KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana (eds.). *CzechEncy, Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. Brno: Masarykova univerzita, 2012–2020. Dostępné na: <https://www.czechency.org/slovník>.
- KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana (eds.). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002.
- KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana (eds.). *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016.
- KARPOWICZ, Tomasz. *Kultura języka polskiego. Wymowa, ortografia, interpunkcja*. Warszawa: PWN, 2018.
- KLEBANOWSKA, Barbara, KOCHAŃSKI, Witold, MARKOWSKI, Andrzej. *O dobrej i złej polszczyźnie*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1985.
- KLEMENSIEWICZ, Zenon. O różnych odmianach współczesnej polszczyzny. In *W kręgu języka literackiego i artystycznego*. Warszawa: PWN, 1961.
- KLEMENSIEWICZ, Zenon. *Prawidła poprawnej wymowy polskiej*, wyd. 4. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1964.
- KLEMENSIEWICZ, Zenon. *Prawidła poprawnej wymowy polskiej*, wyd. 1. Kraków: Gebethner i Wolff, 1930.

- KLEMENSIEWICZ, Zenon. *Prawidła poprawnej wymowy polskiej*, wyd. 8. Kraków: Wydawnictwo Baran i Suszczyński, 1995.
- KŁOSIŃSKA, Katarzyna, HĄCIA, Agata, MANDES, Sławomir, ADAMCZYK, Mateusz, KIEŁPIŃSKA, Kaja. *Postawy wobec języka. Raport z badań przeprowadzonych w ramach Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego „Obserwatorium Kultury” 2016–2017* [online]. Warszawa, 2017. Dostępne na: http://postawywobecjezyka.uw.edu.pl/wp-content/uploads/sites/267/2017/12/raport_Postawy-wobec-j%C4%99zyka.pdf [dostęp: 20.10.2021 r.].
- Kodifikovaná podoba štátneho jazyka [online]. Dostępne na: <https://www.culture.gov.sk/posobnost-ministerstva/statny-jazyk-narodnostne-mensiny-a-zahranicni-slovaci/statny-jazyk/kodifikovana-podoba-statneho-jazyka/> [dostęp: 10.8.2021 r.].
- KOŁODZIEJEK, Ewa. Koncepcje normy językowej i kodyfikacji w drugiej połowie XX i na początku XXI wieku. In *Poradnik Językowy*, z. 8, 2018, s. 105–118.
- KOŁODZIEJEK, Ewa. Koncepcje normy językowej i kodyfikacji w drugiej połowie XX i na początku XXI wieku. In ZDUNKIEWICZ-JEDYNAK, Dorota, LIBEREK, Jarosław (eds.). *Problemy polskiej normy językowej i kodyfikacji*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2019, s. 248–262.
- KONECZNA, Halina. Studium eksperymentalne artykulacji głosek polskich. In *Prace Filologiczne*, t. XVI, 1934, s. 33–174.
- KONECZNA, Halina, ZAWADOWSKI, Witold. *Przekroje rentgenograficzne głosek polskich*. Warszawa: PWN, 1951.
- KONECZNA, Halina. *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego*. Warszawa: PWN, 1965.
- KRAJČOVIČ, Rudolf, KAČALA, Ján. *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2006.
- KRAJEWSKI, Marek, CZUBAJ, Mariusz. *Róże cmentarne*. Warszawa, 2009. (Tekst z NKJP [online]. Dostępne na: <http://nkjp.pl>.)
- KRÁĽ, Ábel, SABOL, Ján. *Fonetika a fonológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1989.
- KRÁĽ, Ábel. Prvý (fonetický) stupeň abstrakcie. In KRÁĽ, Ábel, SABOL, Ján. *Fonetika a fonológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1989, s. 200–262. (W tekście Kráľ, 1989b.)
- KRÁĽ, Ábel. Základné pojmy kultúry jazyka a jazykovej kultúry. In KRÁĽ, Ábel, RÝZKOVÁ, Anna. *Základy jazykovej kultúry*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1990, s. 25–35.

- KRÁL, Ábel. Intonácia oznamovacej vety. In *Slovenská reč*, roč. 66 (2001), č. 5, s. 257–277.
- KRÁL, Ábel. Metódy a disciplíny fonetiky a fonológie. In KRÁL, Ábel, SABOL, Ján. *Fonetika a fonológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1989, s. 79–81. (W tekście Král, 1989a.)
- KRÁL, Ábel. *Pravidlá slovenskej výslovnosti*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1984. 626 s.
- KRÁL, Ábel. *Pravidlá slovenskej výslovnosti*. Martin: Matica slovenská, 2005.
- KRÁL, Ábel. *Pravidlá slovenskej výslovnosti*. Martin: Matica slovenská, 2009.
- KRALČÁK, Ľ. a kol. *Ľudovít Štúr. Jazykovedné dielo*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2015.
- KRALČÁK, Ľubomír. *Bernolákovská spisovná slovenčina*. Nitra: Publica, 2009.
- KRALČÁK, Ľubomír. *Slovenčina v pohybe*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2015.
- KRAUS, Jiří a kol. *Nový akademický slovník cizích slov*. Praha: Academia, 2005.
- KRAUS, Jiří. Jazyková kultura. In KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana (eds.). In *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online], 2017. Dostupné na: https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVÁ_KULTURA [dostup: 6.10.2021 r.].
- KRAUS, Jiří. Kodifikace. In KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana (eds.). *CzechEncy, Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/KODIFIKACE> [dostup: 7.2.2022 r.]. (W tekście Kraus, 2017.)
- KRČMOVÁ, Marie. *Fonetika a fonologie* [online]. 3 vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2009. Elportál. Dostupné na: <http://is.muni.cz/elportal/?id=852835> [dostup: 12.1.2022 r.].
- KRČMOVÁ, Marie. *Fonetika a fonologie. Zvuková stavba současné češtiny*. Brno: Masarykova univerzita, 1992.
- KRČMOVÁ, Marie. Ortoepie. In KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana (eds.). *CzechEncy, Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/ORTOEPIE> [dostup: 21.1.2022 r.]. (W tekście Krčmová, 2017.)
- KRČMOVÁ, Marie. *Úvod do fonetiky a fonologie pro bohemisty*. 3., doplněné vydání. Ostrava: Ostravská univerzita, 2008.
- KROBOTOVÁ, Milena. *Spisovná výslovnost a kultura mluveného projevu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2000.

- KRUCZKOWSKI, Leon. *Kordian i cham*. Warszawa, 1979. (Tekst z NKJP [online]. Dostępné na: <http://nkjp.pl>.)
- KUČERA, Jiří, ZEMAN, Jiří. *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině. Anglická osobní jména*. Hradec Králové: Gaudeamus, 1998.
- KULDANOVÁ, Pavlína, OLŠIAK, Marcel, HEBAL-JEZIERSKA, Milena. *Orthoepy of West Slavonic Languages – Practical Exercises. Workbook for practising standard Czech, Slovak and Polish pronunciation*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2020.
- KULDANOVÁ, Pavlína. Ke zvukové stránce současné češtiny na Ostravsku (Poznatky z mluvní praxe řečových profesionálů). In BLÁHA, Ondřej, SVOBODOVÁ, Jindřiška a kol. *Současná jazyková situace na Moravě a ve Slezsku*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2018, s. 129–136. (W tekście Kuldánová, 2018a.)
- KULDANOVÁ, Pavlína. Zvuková kultura českého jazyka jako nedílná součást jazykové kultury. In BLÁHA, Ondřej (ed.). *Spisovná čeština a jazyková kultura 2018, příspěvky z mezinárodní konference konané ve dnech 18. a 19. října 2018 na Univerzitě Palackého v Olomouci*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2018, s. 117–133. (W tekście Kuldánová, 2018b.)
- KULDANOVÁ, Pavlína. Zvuková stránka češtiny ve výuce na základní škole. In SVOBODOVÁ, Jana a kol. *Principy a cesty školní výuky českého jazyka*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2017, s. 40–60.
- KURZOWA, Zofia. Problemy wymowy w ujęciu leksykograficznym. (Uwagi i postulaty na marginesie Słownika wymowy polskiej). In *Polonica*, t. V, 1979, s. 264–283.
- LAMPRECHT, Arnošt, ŠLOSAR, Dušan, BAUER, Jaroslav. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986.
- LIBEREK, Jarosław, ZDUNKIEWICZ-JEDYNAK, Dorota. Norma językowa jako obiektywny fakt społeczny. Uwagi polemiczne w kontekście koncepcji Ferdynanda de Saussure’a. In ZDUNKIEWICZ-JEDYNAK, Dorota, LIBEREK, Jarosław (eds.). *Problemy polskiej normy językowej i kodyfikacji*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2019, s. 55–92.
- LINHART, Jiří. *Slovník cizích slov pro nové století*. Praha: Nakladatelství Jiří Švejda, 2010.
- LIPOWSKI, Jaroslav. *Současný český jazyk – fonetika a fonologie (studijní materiály k předmětu)* [online]. Dostępné na: <https://docplayer.cz/28093953-Soucasny-cesky-jazyk-fonetika-a-fonologie-studijni-materialy-k-predmetu-jaroslav-lipowski.html> [dostęp: 10.12.2021 r.].

- LORENC, Anita, ŚWIĘCIŃSKI, Radosław. Badania artykulacyjne głosek języka polskiego. In *Logopedia*, t. 43/44, 2015, s. 63–85.
- LORENC, Anita, WIELGAT, Robert. Wewnątrzsobnicza zmienność położenia narządów artykulacyjnych podczas wymowy wybranych samogłosek polskich. In *Tarnowskie Colloquia Naukowe*, z. 2 (1/2017), 2017, s. 129–157.
- LORENC, Anita. Charakterystyka artykulacyjna polskich sybilantów retrofleksyjnych. Badanie z wykorzystaniem artykulografii elektromagnetycznej. In *Logopedia*, z. 2, t. 47, 2018, s. 157–170.
- LORENC, Anita. *Wymowa normatywna polskich samogłosek nosowych i spółgłoski bocznej*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2016.
- LUBAŚ, Władysław, URBAŃCZYK, Stanisław. *Podręczny słownik poprawnej wymowy polskiej*. Spółka Wydawniczo-Księgarska; Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, 1990.
- LUBAŚ, Władysław. Wariantowość kodyfikacji językowej. In PISAREK, Walery, ZGÓŁKOWA, Halina (eds.). *Kultura języka dziś*. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, 1995, s. 30–37.
- LUBOŃ, Joanna. Głos i jego rola w mediach elektronicznych. In KAMIŃSKA, Barbara, MILEWSKI, Stanisław (eds.). *Logopedia artystyczna*. Gdańsk: Harmonia Universalis, 2020, s. 536–540.
- LUKAVSKÝ, Radovan. *Kultura mluveného slova*. Praha: Akademie múzických umění v Praze, 2000.
- MACIOŁEK, Marcin, TAMBOR, Jolanta. *Głoski polskie, Przewodnik fonetyczny dla cudzoziemców i nauczycieli uczących języka polskiego*. Katowice: Uniwersytet Śląski, Wydawnictwo Gnome, 2014.
- MACIOŁEK, Marcin. Problemy (cudzoziemców i lektorów języka polskiego) z wymową liczebników. In *Postscriptum Polonistyczne*, nr 2(16), 2015, s. 109–124.
- MADEJOWA, Maria. Kilka uwag o współczesnej wymowie polskiej. In *Język Polski*, z. 4–5, 1992, s. 327–336.
- MAJEWSKA-TWOREK, Anna. *Szura, szumi i szeleści. Ćwiczenia fonetyczne nie tylko dla cudzoziemców*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 2010.
- MAJKOWSKA, Aneta. Samogłoski ustne jako problem językoznawczy i logopedyczny. In *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Seria: FILOLOGIA*

- POLSKA. Częstochowa: Wydawnictwo im. Stanisława Podobińskiego Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, 2004.
- MARKOWSKI, Andrzej (ed.). *Wielki słownik poprawnej polszczyzny*, Warszawa: PWN, 2006.
- MARKOWSKI, Andrzej (ed.). *Wielki słownik poprawnej polszczyzny*. Warszawa: PWN, 2004.
- MARKOWSKI, Andrzej. *Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne*. Warszawa: PWN, 2005.
- MARKOWSKI, Andrzej. *Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne*. Warszawa: PWN, 2018.
- MARKOWSKI, Andrzej. O roli i statusie normy w zakresie wymowy. In KOŁODZIEJEK, Ewa, CHODUŃ Agnieszka (eds.). *Mówi się, czyli O wymowie i wymowności Polaków: materiały IX Forum Kultury Słowa, Szczecin, 9–11 października 2013*, Szczecin: Wydawnictwo Volumina, 2016, s. 13–31.
- MARKOWSKI, Andrzej. *Praktyczny poradnik językowy*. Warszawa: Wydawnictwo Wilga, 2004.
- MATHESIUS, Vilém. O požadavku stability ve spisovném jazyce. In HAVRÁNEK, Bohuslav, WEINGART, Miloš (eds.). *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, 1932, s. 14–31.
- MATUSZEWSKI, Ryszard. *Alfabet: wybór z pamięci 90-latka*, 2004. (Tekst z NKJP [online]. Dostępne na: <http://nkjp.pl>.)
- MICHAŁOWSKA, Danuta. *Podstawy polskiej wymowy scenicznej*. Kraków: PWST, 1975.
- MIODEK, Jan. In URBANEK, Mariusz. *ITD Tygodnik Studencki* 40/1988. Warszawa, 1988.
- Mluvnice češtiny I*. Praha: Academia, 1986.
- MONCO (korpus monitorujący) [online]. Dostępne na: <http://monco.frazeo.pl/>.
- MRÓZ, Kamila. *Tygodnik Tucholski*, nr 609. (Tekst z NKJP [online]. Dostępne na: <http://nkjp.pl>.)
- MROZIŃSKI, Józef. *Pierwsze zasady gramatyki polskiej*. Warszawa: Natan Glücksberg, 1922.
- MÜLLEROVÁ, Olga, HOFFMANNOVÁ, Jana. Čeština spisovná, hovorová, obecná ... a hlavně mluvená (v současné komunikaci a v současném výzkumu). In *Slovo a slovesnost*, roč. 58 (1997), č. 1, s. 42–54.
- NARODOWY KORPUS JĘZYKA POLSKIEGO [online]. Dostępne na: <http://nkjp.pl>.
- NEBESKÁ, Iva. *Jazyk – norma – spisovnost*. Praha: Univerzita Karlova, 1996.
- NEBESKÁ, Iva. Jazyková norma. In KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana (eds.). *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. Dostępne na:

- [https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVÁ NORMA](https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVÁ_NORMA) [dostup: 8.2.2022 r.].
(W tekście Nebeská, 2017d.)
- NEBESKÁ, Iva. Regulace jazyka. In KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana (eds.). *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online], 2017. Dostupne na: [https://www.czechency.org/slovník/REGULACE JAZYKA](https://www.czechency.org/slovník/REGULACE_JAZYKA) [dostup: 7.2.2022 r.].
(W tekście Nebeská, 2017c.)
- NEBESKÁ, Iva. Spisovná čeština. In KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana (eds.). *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. Dostupne na: [https://www.czechency.org/slovník/SPISOVNÁ ČEŠTINA](https://www.czechency.org/slovník/SPISOVNÁ_ČEŠTINA) [dostup: 6.2.2022 r.].
(W tekście Nebeská, 2017a.)
- NEBESKÁ, Iva. Teorie spisovného jazyka. In KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana (eds.). *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. Dostupne na: [https://www.czechency.org/slovník/TEORIE SPISOVNÉHO JAZYKA](https://www.czechency.org/slovník/TEORIE_SPISOVNÉHO_JAZYKA) [dostup: 6.2.2022 r.]. (W tekście Nebeská, 2017b.)
- NEKVAPIL, Jiří. Kultivace (standardního) jazyka. In *Slovo a slovesnost*, 68, 2007, s. 287–301.
- NIZIOŁEK, Barbara. *Wychowawca* nr 182, 2008. Tekst z NKJP [online]. Dostupne na: <http://nkjp.pl>.
- NOVÁK, Ľudovít. K základom slovenskej ortoepie. In *Slovenská reč*, roč. III. (1934), č. 2–3, s. 42–65.
- NOWAKOWSKI, Paweł. *Wariantywność współczesnej polskiej wymowy scenicznej*. Poznań: Sorus, 1997.
- OCZKOŚ, Mirosław. *Paszczodźwięki. Mały poradnik dla wielkich mówców*. Warszawa: Wydawnictwo RM, 2010.
- OCZKOŚ, Mirosław. *Sztuka mówienia bez belkotania i faflunienia*. Warszawa: Wydawnictwo RM, 2015.
- OČENÁŠ, Ivan. *Fónická a grafická sústava spisovnej slovenčiny*. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2007.
- OLŠIAK, Marcel. Intonačné varianty v televíznom spravodajstve. In KRALČÁK, Ľubomír (ed.). *Hovorená podoba jazyka v médiách*. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, 2008, s. 177–183.
- OLŠIAK, Marcel. *Základy fonetiky a ortoepie slovenského jazyka*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2015.
- ONDREJOVIČ, Slavomír. Jazyková situácia a jazyková politika – druhé dejstvo. In ONDREJOVIČ, Slavomír, VRÁBLEOVÁ, Júlia, KRAUSOVÁ, Anežka (eds.).

- Sociolinguistica Slovaca 7: Jazyk a diskurz v kultúrnom a politickom kontexte*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2013, s. 23–30.
- ONDREJOVIČ, Slavomír. Víťazstvá a prehry v zápasoch o palatálne *l'* v spisovnej slovenčine – najmä v tzv. slabej fonologickej pozícii. In *Slovenská reč*, roč. 84 (2019), č. 2, s. 144–164.
- ONDRUŠ, Šimon. Jazyk a spoločnosť. In ONDRUŠ, Šimon, SABOL, Ján. *Úvod do štúdia jazykov*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1987, s. 49–58.
- Organizačná štruktúra* [online]. Dostupné na: <https://www.rtv.s.org/o-rtvs/organizacna-struktura> [dostup: 13.2.2022 r.].
- OSOWICKA, Magdalena. Analiza jakości informacji fonetycznych zawartych w głównych wydawnictwach ortofonicznych Słownika wymowy polskiej PWN oraz Podręcznym słowniku poprawnej wymowy polskiej. In *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Studia Slavica*, z. 4 (337), 2000, s. 143–158.
- OSTASZEWSKA, Danuta, TAMBOR, Jolanta. *Fonetyka i fonologia współczesnego języka polskiego*. Warszawa: PWN, 1990.
- OSTASZEWSKA, Danuta, TAMBOR, Jolanta. *Fonetyka i fonologia współczesnego języka polskiego*. Warszawa: PWN, 2012.
- PALKOVÁ, Zdena. *Fonetika a fonologie češtiny*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 1994.
- PALKOVÁ, Zdena. *Fonetika a fonologie češtiny*. 2. vyd. Praha: Karolinum, 1997.
- PALKOVÁ, Zdena. Rytmus řeči a verše v češtině. In *Česká literatura*, 3, 2012, s. 338–354.
- PALKOVÁ, Zdena. Intonace v popisu prozodie. In KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana (eds.). *CzechEncy, Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. Dostupné na: https://www.czechency.org/slovník/INTONACE_V_POPISU_PROZODIE [dostup: 12.2.2022 r.]. (W tekście Palková, 2017c.)
- PALKOVÁ, Zdena. Prozodické jednotky v popisu češtiny. In KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana (eds.). *CzechEncy, Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. Dostupné na: https://www.czechency.org/slovník/PROZODICKÉ_JEDNOTKY_V_POPISU_ČEŠTINY [dostup: 11.2.2022 r.]. (W tekście Palková, 2017a.)
- PALKOVÁ, Zdena. Větná intonace. In KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana (eds.). *CzechEncy, Nový encyklopedický slovník češtiny* [online], 2017. Dostupné na: https://www.czechency.org/slovník/VĚTNÁ_INTONACE [dostup: 11. 2. 2022 r.]. (W tekście Palková, 2017b.)
- PALKOVÁ, Zdena, VERONKOVÁ, Jitka, VOLÍN, Jan, SKARNITZL, Radek. Stabilizace některých termínů pro fonetický popis češtiny v závislosti na nových výsledcích

- výzkumu. In DUBĚDA, Tomáš (ed.). *Sborník z Konference česko-slovenské pobočky ISPhS 2004*. Praha: FF UK, 2004, s. 65–74.
- PAULINY, Eugen. *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1983.
- PAWŁOWSKI, Adam. Zadania polskiej polityki językowej w Unii Europejskiej. In WARCHALA, Jacek, KRZYŻYK, Danuta (eds.). *Polska polityka językowa w Unii Europejskiej*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2008, s. 113–147.
- PEŹIK, Piotr. Budowa i zastosowania korpusu monitorującego MoncoPL. In *Forum Lingwistyczne* (7), 2020, s. 133–150.
- PEŹIK, Piotr. Spokes – a Search and Exploration Service for Conversational Corpus Data. In *Selected Papers from the CLARIN 2014 Conference*, October 24–25, 2014, Soesterberg, The Netherlands, 99–109. Linköping Electronic Conference Proceedings. Linköping University Electronic Press, Linköpings universitet, 2015.
- PEŹIK, Piotr. Wyszukiwarka PELCRA dla danych NKJP. In PRZEPIÓRKOWSKI, Adam, BAŃKO, Mirosław, GÓRSKI, Rafał L., LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK, Barbara (eds.) *Narodowy Korpus Języka Polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012.
- PIKE, Kenneth Lee. *Phonemics: A Technique for Reducing Languages to Writing*. Ann Arbor, 1947.
- PISAREK, Walery, ZGÓŁKOWA, Halina (eds.). *Kultura języka dziś*. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, 1995.
- PISAREK, Walery. Słowo wstępne. In PISAREK, Walery, ZGÓŁKOWA, Halina (eds.). *Kultura języka dziś*. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, 1995, s. 7–9.
- PODRACKI, Jerzy, GAŁĄZKA, Alina. *Gdzie postawić przecinek?* Warszawa: PWN, 2010.
- PODRACKI, Jerzy. *Nowy słownik interpunkcyjny*. Warszawa: Świat Książki, 2005.
- PODRACKI, Jerzy. *Słownik interpunkcyjny języka polskiego*. Warszawa: PWN, 1998.
- POKORNÁ, Jaroslava, VRÁNOVÁ, Milena. *Přehled české výslovnosti*. Praha: Portál, 2007.
- POLAŃSKI, Edward (ed.). *Nowy słownik ortograficzny*. Warszawa: PWN, 1996.
- POLAŃSKI, Kazimierz (ed.). *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1999.
- POŘÍZKA, Petr, KOPEČKOVÁ, Michaela. Vokalické artikulace rozhlasových a televizních moderátorů. In BLÁHA, Ondřej (ed.). *Spisovná čeština a jazyková kultura 2018, příspěvky z mezinárodní konference konané ve dnech 18. a 19. října 2018 na Univerzitě Palackého v Olomouci*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2018, s. 220–236.

- POVAŽAJ, Matej (red.). *Pravidlá slovenského pravopisu*. Bratislava: Veda, 2013.
- Pravidla českého pravopisu (s Dodatkem MŠMT)*. Praha: Academia, 2005.
- Pravidla českého pravopisu*. Praha: Academia, 1993.
- PRZEPIÓRKOWSKI, Adam, BAŃKO, Mirosław, GÓRSKI, Rafał L., LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK, Barbara (eds.) *Narodowy Korpus Języka Polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012.
- PUZYNINA, Jadwiga. *Problem kodyfikacji normy języka polskiego* [online], 1998. Dostępne na: https://rjp.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=95:problem-kodyfikacji-normy-jzyka-polskiego&catid=45 [dostęp: 10.10.2021 r.].
- RENDÁR, Ľubomír. Dištinkcia mäkkého ľ. In OLŠIAK, Marcel (ed.). *VARIA XIV. Zborník materiálov zo XIV. kolokvia mladých jazykovedcov (Nitra – Šintava 8. – 10. 12. 2004)*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, Katedra slovenského jazyka FF UKF v Nitre, 2006, s. 51–60.
- RENDÁR, Ľubomír. *Fonácia a hlasové začiatky v slovenčine*. Trnava: Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, 2015.
- ROČŁAWSKI, Bronisław. *Poradnik fonetyczny dla nauczycieli*. Warszawa: WsiP, 1981.
- ROSÍŃSKA-MAMEJ, Agnieszka. Czy norma wzorcowa istnieje? Opinie studentów na temat normy wysokiej oraz posługujących się nią użytkowników języka polskiego. In ZBRÓG, Piotr (ed.). *Wybrane aspekty nad normą językową*. Kraków: Wydawnictwo Libron, 2018, s. 211–230.
- ROSÍŃSKA-MAMEJ, Agnieszka. *Fonetyka i fonologia języka polskiego: skrypt dla studentów*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2014.
- ROZWADOWSKI, Jan. *Szkic wymowy*. S.l.: s.n., 1910.
- RUSZKOWSKI, Marek. 1995, O pojęciu norma językowa – polemicznie. In BUGAJSKI, Marian (ed.) *Norma językowa w polszczyźnie*. Zielona Góra: WSP, 1995, s. 37–43.
- RUTKOWSKI, Mariusz, WŁOSKOWICZ, Wojciech. Zagadnienia poprawności nazw własnych w świetle pojęcia normy onimicznej. In ZDUNKIEWICZ-JEDYNAK, Dorota, LIBEREK, Jarosław (eds.). *Problemy polskiej normy językowej i kodyfikacji*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2019, s. 141–166.
- RUŽIČKA, Jozef (red.). *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1966.
- SALONI, Zygmunt. Hasło: dialekt kulturalny. In POLAŃSKI, Kazimierz (ed.). *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1999, s. 118.

- SALONI, Zygmunt. Hasło: kodyfikacja. In POLAŃSKI, Kazimierz (ed.). *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1999, s. 302.
- SALONI, Zygmunt. Hasło: kultura języka. In POLAŃSKI, Kazimierz (ed.). *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1999, s. 321.
- SALONI, Zygmunt. Hasło: ortoepia. In POLAŃSKI, Kazimierz (ed.). *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1999, s. 409.
- SALONI, Zygmunt. Uwagi o słowniku wymowy polskiej. In MACIEJEWSKI, Jerzy (ed.). *Z zagadnień fonetyki i fonologii współczesnego języka polskiego*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1982, s. 30–43.
- SAMBOR, Barbara. Skaza dykcyjna czy wada wymowy? Logopedyczne badanie młodych adeptów sztuki teatralnej. In KAMIŃSKA, Barbara, MILEWSKI, Stanisław (eds.). *Logopedia artystyczna*. Gdańsk: Harmonia Universalis, 2020, s. 460–482.
- SATKIEWICZ, Halina. Norma współczesnego języka polskiego w odbiorze społecznym. In PISAREK, Walery, ZGÓŁKOWA, Halina (eds.). *Kultura języka dziś*. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, 1995, s. 38–45.
- SAWICKA, Irena. Fonologia. In WRÓBEL, Henryk (ed.). *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Fonetyka i fonologia*. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN 1995.
- SAWICKA, Irena. *Fonologia konfrontatywna polsko-serbsko-chorwacka*. Warszawa: PAN, 1988.
- SIATKOWSKI, Janusz. O specyfice czeskiej sytuacji językowej. In MAJOWA, Jadwiga (ed.). *Język i jego odmiany w aspekcie porównawczym*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986.
- SIEMION, Piotr. *Finimondo – komedia romantyczna*. Warszawa, 2004. (Tekst z NKJP [online]. Dostępne na: <http://nkjp.pl>.)
- SIESTRZYŃSKI, Jan. *Teoria i mechanizm mowy*. Warszawa: Drukarnia i Litografia p.f. "Jan Cotty", 1820.
- SIUCIAK, Mirosława. Problem zmiany językowej a normalizacja i kodyfikacja polszczyzny. In *ACTA UNIVERSITATIS LODZIENSIS FOLIA LINGUISTICA* 54, 2020, s. 9–17.
- SKARNITZL, Radek. Dvojí i v české výslovnosti. In *Naše řeč*, 95, 2012, č. 3, s. 141–153.
- SKARNITZL, Radek, ŠTURM, Pavel, VOLÍN, Jan. *Zvuková báze řečové komunikace. Fonetický a fonologický popis řeči*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2016.
- SKOREK, Ewa. *Samogłoski, Profilaktyka, diagnoza, korekcja nieprawidłowej artykulacji*. Kraków: Impuls, 2010.

- SKUDRZYK Aldona, URBAN, Krystyna. *Małe ojczyzny. Świadomość językowo-kulturowa społeczności lokalnych*. Katowice: WW Oficyna Wydawnicza, 2010.
- SLANČOVÁ, Daniela, SOKOLOVÁ, Miloslava. Variety hovorenej podoby slovenčiny. In MLACEK, Jozef (red.). *Studia Academica Slovaca. Prednášky XXX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*. Bratislava: STIMUL, 1994, s. 225–240.
- SŁOŃSKI, Stanisław. Tytus Benni. In *Rocznik TNW*, 1936, s. 95.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 2005.
- SMOLEŇ, Sebastian. Wymowa lektorów i spikerów stacji RMF FM. In CYGAL-KRUPA, Zofia (ed.). *Współczesna polszczyzna. Stan, perspektywy, zagrożenia*. Kraków – Tarnów: Księgarnia Akademicka, 2008, s. 197–209.
- SPOKESPL – wyszukiwarka danych konwersacyjnych [online]. Dostępne na: <https://clarin-pl.eu/index.php/spokes-pl/>.
- STANEK, Joanna. *Fonetyka – polski w praktyce*. Kraków: Glossa. Szkoła Języka Polskiego, 2020.
- STEFFEN-BATOGOWA, Maria. *Automatyzacja transkrypcji fonematycznej tekstów polskich*. Warszawa: PWN, 1975.
- STIEBER, Zdzisław. *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*. Warszawa: PWN, 1966.
- STRAHL, Vlastimil. *Klíč k výslovnosti cizích vlastních jmen v češtině*. Praha: Karolinum, 1999.
- SVOBODOVÁ, Jana, ADÁMKOVÁ, Ilona, BOGOCZOVÁ, Irena, JANDOVÁ, Eva, METELKOVÁ SVOBODOVÁ, Radana, SVOBODOVÁ, Diana. *Fenomén spisovnosti v současné české jazykové situaci*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2011. (W tekście Svobodová a kol., 2011.)
- SZEWCHYK, Leszek. Opieka logopedyczna w seminariach duchownych. In KAMIŃSKA, Barbara, MILEWSKI, Stanisław (eds.). *Logopedia artystyczna*. Gdańsk: Harmonia Universalis, 2020, s. 449–456.
- SZOBER, Stanisław. Ś. p. Jan Michał Rozwadowski. In *Poradnik Językowy*, z. 4, 1935, s. 69–71.
- SZOBER, Stanisław. *Słownik ortoepiczny*. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1937.
- ŠTĚPÁNOVÁ, Veronika. Fonetická problematika v jazykové poradně. In *Naše řeč*, roč. 96 (2013), č. 2, s. 61–77. (W tekście Štěpánová, 2013a.)
- ŠTĚPÁNOVÁ, Veronika. Výslovnost cizích slov, vlastních jmen, zkratk a některé další fonetické dotazy v jazykové poradně. In *Naše řeč*, roč. 96 (2013), č. 3, s. 117–140. (W tekście Štěpánová, 2013b.)

- ŠTĚPÁNOVÁ, Veronika. *Vývoj kodifikace české výslovnosti*. Praha: Academia, 2019.
- ŠTÚR, Ludevít. Nauka reči slovenskej. Prešporok: Písmom Belnayho d'ed'ičou, 1846. In: KRALČÁK, Ľubomír a kol. *Ľudovít Štúr. Jazykovedné dielo*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2015, s. 189–353.
- TENNER, Juliusz. *Estetyka żywego słowa*. Lwów: Księgarnia H. Altenberga; Warszawa: E. Wende i Spółka, 1904.
- TENNER, Juliusz. *Technika żywego słowa*. Lwów: Księgarnia H. Altenberga; Warszawa: E. Wende i Spółka, 1906.
- TOCZYSKA, Bogumiła. *Elementarne ćwiczenia dykcji*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe, 2000.
- TOCZYSKA, Bogumiła. *Kama makaka ma! Wprawki dykcyjne*. Gdańsk: Uniwersytet Gdański, 1992.
- TOCZYSKA, Bogumiła. *Łamańce z dedykacją*. Gdańsk: Wydawnictwo Podkowa, 1998.
- TOCZYSKA, Bogumiła. *Ruch w głosie. Ćwiczenia nie tylko dla dziennikarzy*. Gdańsk: Wydawnictwo Podkowa, 2021.
- TOCZYSKA, Bogumiła. *Sarabanda w chaszczech*. Gdańsk: Wydawnictwo Podkowa, 1997.
- TOCZYSKA, Bogumiła. *Zaczynj od samogłoski. Samogłoska w logopedii artystycznej*. Gdańsk: Harmonia Universalis, 2016.
- UHLÁR, Vlado. Slovenské ľ. In *Slovenská reč*, roč. 8 (1941), č. 7–9, s. 204–211.
- URBAŃCZYK, Stanisław (ed.). *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978, s. 218–219.
- URBANEK, Mariusz. *ITD Tygodnik Studencki* 40/1988. Warszawa, 1988.
- Ústava Slovenskej republiky z 1. septembra 1992 [online]. Dostępne na: https://www.slov-lex.sk/static/pdf/1992/460/ZZ_1992_460_20210101.pdf [dostęp: 13. 8. 2021 r.].
- Ustawa o języku polskim z 1999 roku [online]. Dostępne na: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19990900999/U/D19990999Lj.pdf>.
- VACHEK, Josef (ed.). *U základů pražské jazykovědné školy*. Praha: Academia, 1970.
- VEROŇKOVÁ, Jitka. Průřez rozhlasovými stanicemi 1999–2002 (ze série poslechovéch testů „Řečový vzor“). In MINÁŘOVÁ, Eva, ONDRÁŠKOVÁ, Karla (eds.). *Spisovnost a nespisovnost – zdroje, proměny a perspektivy*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2004, s. 99–107.
- VEROŇKOVÁ, Jitka, JANOUŠKOVÁ, Jana. Jak hodnotí posluchači zvukovou stránku projevu u moderátorů zpravodajství ČT1? In ČMEJRKOVÁ, Světlá, HOFFMANNOVÁ,

- Jana, HAVLOVÁ, Eva (eds.). *Užívání a prožívání jazyka. K 90. narozeninám Františka Daneše*. Praha: Karolinum, 2010, s. 115–119.
- VEROŇKOVÁ, Jitka. Typické nedostatky ve výslovnosti moderátorů televizního zpravodajství. In HAJÍČKOVÁ, Zuzana, VACULA, Richard (eds.). *Sborník Asociace učitelů češtiny jako cizího jazyka (AUČCJ) 2012*. Praha: Filip Tomáš – Akropolis, 2012, s. 143–153.
- Výslovnost spisovné češtiny I. Zásady a pravidla. Výslovnost slov českých*. Praha: Academia, 1967.
- Výslovnost spisovné češtiny. Výslovnost slov přejatých. Výslovnostní slovník*. Praha: Academia, 1978.
- WALCZAK, Bogdan. Geneza języka literackiego. *Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja*, nr 3 (27), 1994, s. 35–47.
- WALCZAK, Bogdan. Przegląd kryteriów poprawności językowej. In *Poradnik Językowy*, z. 9–10, 1995, s. 1–16.
- WEINGART, Miloš. Zvuková kultura českého jazyka. In HAVRÁNEK, Bohuslav, WEINGART, Miloš (eds.). *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, 1932, s. 157–244.
- WIATROWSKI, Przemysław. O potrzebie nowego słownika wymowy polskiej. In SOKÓLSKA, Urszula (ed.). *Odkrywanie słowa – historia i współczesność*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2015, s. 491–502.
- WIĘCEK-POBORCZYK, Izabela. *Normy wymawianiowe polszczyzny a wariantywność wymowy*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 2014.
- WIERZCHOWSKA, Bożena. *Fonetyka i fonologia języka polskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980.
- WIERZCHOWSKA, Bożena. *Wymowa polska*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1965.
- WIERZCHOWSKA, Bożena. *Wymowa polska*. Wyd. 2 zm. i rozszerz. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1971.
- WIERZCHOWSKA, Bożena. Z badań eksperymentalnych polskich głosek nosowych. In *Biuletyn Fonograficzny III*, 1966, s. 67–87.
- WILKOŃ, Aleksander. Typologie odmian współczesnej polszczyzny. In BARTMIŃSKI, Jerzy, SZADURA, Joanna (eds.). *Warianty języka*. Lublin: Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003, s. 41–52.

- WIŚNIEWSKI, Marek. *Zarys fonetyki i fonologii współczesnego języka polskiego*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2000.
- WIŚNIEWSKI, Marek. *Zarys fonetyki i fonologii współczesnego języka polskiego*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001.
- WITASZEK-SAMBORSKA, Malgorzata. Regionalizmy fonetyczne w mowie inteligencji poznańskiej. In *Slavia Occidentalis*, t. 42, 1985, s. 91–104.
- WOJDAK, Piotr. Kiedy z jedną kropką, kiedy z dwiema? O położeniu języka podczas artykulacji niesamodzielnych wariantów samogłosek. In *Język Polski*, z. 4, 2018, s. 15–27.
- ZÁBORSKÝ, Viliam. *Výslovnosť a prednes*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1965.
- ZAGÓRSKA-BROOKS, Maria. *Nasal Vowels in Contemporary Standard Polish*. Mouton, The Hague-Paris, 1964.
- ZAJDA, Andrzej. Problemy wymowy polskiej w ujęciu słownika. In KARAŚ, Mieczysław, MADEJOWA, Maria (ed.). *Słownik wymowy polskiej*. Warszawa, Kraków: PWN, 1977, s. XXVII – XXXIX.
- Zákon č. 184/1999 Z. z. o používaní jazykov národnostných menšín [online]. Dostępne na: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1999-184> [dostęp: 15.2.2022 r.].
- Zákon Národnej rady Slovenskej republiky č. 270/1995 Z. z. o štátnom jazyku Slovenskej republiky [online]. Dostępne na: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1995-270> [dostęp: 12.8.2021 r.].
- ZDUNKIEWICZ-JEDYNAK, Dorota, LIBEREK, Jarosław (ed.). *Problemy polskiej normy językowej i kodyfikacji*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2019.
- ZDUNKIEWICZ-JEDYNAK, Dorota. *Wykłady ze stylistyki*. Warszawa: PWN, 2008.
- ZEMAN, Jiří. *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině 2. Severská osobní jména*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2000.
- ZEMAN, Jiří. *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině 3. Románská osobní jména*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2002.
- ZEMAN, Jiří. *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině 4. Francouzská osobní jména*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2003.
- ZEMAN, Jiří. *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině 5. Italská, holandská a albánská osobní jména*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2005.

ZEMAN, Jiří. *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině 6. Polská, maďarská, estonská a latinská osobní jména*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2007.

ZEMAN, Jiří. *Základy české ortoepie*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2008.

ŻMIGRODZKI, Piotr (ed.). *Wielki słownik języka polskiego* [online]. Dostępne na: <https://wsjp.pl>.

**Ortofonia języków zachodniosłowiańskich (poprawna wymowa języka czeskiego,
słowackiego i polskiego)**

Autorzy:

Mgr. Pavlína Kuldanová, Ph.D. (Ostravská univerzita)

Mgr. Patrik Petráš, PhD. (Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre)

dr Milena Hebał-Jezierska (Uniwersytet Warszawski)

Wydawnictwo:

Ostravská univerzita

Pedagogická fakulta

Okladka i skład:

Mgr. Dominika Remiášová

Korekta językowa:

mgr Monika Kwiecień

Tłumacze z języka czeskiego:

mgr Teresa Piotrowska-Małek (rozdział nr 1.1, 2.1)

dr Milena Hebał-Jezierska (rozdział nr 3, 6.1)

Tłumacze z języka słowackiego:

dr Sylwia Sojda (rozdział nr 1.2, 2.2, 6.2)

dr Janusz Szablewski (rozdział nr 4)

Liczba stron: 253

Rok wydania: 2022

Wydanie pierwsze

ISBN 978-80-7599-330-4 (online ; pdf)

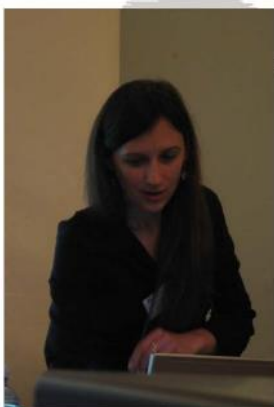
Mgr. Pavlína Kuldanová, Ph.D.

Adiunkt w Katedrze Języka Czeskiego i Literatury (z Dydaktyką) Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu w Ostrawie. Specjalizuje się w nauczaniu językoznawstwa, zwłaszcza strony dźwiękowej czeszczyzny, kultury języka i historii języka. Pracuje również w szkole artystycznej w Ostrawie (Janáčkova konzervatoř v Ostravě), gdzie uczy wymowy scenicznej, współpracuje z zespołem aktorskim Morawsko-Śląskiego Teatru Narodowego, w którym pełni funkcję doradcy językowego podczas przygotowań przedstawień premierowych, prowadzi szkolenia z kultury wymawianiowej dla profesjonalnych mówców (nauczycieli, redaktorów, moderatorów, rzeczników itp.).

Mgr. Patrik Petráš, PhD.

Adiunkt na kierunku filologia na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Konstantyna Filozofa w Nitrze (Słowacja). Wykłada przedmioty językoznawcze związane z dźwiękową, morfologiczną i syntaktyczną stroną języka słowackiego. Na kierunku edytorstwo wykłada redakcję tekstu, natomiast w działalności publikacyjnej koncentruje się na problemach fonetycznych i morfologicznych współczesnego języka słowackiego oraz na języku mediów.

Dr Milena Hebal-Jezierska

Adiunkt w Instytucie Sławistyki Zachodniej i Południowej na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego. Prowadzi zajęcia z językoznawstwa czeskiego, polskiego i komputerowego. Specjalizuje się w lingwistyce korpusowej. W niniejszej publikacji zajęła się stroną dźwiękową polszczyzny.